ISSN 2278-3199

Volume - 12, Issue - 02, July - December, 2023

Indexed Journal with www.sjifactor.com Impact Factor 7.303

A Half Yearly Single Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

National Journal on ... SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

ISSN 2278-3199

Volume - 12, Issue - 02, July - December, 2023.

A Half Yearly Singal Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Singal Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.303

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

***Editor: Dr. Rahul Bhagat**,*

Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

***Dr. Pradeep Aglave,** Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
***Dr. Suresh Waghmare,** Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
***Dr. Jagan Karade,** Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
***Dr. Sanjay Salunkhe,** Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
***Dr. N. T. Kamble,** Professor, Department of Sociology, Swami Vevekanand College, Shirur Tajband.(M.S.)*
***Dr. Sujata Gokhale,** Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
***Dr. Shivcharan Meshram,** Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
***Dr. B. K. Swain**, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
***Dr. Smita Awchar, Ex.** Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
***Dr. Prakash Bobde,** Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
***Dr. Ramesh Makwana,** Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
***Dr. S. P. Gaikwad,** Principal, Dayanand College of Arts, Latur.*
***Dr. Archana Jagatkar,** Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)*
***Dr. Anil Surya,** President, S. M. S. New Delhi.*
***Dr. Kalyan Sakharkar,** Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
***Dr. Arun Chavhan,** Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
***Dr. Mahendrakumar Jadhao,** Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

***Dr. R. K. Dipte,** Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. K. Ubale,** Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. O. Belokar,** Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

***Dr. Saroj Aglave,** Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
***Dr. Dipak Pawar,** Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
***Dr. M. V. Kolhe,** Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
***Dr. Nalini I. Borkar,** Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
***Dr. P. H. Gajbhiye,** Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
***Prof. Priyadarshan Bhaware,** Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
***Dr. Rajkumar Bhagat,** Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.*
***Prof. Vinod Shende,** Head, Dept. of Sociology,H.B. T. College, Nagpur.*
***Dr. Ajay Choudhary,** Assistant Professor, Deptt. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

- *CONTENTS* –

S.N.	*Title of Paper*	*Author Name*	*Page*
1.	Unpacking Income Inequalities in the Gig Economy: A Multifaceted Analysis of Contributing Factors	Ms. Tanvi Khandolkar Ms. Neha Chari	*...1*
2.	Influence of Deistic Thoughts on Mahatma Jotirao Phule's Rationalistic Expressions	Ajaykumar P. Lokhande	*...5*
3.	"Use of Information Technology, Artificial Intelligence in Physical Education and Sport"	Rajratna R. Durge	*...8*
4.	A Critical Study of Commerce Education and its Impact on Entrepreneurship Development: A Special Reference to Nagpur District	Ravindra Gunde	*...12*
5.	An Appraisal of Policies of Central Government towards Right to Health & Treatment	Adarsh M. Dhabarde Manoj Washimkar	*...14*
6.	Study on the Acid Attack Victims	Chandrapal R. Balwani / Dr. Manoj Bendle	*...19*
7.	Challenges in the Management of the Old Age Homes in Mumbai City	Annu Baranwal Shashi Mishra	*...23*
8.	A Study On Morbidities Among Pregnant Women In An Urban Area.	Dr. U. Kavya Jyotsna / Mr. M. Santhosh Kumar	*... 26*
9.	Analysis of Artificial Intelligence and its Impact on Copyright Holders Right: Issues and Challenges	Rahul Dinkar Dhoble Ravishankar Mor	*... 31*
10.	Understanding Socioeconomic Realities: A Study of Rural Poverty in Pune District	Manasi Kurtkoti Minal Bhosale	*... 34*
11.	The Effect of Specific Training Programme on Respiration Rate of Taekwondo Player	S. R. Chaudhary	*... 38*
12.	Development and Social Transformation of Women @75	Varsha R. Bhujbal	*... 40*
13.	Indian Constitution and Social Justice	Suyog S. Ingle	*... 43*
14.	J. M. Coetzee's Age of Iron: A Critical Analysis of an Introspective Story	Amol M. Khandwe	*... 47*
15.	A Case Study of School Dropout Girls in Resettled Slum	Sonia Kumari	*... 50*
16.	Assessment of Groundwater Impact on Agriculture and Poverty: A Case of Sinnar Tehsil in Nashik District	Umesh Shinde Poonam. S. Kakad	*... 54*
17.	विध्यार्थियो की संस्कृत उपलब्धी और स्मार्ट बोर्ड शिक्षण	डॉ.मुकुंद गोखले	... 58
18.	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे उच्च शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणावर परिणाम	*यशवंत चौधरी* *हेमंत भोये / शोभा गायकवाड*	... 61
19.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा	*नलिनी बोरकर*	...65
20.	*भारतातील स्त्रियांच्या समस्या व कायद्याची भूमिका*	*संजय चौधरी*	... 68
21.	*भारतातील पर्यावरण विषयक चळवळी: एक सामाजिक दृष्टीकोन*	*रामू उईके*	... 72
22.	*सदानंद मोरे यांचे वैचारिक साहित्य*	*नवनाथ शिंदे*	... 75
23.	*बाल कामगार आणि मानवाधिकार: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*	*संतोष मेंढे*	... 79
24.	*स्त्रीयाविरूढ हिंसाचार*	*जयमाला लाडे*	... 81
25.	*भारतीय कृषी व आदिवासी चळवळीचा इतिहास*	*पी. आर. गौरकर*	... 85
26.	*भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाची भूमिका*	*एस. एम. देवकर*	... 89
27.	*ग्रामीण विकासाचा गांधीवादी दृष्टीकोन*	*राजू निखाडे*	... 92
28.	*भंडारा जिल्ह्यातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उजवीकडील ऊर्ध्व*	*अरुणा बावनकर*	... 95

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला १२ वर्ष पूर्ण होत आहेत. बाराव्या वर्षातील जर्नल चा हा दुसरा अंक व नियमित २४ वा अंक. या अंकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबददल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे हार्दिक आभार.

मित्रांनो, आपले 'सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल सिंगल ब्लाईड पिअर रिव्हयूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्हयूड असेल तरी प्राध्यापकांना अे. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफीकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे, आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजुन एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले 'सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्याकंन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता इंम्प्याक्ट फॅक्टर सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ओंनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक जून, २०२४ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे.

धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन कुमार मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग
सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा - ४४१९१२
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 09834988337

Unpacking Income Inequalities in the Gig Economy: A Multifaceted Analysis of Contributing Factors

Ms. Tanvi Khandolkar, *Asst. Professors, V. M. Salgawkar College of Law, Miramar Panjim - Goa*
Ms. Neha Chari, *Asst. Professors, V. M. Salgawkar College of Law, Miramar Panjim - Goa.*

Abstract: *The gig economy is a term used to describe a labour market where freelance or short-term contracts are more common than permanent positions. Contemporary technological advancements and trends have transformed and broadened the scope of business operations. This has completely changed how people interact at work and created new opportunities for anyone, from anywhere, to follow their passion and make money. But this has also led to issues with financial security and income inequality. The workers' morale is impacted by the fact that although this new type of employment offers flexibility in terms of timing and hours worked, it also comes with high commission fees, delayed payments, and no social security regulations. Following the development of technology and rising competition in gig economy has created threat to some section of gig workers. In the end, the article attempts to investigate the factors contributing to income inequality in gig economy in India.*
Keywords*: gig, platform economy, freelance work, income inequality.*

Introduction : Across the globe, the rapidly expanding gig economy is bringing about a new economic revolution. It is defined as a rising workforce distinguished by short term work or freelance arrangement (George, 2023). It is also called the sharing economy or peer economy. The tasks that underpin the gig economy are typically short, temporary, precarious, and unpredictable, and gaining access to more depends on good performance and reputation (Woodcock & Graham, 2020). Platform and non-platform workers comprise the two categories of the gig economy. [1] The government acts as a mediator between the other two stakeholders, gig workers and companies. However, the extent to which the government intervenes to complement the self-evolving gig economy varies from nation to nation (Korde R, 2021). According to the NITI Aayog report on India's Booming Gig and platform Economy, "7.7 million workers were involved in the gig economy."

The gig economy is rapidly growing since employers prefer to hire gig workers as doing so lowers costs and expenses linked with retirement plans, employee benefit, infrastructure, etc. Thus, it helps them convert their fixed cost into variable. Conversely, people favour gig work as it offers many benefits, like greater independence, flexibility etc. The gig economy has experienced tremendous growth, with 2.5 million workers in the 2012 fiscal year and 6.8 million in 2020. "The Indian Economic Survey 2020-21 noted that the country has emerged as one of the world's largest countries for flexi-staffing, and the sector is expected to grow even more in the coming years". [2] A CIEL Group report states that 55% of organizations employ gig workers to complete their tasks. The survey, revealed that gig workers face challenges, including uncertain employment, lack of financial and social security, and unstable income. [3]

Research Methodology: Information gathered from secondary sources is incorporated into the research methodology. Secondary data here is information gathered from a variety of additional sources, including publications, journals, and official websites on the internet.

Literature review :

Renan A *et al*. (2017). The paper examines gender inequality in the gig economy. This study undertook a computational approach to measuring gendered dimensions of working on the platform by extracting profile data from its Application Programming Interface (API), revealing a significant gender gap in online work. It suggests legal, social, and technological mechanisms to mitigate this inequality, questioning the potential liberating and equality-enhancing benefits of platform-facilitated labour for women.

August Daniel *et al.* (2022) survey captures economic hardships among non-standard workers like app- and platform-based gigs and other self-employed workers from the USA during the COVID-19 pandemic. Results show that gig work increases economic insecurity and income inequality, especially for households with dependent children and fewer financial resources. The study's findings indicated that gig workers faced more financial difficulties. Before the pandemic, household financial endowments lessened hardship. Moreover, expanding the gig economy will lead to more labour market

inequality.

Paul & Oyer (2020). This paper discusses the impact of income fluctuations and the risk transfer from employers to employees in non-traditional work. Innovations in technology and growing fixed employment costs have led to a steady increase in the number of people working in non-traditional roles within the gig economy, including independent contractors, temporary workers, and gig workers. Studies involving Uber drivers have demonstrated the advantages of gig work and the worth of flexible work arrangements. Studies show that the gig economy affects the gender wage gap.

Rani Uma *et al.* (2021) explores the role of digital labour platforms in achieving Sustainable Development Goals, focusing on developing national workers in delivery and taxi services. They tried to find the hourly earnings of taxi and delivery workers, weak hours of work, and the repercussions of cancelling a ride or a delivery on taxi and delivery platforms. The study results reveal that, with hourly wages ranging from US $ 1.1 to US $ 8.2, commission fees ranging from 5% to 25%, plus operational costs, reducing earnings, workers often work long weeks, creating a challenge for work-life balance. 50% of workers faced repercussions, including lower ratings, blocked accounts, fewer rides, etc.

Roy and Shrivastava (2020) examine the challenges and opportunities in the gig economy as well as the trends. The gig economy faces challenges and opportunities due to globally dispersed worker demand and supply. Fortune 500 companies now employ gig professionals in marketing and back-office work, often found on online marketplaces. Opportunities are more for professionals willing to leave the corporate world with challenges including job security, a lack of laws, and governmental support.

Gig work and income inequality: The gig economy's explosive growth has caused a significant shift in the nature of work in recent decades. The gig economy has brought in a new era of work that challenges conventional ideas of job security, benefits, and income distribution. Understanding and analyzing this trend's effects on income inequality in society is crucial. This research paper delves into the multifaceted effects of gig work, exploring factors leading to income inequality.

1. **Skill and Demand Disparities**: The gig economy largely exacerbates income inequality due to differences in demand and skill. A considerable income disparity exists between skilled and unskilled gig workers because those with specialized knowledge or in-demand abilities frequently command higher salaries. This discrepancy is worsened by unequal opportunities, as higher-paying jobs and more job availability are associated with specific in-demand skills. According to the platform, the majority of demand is for mid-level and senior roles for highly skilled professionals in tech roles with two to seven years of experience. [4] While workers in less in-demand sectors may have lower earning potential, those in highly sought-after sectors may see pay increases. The competitive nature of the gig economy also leads to a winner-take-all situation in which a select few highly qualified or well-positioned people seize profitable opportunities, giving others fewer options and lower pay.

2. **Geographical Disparities:** There is a greater demand for gig services in some cities, which presents more opportunities and possibly higher wages for workers in those areas. This concentration of economic activity in particular locations accentuates the income disparity between gig workers in urban and rural areas. Income disparities are influenced by variations in regional costs of living; gig workers require more money in urban areas to maintain a reasonable standard of living. Conversely, individuals in less developed regions struggle because there are fewer employment opportunities and lower pay. Digital infrastructure and technology accessibility are also important. AI-driven hiring automation app Vahan.ai sees the highest demand for blue-collar workers from Hyderabad, Chennai, Bangalore, and Mumbai, with substantial market share from tier 2 and tier 3 cities Jaipur, Lucknow, Amritsar, Chandigarh, and Ahmedabad. [5] Due to their superior connectivity, urban areas often see higher levels of participation in the gig economy within the digital space. However, people in rural areas might have trouble accessing the internet and finding other technological resources, making it harder for them to work high-paying digital jobs.

3. **Platform and Rating Systems**: Platforms for the gig economy that have rating systems may do multiple things to exacerbate income inequality. First, getting higher ratings can help workers get more opportunities or jobs. Income gaps may persist in a cycle where individuals with

lower ratings find it difficult to gain traction due to a lack of initial opportunities or biases influencing ratings. Furthermore, implicit biases that disadvantage particular groups may influence consumers' ratings. The income gaps among gig workers may worsen if these biases are consistent with already-existing social injustices. Thousands of Urban Company female gig workers, backed by the All-India Gig worker union, protested unfair response and rating requirements that blocked their accounts. [6]

4. **Gender Disparities**: With women sometimes earning less than men for similar work due to factors like gender bias and limited access to high-paying gigs. Men consultants charge 30-35% higher project fees than women consultants on average. The difference is narrower at lower years of experience, with the gap widening at higher experience – which is often when women may seek flexibility to a greater extent. [7] Team lease reports that the salary gap between male and female delivery executives is between 8% and 10%, with monthly salaries ranging from Rs. 15000 to Rs. 30000.[8]

5. **Market Saturation**: Due to a surplus of labour available in these markets, discriminatory hiring practices and unfair compensation agreements frequently result (Beerepoot & Lambregts, 2017). Wages are frequently lowered because workers must take jobs at lower rates due to oversaturation. Income disparities are perpetuated when new workers struggle to attract clients, while established workers with better reviews or visibility may continue to thrive. Furthermore, platforms might give precedence to elevating high-achieving employees, thereby consolidating prospects and earnings for a limited group of individuals.

6. **Negotiation Skills**- In contrast to those who find it difficult to negotiate, those skilled at it may be able to obtain a higher fee for their services. High-skilled workers have more bargaining power in the labour market than low-skilled gig workers because the former are less plentiful. [9] In March 2021, the delivery boys and girls employed by Amazon India announced a 24-hour walkout in Hyderabad, Bengaluru, Pune, and the Delhi-NCR region in opposition to a new policy that would have reduced their pay from ₹35 to ₹10 for small package deliveries and ₹15 for deliveries made through tempos. The striking gig workers claimed that, as a result, their monthly pay would drop to ₹10,000. They also put in extra time at work if they do not deliver on time. [10]

7. **Economic Conditions**: Certain groups may find themselves in a cycle of disadvantage due to things like unequal access to financial resources, employment opportunities, and education. Furthermore, recessions may disproportionately impact those with lower incomes, exacerbating the wealth disparity, and the same has happened after the pandemic in India. National general secretary of the Indian Federation of App-Based Transport Workers (IFAT)' says that Ola and Uber drivers made an average monthly salary of ₹30,000–40,000 before the pandemic. Today, that amount is only between ₹18,000 and ₹22,000. This has occurred for several reasons, including a decline in rides, the expansion or withdrawal of ride-based incentives and bonuses, and the 25% commission drivers pay Ola/Uber on their earnings. [11]

8. **Government Regulations**: Income distribution may be impacted by laws about minimum wages, benefits, and worker rights. Only three of the 12 e-commerce platforms studied by Firework India had minimum wage policies to guarantee that gig workers hired by the platform get at least the hourly local minimum wage after deducting work-related expenses. [12] Some workers are left without vital protections, leading to income disparities if these regulations are not sufficiently implemented or enforced or fail to address the particular difficulties associated with gig work sufficiently. Regulations about worker classification (e.g., independent contractors versus employees) can also affect legal rights and benefit access, accentuating income inequalities. Corporate Affairs Secretary Manoj Govil states, "The absence of established regulatory frameworks in these emerging sectors makes it challenging for regulators to address antitrust concerns by striking a balance between preventing monopolistic practices and promoting innovation." [13]

9. **Technological Changes**: Automating non-routine tasks is also becoming more likely with the advent of artificial intelligence (AI), the Internet of Things, and the digital revolution, which is displacing workers. While some workers may lose their jobs due to automation and digital platforms, others with specialized skills which suits them may benefit. Due to the ease of entry into certain markets, wages may decline due to oversupply and greater competition. [14]

Conclusion : Although the gig economy

offers excellent job opportunities, there are significant income disparities in it. Gig work's flexibility can be a source of income, but it also has disadvantages, such as uneven pay, no benefits, precarious employment, and the ability to remove employees from platforms at will. Gig workers often encounter disparities in income and resource availability when compared to traditional employment due to the previously mentioned factors, such as skill and demand disparity platforms and, most importantly, the state of the economy. The government can take action to improve worker skill levels, or hiring companies can implement training and skill enhancement programmes. Workers are being enticed to enter the gig economy by the high unemployment rate and the rise in unemployment. The government needs to take the initiative to support gig workers by putting policies in place that serve their interests.

References:

1. *A gig worker can fall into a variety of categories, such as independent contractor, self-employed worker, platform worker (such as Uber, Zomato, or Swiggy), freelancer, temporary worker, or side gig. see https://taskmo.com/blog/types-of-gig-workers*
2. *Rathore. (2022, August 2). estimated number of gig workers in India from the financial year 2012 to 2020stas. Statista. Retrieved November 3, 2023, from https://www.statista.com/statistics/1317560/india-estimated-number-of-gig-workers/#:~:text=The%20number%20of%20gig%20workers,term%20or%20hourly%20work%20contracts*
3. *the survey included over 1200 gig workers in the white-collar sector and 400 organisations from various sectors in India, found that 38% of gig workers choose these positions because they provide the "flexibility" to work on various projects. Despite these challenges, 50% of gig workers express interest in pursuing full-time employment, while 34% desire a full-time job while maintaining a side hustle to diversify income streams. Only 16% intend to continue working in the gig economy. See Jaswal. (2023, August 4). Rise in demand for gig workers in companies, with 55% of organisations hiring : Report. Retrieved October 27, 2023, from https://www.livemint.com/companies/news/rise-in-demand-for-gig-workers-in-companies-with-55-of-organisations-hiring-report-11691141473408.html*
4. *The IT industry has been interested in tech roles like Java, Python, Data science,C,C Sharp etc. see Sarkar. (2023, July 18). IT sector driving demand for highly skilled gig workers:Survey. Retrieved November 16, 2023, from https://economictimes.indiatimes.com/jobs/mid-career/it-sector-driving-demand-for-high-skilled-gig-workers-survey/articleshow/101847907.cms*
5. *https://www.business-standard.com/amp/india-news/delivery-work-not-permanent-career-choice-sees-half-yearly-churn-experts-123082000283_1.html*
6. *Thomson Reuters Foundation. (2023, September 6). India's women gig workers organise with WhatsApp, secret meetings. The Business Line. Retrieved November 16, 2023, from https://www.thehindubusinessline.com/companies/indias-women-gig-workers-organise-with-whatsapp-secret-meetings/article67272440.ece*
7. *Soumya Bhattacharya and Rica Bhattacharya 'Decoding the gender pay gap among white-collar Gig Workers', "Economic Times", New Delhi, March 8, 2022, at*
8. *Outlook Web Desk. (2023, May 15). Harassment, Discrimination, Extra Burden: Women in Gig Economy. Retrieved November 20, 2023, from https://www.outlookindia.com/national/harassment-discrimination-extra-burden-women-in-gig-economy-news-286360*
9. *Kapoor. (2021, August 4). the challenge with the gig economy. Retrieved November 21, 2023, from https://m.economictimes.com/jobs/the-challenge-with-gig-economy/amp_articleshow/85031089.cms*
10. *Mohanty. (2021, December 31). Gig economy: Good for companies, bad for workers. Retrieved November 17, 2023, from https://www.fortuneindia.com/opinion/gig-economy-good-for-companies-bad-for-workers/106569*
11. *Mohanty. (2021, December 31). Gig economy: Good for companies, bad for workers. Retrieved November 17, 2023, from https://www.fortuneindia.com/opinion/gig-economy-good-for-companies-bad-for-workers/106569*
12. *Bangalore Mirror Bureau. (2023, November 20). Gig pang theory. Retrieved November 21, 2023, from https://bangaloremirror.indiatimes.com/bangalore/cover-story/gig-pang-theory/articleshow/105337109.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst*
13. *Pattanayak. (2023, October 13). Ensuring fair trade rules in digital markets and emerging areas like AI, biotech a challange: MCA secy. Retrieved November 16, 2023, from https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/ai-gig-economy-pose-challenges-for-competition-law-mca-secretary/articleshow/104404545.cms*
14. *Bloom. (2022). Technology and the Gig Economy. Retrieved December 5, 2023, from https://rayaccess.com/technology-and-the-gig-economy/*
15. **Reference Books:**
16. *Beerepoot, N., & Lambregts, B. (2017). Reining in the global freelance labor force: Howglobal digital labor platforms change from facilitators into arbitrators. In H. Galperin, & A.Alarcon (Eds.), The future of work in the Global South (pp. 12-15).*
17. *Brou, D., Chatterjee, A., Coakley, J., Girardone, C., & Wood, G. (2021). Corporate governance and wealth and income inequality. Corporate Governance: An International Review, 29(6), 612-629.*
18. *Daniel, Auguste., Stephen, Roll., Mathieu, R., Despard. (2022). Democratizing the Economy or Introducing Economic Risk? Gig Work During the COVID-19 Pandemic. Social Science Research Network, doi: 10.2139/ssrn.4228294*
19. *George, A (2023). Revolutionizing the Gig Economy: A Comprehensive Guide to thriving in the New World of Work. Book Rivers*
20. *Graham, M., Lehdonvirta, V., Wood, A., Barnard, H., & Hjorth, I. (2018). Could online gig work drive development in lower-income countries?. Future of Work in the Global South.*
21. *Korde, R., Agarwal, P., Adimulam, D., and Gandhi, M. (2021). Gig Economy India: 2020-2021. Amsterdam, WageIndicator Foundation. India, FLAME University.*
22. *NITI Aayog. (2022). India's Booming Gig and Platform Economy: Perspectives and Recommendations on the Future of Work. June, 2022.retrieved from https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2022-06/25th_June_Final_Report_27062022.pdf*
23. *Paul, Oyer. (2020). The gig economy. The IZA World of Labor, doi: 10.15185/IZAWOL.471*
24. *Rani, Kumar, & Gobel. (2021). Digital labour platforms and their contribution to development outcomes. Retrieved November 5, 2023, from https://sdgs.un.org/sites/default/files/2023-05/A38%20%20Rani%20%20Digital%20labour%20platforms%20and%20their%20contribution%20to%20development%20outcomes.pdf*
25. *Renan, Barzilay., Arianne, Ben-David, Anat. (2017). Platform Inequality: Gender in the Gig-Economy. The Seton Hall Law Review, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2995906*
26. *Roy, & Shrivastava. (2020). Future of Gig Economy: Opportunities and Challenges. The International Research Journal10(3),14-25 Retrieved November 26, 2023, from*

https://www.researchgate.net/publication/340253836_Future_of_Gig_Economy_Opportunities_and_Challenges

27. *Shafiei, A., Mohamed, R., & Ab Rahman, R. (2022). Factors Affecting Food Delivery Riders' Intention to Participate in the Gig Economy. Social and Management Research Journal, 19(2), 169-210.*
28. *Tolba, H. A. S. M. (2021). How The GIG-Economy is Reshaping the World Labor Market. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education ,12(6), 5246-5261.*

Influence of Deistic Thoughts on Mahatma Jotirao Phule's Rationalistic Expressions

Ajaykumar P. Lokhande, *Dept. of History, DSPM's K. V. Pendharkar College, Dombivali, Thane*

Abstract: *In the nineteenth century, modern education and acquaintance with new thought process under the British rule led to a holistic brainstorming among Indian thinkers and intellectuals. They were convinced that Indian society needed socio-economic progress and there was no way out without holding on to modern ideas. They made tireless efforts to bring drastic changes in various fields like polity, religion and society. Their determination to make revolutionary changes in the basic Indian religion without breaking away from it resulted in the establishment of many new social and religious institutions. Mahatma Jotirao Phule (1827-1890), the social revolutionary and an intellectuals of modern India tried to purify Hindu religion from dogmas, superstitions and many socio-religious evils practices. He realized that although there was inequality and discrimination in Hinduism, almost all religions have stereotypes and superstitions. He was influenced by the intellectual revolutionary writings of Thomas Paine, well-known deist thinker. This paper highlights impact of deistic thought on Mahatma Phule. This impact is reflected in the concepts of God, revelations in religion, assessment of scriptures and morality.*

Keyword: *deism, reason, rationalism, creator, morality*

Introduction: The belief in deistic thoughts was known as Deism and the adherents of deism were known as Deists. Deism was very popular among European rationalist in the eighteenth century. The rationalistic sense of religious reformers opposed to have belief in any kind of revelations. Deism does not accept in the revelations of the prophets. They could not accept that the God can reveal himself to particular single human in order to convince him in the existence of God. They professed that these founders of all religions were human beings who tried to reform the society by their deeds and the service of poor. No supernatural element in the messenger's life could pacify them.

Deists believe that nature itself is the manifestation of Creator, hence Creator is not willful or cruel despot but he is responsible for controlled and systematic natural system. The scientific discoveries of Newton and Galileo put forward the concept of scientific religion or dogma free faith. Religion was considered as an essential for human life as a psychological and social need, the deist didn't reject it; they simply made efforts in the direction of purifying it from old tradition and superstition. Deists believed in the existence of God but denied the existence of supernatural power of such divine authority.

Spinoza (1632-1677) had profound impact on the deist thoughts. The deist philosophers were the followers of Spinoza. The essence of the deist position is found in Spinoza's *Tractatus Theologico Politicu*. The rational thoughts of deists, belief in religious freedom and fierce attack on religious scriptures, prophesy and miracles made them natural ally of the rationalist philosophers. The basic tenets of deism like reason and belief in creator formed the common cause with rationalistic tradition. *The Rights of The Christian Church Asserted* published by Mathew Tindal, an ardent deist thinker, in 1706, was greatly influenced by Spinoza's *Tractatus Theologico Politicus.*[1]

Deistic concept of God: The Creator: Deistic concept of God is akin to rationalism since it clearly assume that God as a Creator can not interfere in daily life of people. Henceforth, the religious dogmas and rituals are meaningless. This concept of non- interfering God is interesting and thought provoking in two ways. If the God does not interfere in human life what is the necessity of assuming his existence? There is no necessity to have any respect for him or its very existence is meaningless because of his inactive nature. It really doesn't matter whether he or she exists or not if he or she can not change the course of life. Atheism clearly denounces the existence of any supernatural authority called as a God.

Atheistic stand does not profess the existence of God because if it really existed, the history of mankind would have been different. He could have stopped wars and the massacre of innocent lives. He could not stop the massacre of Red Indians and Black Africans. Nonetheless, the existence of Creator was the manifestation of psychological, sociological and emotional necessity of human life and society. This could be understood with Voltaire's well known expression: if God doesn't exist, it is necessary to invent him because he believed that belief in God has little moral values unless accompanied by belief in punishment or reward, for moral value the idea or concept of God was but necessary for human civilization. He found that it was much better to recognize a God, than not to admit one.

Deistic Influence on Jotirao Phule: *Age of Reason* of Thomas Paine became the basic text for the deistic thinkers and followers. *Rights of Man* of Paine though political in nature, still displayed the deistic thinking. The educated class in India was convinced that, merely accepting Christianity was not going to help them. The high class converted Indian carried the stigma of untouchability in other religion alongwith them. The conversion was not the real solution to the problem since the basic structure of the society and caste distinction was not removed from the minds of converts. They were still identified because of their caste and not by their religion. Deistic philosophy had greatly influenced the liberals and led them to reject the mythological religious stories and orthodox attitude towards the religion. It stressed the need of assessment of religious scriptures and the existing man made religions.

Dadoba Pandurang Tarkhadkar, the founder of the Paramhansa Sabha, Mahatma Jotirao Phule, founder of the Satyashodhak Samaj and Raja Rammohan Roy, the founder of the Brahmo Samaj were greatly influenced by the deistic rationalist thinking. The members of the Paramhansa Sabha and the Satyashodhak Samaj shared good relation as they share common religious ideology- that is deistic rationalism.[2]

Is belief in God or Creator is limitation of Rationalism?: Jotirao put forward the notion of the divine being as a single and unique being, the creator of all existing things and the sources of moral law for human society. He set out to undermine the very idea of karma by projecting the Creator as a beneficiary being who constituted an important court of appeal for essentially present causes. [3] Jotirao's concept of Creator though influenced by deism, it seems that sometime he actively interfere into the world affairs. The commentary in Jotirao's plays suggests that it was God's providence that British arrived in India to relieve the lower classes. Jotirao referred God as omnipotent as we can not know anything about such being; the limits of our thought and knowledge are set by the limits of sense experience. Jotirao Phule opposed to heaven, fate and reciting in name of God. Y. N. Vadaskar states that his belief in God is not a limitation of his rationalism since his attitude towards God is materialistic, human centered and not spiritual or dogmatic. [4] He evaluated religion through rationality and equality, hence he denied the orthodox and traditional channels of religion. To him, religion was for unification of society, equality among the sexes; it was to be based on human centered ideas rather than imaginary and mythical stories. The idea of mediator between God and the people is rejected by him. According Matthew Lederlay the understanding of religion of Jotirao shows that a healthy opposition to escapism, devotionalism, externalism, hypocrisy, formalism and selfishness.[5]

Voltaire the great deist from France denied the miracles and the supernatural efficacy of prayer; he remained deist through his life. He shows that all moralists from Zoroaster to Lord Shaftesbury, Confucius, the ancient Greek philosophers, epicures, the stoics even Hobbes, Spinoza and Bayle have been in fundamental agreement : they were all in favour of justice and virtue. [6] Kant considered that it was our duty to promote the highest good, and it is not merely our privilege but a necessity connected with duty as a requisite to presuppose the possibility of higher good. [7] Kant's argument is an argument for believing in the existence of God; it is not an argument to show that God actually exists. According to him, the highest good stands only under the condition of the existence of God. Therefore for Kant it was orally necessary to assume the existence of God. Spinoza believed that belief in God offered true plan or meaning to life. Spinoza necessitated need of God because according to him, the potentiality of non-existence is a negation of power and contrariwise potentiality of existence is a power, as is obvious. [8] The religious reformers tried to purify the concept of religion and God from mythology and

superstition to make it useful for humans. Belief in God was necessary part of their belief system.

Sarvjanik Satyadharma: Essence of Morality: The general pattern of Jotirao's approach about religion is that religious beliefs are plainly false and religion as an orthodox system is of no use. However he does not want to dismiss religion because it might create great vacuum in society. He stressed that it is one of the characteristic of mark of the human society. This belief led him to find something true in religion. His advocacy for truth in religion stands for assessment of false religious practices in religion. He was interested in religion not for its own sake, but in its relation to downtrodden masses. He stressed the dignity of human which rests on reason. Jotiro Professed Sarvanik satyadharma (Universal Religion). The principles of Sarvanik satyadharma are based on morality. The religious attitude of Phule is free from conventional meaning. It is related with the preservation of natural and human rights of humans. He repudiated the concepts of Moksha, heaven and other dogmatic concepts. He postulates the immortality of the soul and the existence of God not because he does not claim to attain the truth but only to establish moral necessity of believing them. Kant rejects all proofs of the existence of God but he argues for the necessity of believing in God. His belief in God is founded on moral argument. Spinoza rejected the miracles and superstition yet he was optimistic about God's providence. He regarded the existence of God as an internal truth and free from miracles.[9] The deistic thinkers laid great emphasis on morality. To Jotirao morality was more important than religion. His religious concept are based on morality. The moral principle should govern the religion. The immorality in religion caused many evils in religion. The women were burn alive in the name of religion. The outcasts were treated in inhuman manner. These practices were followed by people because they were granted religion and religion was based on orthodoxy. Jotirao has given a great deal of importance to the morality in matter of religion.

Reason: Phule professed that intelligence and reason are the special feature of the human race. Reason is absent in other animals, hence all human beings must behave in spirit of equality with each other in accordance with the reason. [10] Jotirao was interested in religion not for its own sake, but in its relation to downtrodden masses. He stressed the dignity of human which rests on reason. The religious attitude of Phule is free from conventional meaning. It is related with the preservation of natural and human rights. He repudiated Moksha, heaven and other dogmatic concepts. He stressed on reason and accepted it to make evaluation of religious scriptures like Puranas.

Assessment of religious scriptures: Deistic rationalism placed miracles and prophecy in the class of mere superstitions and further undermined revealed religion by stimulating objective and scholarly criticism of the scriptures. Jotirao stressed the need of constant improvement in humans. He asserted active work alongwith morality. He was concerned with the rational formulation of ethics. He tried to establish a universal and necessary basis for man's moral relations. Every man has his own dignity and its can not be violated by anyone. Morality attracts great attention due to its utility and positive impact on human life. Kant postulates the immortality of the soul and the existence of God not to establish truth but only to establish the moral necessity for society. Kant laid stress upon the ethical aspect of a rational religion, in contrast with the revelation of specific creed. Hence instead of following atheism various philosophers and thinkers propagated deism and deistic rationalism that reject the religious dogmas, superstitions and orthodoxy and made assessment of religious scriptures on ethical ground for the creation of healthy society based on ethics and morality.

Rejection of Revelation: Deism does not accept in the revelations of the prophets. They could not accept that the God can reveal himself to particular single human in order to convince him in the existence of god. They could not accept that the God can reveal himself to particular single human in order to convince him in the existence of god. The prime concern of religious rationalism is to critically evaluate claims of super natural revelation. Jotirao questioned the religious myths in this spirit. One can find number of instances in his works, *The Slavery* and *The Cultivor's Whipcord*, where he questions the mythical stories on the ground of rationality. Jotirao critically analyzed the Hindu religious scriptures including Ramayana, Mahabharata, Manusmruti, Vedas and Puranas under the influence of rationalism. By questioning the authorities of the scriptures, he had been preparing the ground for social

revolutionary movement.

The socio-religious reformers in the nineteenth century preferred assessment of the existing religious condition in applying reason and logic. The writings and the deeds of the deist thinkers like Thomas Paine, Benjamin Franklin and Thomas Jefferson infiltrated deist thoughts of religion and philosophy into Indian educated class. The modern scientific education, the liberal Indian religious tradition and acquaintance with the radicalism in religious philosophy in Europe led them to make assessment of religion in India.

References and notes

1. *C. J. Betts, Early Deism in France, Martinus Nijhoff Pub. 1984, p. 35.*
2. *Umesh Bagade, Mahatma Jotirao Phule, Gandharva Ved Prakashan, Pune, 2010, p. 65*
3. *Rosalind O'Hanlon, Caste, Conflict And Ideology: Mahatma Jotirao Phule And Low Caste Protest in Nineteenth Century Western India, Cambridge University Press, London, 1985, p 129.*
4. *Y. N. Vadaskar, 'Mahatma Phule: Iswar V Dharmvishayak Drushtikon' (in Marathi), From Mahatma Phule Gaurav Granth, Khand 1, Mahatma Phule Charitra Sadhane Samitee, Mumbai, 1991. p. 231.*
5. *Mathew Lederlay Mathew, Philosophical Trend In Modern Maharashtra, Popular Prakashan, Bombay, 1976, p. 128.*
6. *J. Ayer, Voltaire, Faber and Faber, London, 1988, p.165.*
7. *Immanuel Kant, Critique of practical reason, from Kant's Selection, edited by Lewis White Beck Macmillan Publishing Company, New York, 1988, p. 312*
8. *Ernest Rhys (ed.), Ethics By Spinoza, Translated by, J. M Dents and Sons, London, 1942 (Reprinted), First Published in 1910, p. 52)*
9. *Benedict De Spinoza, A theologoco- political treatise, (ttranslated by R. H. M. Elwes), vol. 1, Dover pub, 1955, p. 82*
10. *Y. D. Phadke (ed.), Mahatma Phule Samagra Wangmaya, Maharashtra Rajya Sanskriti Ani Sahitya Mandal (in Marathi), Mumbai, 1991, op. cit., p. 537.*

"Use of Information Technology, Artificial Intelligence in Physical Education and Sport"

Dr. Rajratna R. Durge, *Prashant Nagar, 28 Corporation Colony, Wardha Road, Ajni Nagpur*

Abstract: *The emergence and use of technology in this century is a significant development affecting the teaching and learning of physical education and sport. Education is faced with a new dimension dominated by elearning. For Physical educators, this trend is also reflected by the necessity to improve their teaching and methodology. The modern alternative is the use of technology meant to increase accessibility to information and teaching process effectiveness. This paper highlights the use of modern technology in physical education and sports. The use of technology for teaching and learning has be summarized, in the following aspects: the needs for technology, computer-motion analysis, internet, video analysis/conferencing, chatting and challenges. It is concluded that technology use enormously improve teaching and learning of physical education and sport.*

Keywords:-*Physical Education (P.E.), Sports, Teaching and learning.*

Introduction: (IT) Information technology, the rapid development of technology over the past two decades has provided many new and creative ways for educators to present instructional materials effectively. Until recently, those advancements have focused on desktop technology, which limited their use in physical education The National Association for Sport and Physical Education (NASPE) believes that technology can be an effective tool for supplementing instruction when used appropriately. Therefore, the primary purpose of this document, developed by a task force of NASPE's Physical Education Steering Committee, is to provide guidelines for using technology to help students achieve the Standards for Physical Education.

AI is used in sports for boosting performance and health thanks to predictive analysis. With the advent of wearable that gather information about strain and tear levels, athletes can avoid serious injuries. But that's just the beginning. AI can help teams shape strategies, tactics, and maximize their strengths. the way player performance is analyzed is now more sophisticated than ever before thanks to the AI. Using data and visuals, coaches are able to gain insights into their teams' strengths and weaknesses on any current day, allowing them to make changes to tactics and strategy, thereby exploiting any weaknesses of their opponent.

Teachers now face a generation of students who have never known life without a computer, video game console, cellular phone or Internet access; and that is changing the scope of education dramatically. Technology tools can provide objective data on activity levels and creative methods for individuals to engage in physical activity. Studies have indicated that active gaming

can promote higher levels of energy expenditure compared to seated video games, as well as increasing heart rate and oxygen consumption. National School Health Policies and Programs Study indicated that 42% of physical education teachers receive staff-development training on using physical activity monitoring devices; 37% on using technology overall.

Also, between 17% and 49% of the teachers studied received additional training for administering fitness tests, assessing student performance, and developing portfolios and individual physical activity plans: areas in which technology can supplement instruction and help in managing data. Those statistics in addition to the recent release of updated National Educational Technology Standards for Teachers underscore the importance of developing guidelines for proper technology use in physical education. Technology such as projection systems, smart boards and wireless transmission (WiFi and Bluetooth) allow for the display and transfer of information far beyond the traditional chalkboard. Teachers can enhance physical education instruction by using those tools, provided that set-up and/or implementation don't reduce student activity time.

Planning and preparing effectively in advance of lesson presentation is necessary to ensure that these valuable tools become an integrated part of the lesson with minimal transition time and manage Physical educators must consider which types of physical activity monitoring devices are suitable for students' developmental levels. Using technology to monitor children's heart rate and comparing the data to adult ratios, for example, or having children use pieces of equipment designed for adults can provide invalid information. Teachers should use these tools to enhance instruction only if the data provided are accurate for the grade level to which they are to Using technology for technology's sake might not provide relevant instruction experiences for students, since technology is not the curriculum but rather a tool or device to supplem. When implementing technology, teachers must continue to adhere to the best practice of maximizing participation and success. All students, not only a few should benefit from technology. If not enough heart rate monitors, pedometers, exergames and/or computers are available for all students to use them simultaneously, teachers should implement station or circuit formats. Instruct Desktop programs such as Microsoft Excel, and Web and CD-ROM software can allow for the collection of data using hand-held computers, with the ability to transfer results to desktop systems quickly. Those technologies can help physical educators determine assessment performance quickly and easily through calculation formulas, and allows them to create and customize individualized fitness plans, as well as offering many other uses. Motion-analysis software and digital video make student performance evaluation easier, thereby enhancing teacher, peer and individual assessment. Many pieces of technology, such as heart rate monitors, pedometers and active games, have the ability to track performance, allowing students to document and monitor their progress. However, physical educators must consider the reliability and validity of such devices when selecting the technologies to use. Students also should be well versed in using the devices, to prevent an increase in management time and a reduction in student activity levels. Implementing technology appropriately into physical education can enhance teaching and learning and contribute to providing a quality physical education program.

Technology can aid in content presentation and can help students becoming physically educated individuals who have the knowledge, skills and confidence to enjoy a lifetime of physical activity Practical use of technology in the teaching and learning of physical education opines that the use of technology in the learning process of physical education may not be a goal of its own but it is a tool with which to reach objectives. The following are the uses of technology in learning physical education.

Game-Changing AI Application Sports industry: Artificial Intelligence in sports is emerging all over the industry, covering post-game analysis, in game activity and even the fan experience. Here are some of the most exciting AI use cases in sports that you should know about.

For the last two decades, coaches have been using data science in sports to help improve the performance of their players. they've been leveraging big data to help them make split second on-the-field decisions, and relying on sports analytics to help them sign the "next big thing". Referees, meanwhile, now use Video Assistant Technology (VAR) in football to help them make more precise judgments regarding the big

decisions, such as penalties, free kicks, and red cards and now that AI, and specifically Deep Learning, has got involved, the sports experience is going to change even more.

Computer: Computer is an electronic devise that has the capacity to store, retrieve and process both qualitative and Quantitative information fast and accurately. Computers-we used to produce documents, lesson plans, to convert scores management. It also involves video units PC heart rate monitor, remedy heart rate monitor and educational software. Computer also aid learning experiences when they are used for motion analysis. This involves using computer to examine the way learner moves and then determine ways in which this movement can be improved in a practical physical education class. This devise stresses how human motor abilities can be perfected and controlled. For example if you ask a softball pitcher how he/she throws a fastball, they may not be able to tell you. Motion analysis visually shows the rudiments and sequence of actions involved in arm, leg movements to enhance performance of skills. Video tape images are also transferred into computers. Special application software analyzes the images. It measures the exact angle at which the player s holding his or her arms and lags. The speed and efficiency of each movement is measured. When using images, the teachers, advantage consist in his possibility of making corrections as soon as pupils exercise is completed, which him to quickly progress and improves his learning. Other computer software such as the programmes Professional Evolution Soccer (PES) is used to play games. Learners play, identify appreciate the skills, rules and evaluate officiating of the game.

Internet: Internet is a global system of interconnected computer networks that promotes free flow of information by pocket switching using the standardized internet protocol suit. It is a network that consist of millions of private and public academic business and government network of local global scope that are linked by copper wires, fiber-optic cables and wireless connections technologies. The internet provides various information resources and services which can be used by physical educators for teaching and learning. They include electronic mail, online chat, electronic transactions, and bulletin board, file transfer and file sharing, online newspapers, arid journals, online gaming and inter linked hype text documents and other resources of the worldwide web. Physical education teachers share experiences with other professionals via the internet which are integrated into teaching lessons. Students explore new knowledge as they surf the web for assignments, chat with fellow students and play games online. The internet can be used to maximize the effectiveness their learning process of physical education. Students have the possibility to email their questions or comments concerning their questions concerning issues in health and audition fitness, physical education programmes, courses to their physical education teachers and academic staff. Internet is used access a machining list of professionals in the same area of study.

Chat through the Internet: Interactive chat improves communication with experts and colleagues and community members. Chat allows fellow physical educators to simultaneously communicate publicly on your website, internet, extranet. Team members, class and course mates from different locations can easily conduct on line meetings. Colleagues gather together to intimate groups and discuss issues related to physical educations. They could gather in large online events to interact with expert's celebrities, instructors, coaches and teachers can assess chat groups on particular academic issues in physical education and sports.

Video Conferencing: It allows two or more people at different locations to see and hear each other at the sometime. The communication technology offers new possibilities for sport colleges, libraries including formal instruction to share strategies for coaching sport skills. A very attractive multimedia tool determining students' enthusiastic participation in physical education lessons is represented by the audio aids. Direct or indirect aids such as drums, piano respectively. Radio cassette recorder equipped with CD/DVD can be used to reline the movement pace and get students familiarized, with some sonorous competitive conditions. The digital camera use in the instructive educative process allows a quick verification of students' placement and posture, being at the same time a very good mean to stress body segment positions when performing sonic motor elements. These are the potentials used to enhance teaching and learning of physical education.

Challenges of technology using Physical Education: Although technology has attractive

potentials for improving teaching of physical education, it also has challenges especially in developing nations of the world. Physical educations are not technology compliant. The reports indicate that many do not still appreciate the use of technology in teaching and learning and complaint. Nowadays, it is uncommon to see physical education computers in classroom and on sport playground. These could be either ignorance of technology use or affordability of technology devices. Similarly most educational institution in Nigeria is not providing enough funds for equipping schools with technology devices. Technology devices are becoming more and more mobile and affordable and this could eventually turn into a reality making the study of human movement in physical education a reality. Other challenges include the availability of regular power supply, staff training and development on technology software's; assessing software's and packages for teachers. Other challenges include crashing of computers corruption of files.

Conclusion: Physical education essentially requires the performing physical activity. This is associated with the development of motor skill. Physical education within the school system requires time, facility space and interactive lesson plans. Technology provides access to information, compresses information, motivate learners, and connect learners to teachers and teacher to the colleagues. There are nowadays many available technological innovations that could be inserted into the physical education lesson. The visual physical education lesson is essentially based on the connected learning environment which uses technology that are networked in structure. Physical education should avail themselves of these technology opportunities to make their lesson more real and dynamic. Artificial Intelligence using data and visuals, coaches are able to gain insights into their teams' strengths and weaknesses on any current day, allowing them to make changes to tactics and strategy, thereby exploiting any weaknesses of their opponent.

References:
1. *https://www.v7labs.com/blog/ai-in-sports*
2. *http://ssijmar.in/vol2no4/vol2%20no4.5.pdf*
3. *http://www.apple.com/business/podcasting/?cid=wwa-sego-biz080324ga1bjr&cp=wwa-*
4. *sego-biz080306g&sr=wwa-sego-biz080306g*
5. *http://www.google.co.in/search?q=technology&ie=utf-8&oe=utf8&aq=t&rls=org.mozilla:en-*
6. *GB:official&client=firefoxa&source=hp&channel=np*
7. *http://www.pesoftware.com/Technews/news.html*
8. *http://www.humankinetics.com/excerpts/excerpts/using-technology-topromote-physical-activity*
9. *http://en.wikipedia.org/wiki/Physical education*
10. *http://www.pelinks4u.org/archives/technology/022601.htm*

A Critical Study of Commerce Education and its Impact on Entrepreneurship Development: A Special Reference to Nagpur District

Ravindra Gunde, *Research Scholar, Dhanwate National College, Nagpur*

Abstract: *This research paper aims to conduct a comprehensive study on the relationship between commerce education and entrepreneurship development, with a specific focus on Nagpur District. The study explores the various facets of commerce education, its curriculum, and teaching methodologies, and investigates how these factors influence the entrepreneurial mindset and capabilities of individuals in the region. The research employs both quantitative and qualitative methods to gather data to provide a well-rounded analysis. The findings of this study are expected to contribute valuable insights for educational institutions, policymakers, and stakeholders interested in fostering entrepreneurship through commerce education.*

Keywords: *Commerce education, Entrepreneurship development, Curriculum analysis, Teaching methodologies, Nagpur District.*

Introduction: Commerce education plays a pivotal role in shaping the economic landscape of a region by nurturing individuals with the skills and knowledge required for various business activities. Nagpur District, located in the central part of India, has witnessed substantial economic growth, making it an interesting case for studying the impact of commerce education on entrepreneurship. A Nation is built on its educational institutions. Education has the responsibility to equip the youth with real knowledge and skills by which they will be able to build up their character, attitudes and vision of the future. The focus of education should not only be on preparing students for employment but more important towards developing employability skills. It must widen horizons of thoughts and perceptions, determine new areas of developing empowerment and creativity.

Objectives: The primary objectives of this research paper include: 1) To analyse the curriculum of commerce education in Nagpur District. 2) To assess the effectiveness of commerce education in developing entrepreneurial skills. 3) To identify challenges and opportunities for entrepreneurship development in the region. 4) To propose recommendations for enhancing the impact of commerce education on entrepreneurship in Nagpur District.

Literature Review: This section reviews existing literature on commerce education, entrepreneurship development, and their interconnection. It explores studies that have investigated similar topics in different contexts to provide a theoretical foundation for the current research.

Pratap and others, 2015) emphasized that through education in commerce; Students are exposed to the business world's outside environment. Additionally, it provides them with direction on how to apply business principles. They gain self-assurance and a positive outlook through their education in commerce. They also mention that graduates of commerce lack practical experience. It ensures better resource management; additionally, they comprehend the concepts of capital formation, investment, and savings.

According to Mankar (2016) the quality of a student's education in commerce is necessary for today's employment opportunities. Skills and training are required to keep up with the technological shifts that businesses are experiencing today. They mention in this article that commerce education has developed into a business education. A type of training aimed at preparing students for a career in business is known as commerce education.

Statement of the Problem: Global market competition is challenges to commerce graduates' education. They don't get a good education, and there not enough infrastructure facilities, like well-equipped classrooms with projectors and other modern communication tools like a computer network. The UG and PG program, which are more theoretical and lack practical knowledge, are theory-oriented. The majority of commerce education institutions in Nagpur are supported by grants from the government, but these grants are insufficient to provide adequate learning resources and infrastructure—essential for imparting world-class knowledge to students. In the name of commerce education, only general education is provided, which is ineffective. Many of them are not taking advantage of the

opportunities presented by the commerce stream. Students in commerce education are not exposed to the complexities of business and lack employability skills. Many of them are unable to make decisions; they believe that commerce is not the best career path, so they are taking courses in engineering, medicine, or information technology. It is extremely regrettable to report that students from the arts and sciences who lack fundamental business and commerce knowledge are seizing opportunities offered to commerce students. Students lack technological skills, which are crucial for the future. Commerce is not gaining prominence like any other sector due to these issues.

Methodology: Research Design: The research design involves a mixed-methods approach, combining quantitative surveys and qualitative interviews (Questionnaire). The target population includes students, educators, entrepreneurs, and policymakers in Nagpur District.By distributing the questionnaire to 140 professionals in the field of commerce, and Collected 120 professionals in the field of commerce. The study's sample of data was able to collect the necessary data from primary sources. This was done through the use of convenient sampling.

Data Collection: Surveys will be distributed among students to gather quantitative data on their perceptions of commerce education and its impact on their entrepreneurial mindset. In-depth interviews will be conducted with educators, entrepreneurs, and policymakers to obtain qualitative insights.

Sr. No.	Parameters	Impact of Commerce Education			
		Yes	No	No Response	Total
1	Change in attitude of youth towards economic activities	108 (90%)	12 (10%)	-	120 (100%)
2	Confidence & Knowledge among youth towards economic activities	115 (96%)	5 (4%)	-	120 (100%)
3	Courage & motivation to commence own business due to commerce education	10 (8%)	48 (40%)	62 (52%)	120 (100%)
4	Believe in self-employed due to commerce education	30 (25%)	60 (50%)	30 (25%)	120 (100%)
5	Development of Small & medium enterprises (SMEs)	80 (67%)	28 (23%)	12 (10%)	120 (100%)

Findings: 1) To providing opportunities in the areas of business, production, and consumption, commerce education plays a significant role in the expansion of the Indian economy. 2) To despite the importance of commerce education, placement rates are quite low due to the high output. 3) Education in commerce raises awareness of the financial management tools that ensure the best use of a company's, individuals, and nation's financial resources.

Recommendations: Based on the research findings, this section provides recommendations for enhancing the impact of commerce education on entrepreneurship development in Nagpur District. To enhance the infrastructure and learning resources of commerce education in response to global challenges. Facilities include internet facilities, business labs, overhead projectors, and other communication devices. One of the most important recommendations for commerce education is to provide students with both theoretical and practical knowledge to help them compete in the world. Consultation with industrialists from a variety of fields is preferable when developing the syllabus because it is more relevant, contextual, and industry-oriented.

Conclusion: Summarizing the key findings and implications of the study, emphasizing the role of commerce education in fostering entrepreneurship in Nagpur District, and suggesting avenues for future research. To re think commerce education so that it remains relevant to today and tomorrow. Our commerce undergraduates and postgraduates have had access to a wide range of opportunities thanks to globalization, which is expected to present challenges for our commerce education in terms of equipping students with a variety of skills to meet the demands of the global job market. Nowadays, every nation's economic system is built on commerce education. Graduates with the potential to take on leadership roles in international business are in high demand worldwide and in India. If the government collaborates with the higher education sector to provide students with high quality education, India will undoubtedly soon excel in talent

management and knowledge management. Our students' global competitiveness may be impacted by providing relevant and practical commerce education. As a result, the significance of commerce education to national development is well known. It is high time to conduct soul searching for an objective evaluation that will serve as the foundation for developing a new strategy to improve commerce education in the coming years. As a result, a concerted effort is required to reorient and redesign commerce education so that it remains relevant for today and tomorrow. Our students' global competitiveness may be impacted by providing relevant and practical Commerce Education. Social awareness among Commerce students is a growing requirement in today's society.

Reference:

1. *Bansal, Rohit. "Challenges and Future Trends in Commerce Education in India." International Journal of Techno Management Research, 2017.*
2. *Mahto, A.K., and S.K. Jha. "Need to Relook Commerce Education in India." Paripex - Indian Journal of Research, 2014.*
3. *Mankar, Deepali Kailasrao. "Importance of Commerce Education in India." International Educational Scientific Research Journal, 2016.*
4. *Chattopadhya, P. "Commerce Education." Commerce Education in India, edited by Devadas Bhorali, Deep & Deep Publications, 1987*
5. *Nadaf, Shamshuddin M., and Yasmin Begum R Nadaf. "Commerce Education: Rationale for Study." International Journal of Humanities and Social Science Research,*
6. *Dr. Partap Singh.2014. The Changing Face of Commerce Education. Udyam: Journal of Social Science.*
7. *Dr. Nilesh B. Gajjar .2013. Relevance of commerce education in present era.*
8. *Rajkumar and H.J.Ghosh. Roy.2012.Learning outcomes of summer training. Journal of Commerce. 2012.*
9. *Dey, N.B.1996. Globalization of Business Education in India, The Indian Journal of Commerce*
10. *https://cddcroha.edu.in/department-commerce.php*
11. *https://mced.co.in/*
12. *https://www.ediindia.org/*

An Appraisal of Policies of Central Government towards Right to Health & Treatment

***Dr. Adarsh M. Dhabarde**, Faculty of Law, Dr. Babasaheb Ambedkar College of Law, Nagpur.*
***Mr. Manoj Washimkar**, Metropolitan Magistrate, Mulund, Mumbai*

***Abstract:** The right to health is a fundamental human right recognized globally, encompassing access to timely, affordable, and quality healthcare services without discrimination. In India, the central government formulates policies aimed at realizing and safeguarding this right for its citizens. The policies of the central government concerning the right to health are multifaceted, aiming to address various aspects of healthcare accessibility, affordability, and quality. These policies often revolve around initiatives to improve healthcare infrastructure, expand healthcare coverage, and promote public health awareness. The Central Government of India has several policies and initiatives aimed at ensuring the right to health and treatment for its citizens.*

***Keywords:** Right to Health, Central Government, Human Rights, Public Infrastructure, Basic Facility, NHP. COVID, PMJAY*

Introduction:

1. National Health Policy 2017 (NHP) : The National Health Policy of 1983 and the National Health Policy of 2002 have served well in guiding the approach for the health sector in the Five-Year Plans. Now 14 years after the last health policy, the context has changed in four major ways. First, the health priorities are changing. Although maternal and child mortality have rapidly declined, there is growing burden on account of non communicable diseases and some infectious diseases. The second important change is the emergence of a robust health care industry estimated to be growing at double digit. The third change is the growing incidences of catastrophic expenditure due to health care costs, which are presently estimated to be one of the major contributors to poverty. Fourth, a rising economic growth enables enhanced fiscal capacity. Therefore, a new health policy responsive to these contextual changes is required.

The primary aim of the National Health Policy, 2017, is to inform, clarify, strengthen and prioritize the role of the Government in shaping health systems in all its dimensions- investments in health, organization of healthcare services, prevention of diseases and promotion of good health through cross sectoral actions, access to technologies, developing human resources, encouraging medical pluralism, building knowledge base, developing better financial protection strategies, strengthening regulation and

health assurance. NHP 2017 builds on the progress made since the last NHP 2002. The developments have been captured in the document "Backdrop to National Health Policy 2017- Situation Analyses", Ministry of Health & Family Welfare, Government of India. This policy aims to provide affordable healthcare to all citizens and focuses on preventive, primitive, curative, and rehabilitative aspects of health.

The policy recognizes and builds upon preventive and promotive care as an under-recognized reality that has a two-way continuity with curative care, provided by health agencies at same or at higher levels. The policy recommends an expansion of scope of interventions to include early detection and response to early childhood development delays and disability, adolescent and sexual health education, behavior change with respect to tobacco and alcohol use, screening, counseling for primary prevention and secondary prevention from common chronic illness –both communicable and non-communicable diseases. Additionally the policy focus is on extending coverage as also quality of the existing package of services. Policy recognizes the need to frame and adhere to health screening guidelines across age groups. Zoonotic diseases like rabies need to be addressed through concerted and coordinated action, at the national front and through strengthening of the National Rabies Control Programme.

The policy lays greater emphasis on investment and action in school health- by incorporating health education as part of the curriculum, promoting hygiene and safe health practices within the school environs and by acting as a site of primary health care. Promotion of healthy living and prevention strategies from AYUSH systems and Yoga at the work-place, in the schools and in the community would also be an important form of health promotion that has a special appeal and acceptability in the Indian context. Recognizing the risks arising from physical, chemical, and other workplace hazards, the policy advocates for providing greater focus on occupational health. Work-sites and institutions would be encouraged and monitored to ensure safe health practices and accident prevention, besides providing preventive and promotive healthcare services. ASHA will also be supported by other frontline workers like health workers (male/female) to undertake primary prevention for non-communicable diseases. They would also provide community or home based palliative care and mental health services through health promotion activities. These workers would get support from local self-government and the Village Health Sanitation and Nutrition Committee (VHSNC). In order to build community support and offer good healthcare to the vulnerable sections of the society like the marginalized, the socially excluded, the poor, the old and the disabled, the policy recommends strengthening the VHSNCs and its equivalent in the urban areas. „Health Impact Assessment" of existing and emerging policies, of key non-health departments that directly or indirectly impact health would be taken up.

Critics of national health policies in 2017 raised several concerns and objections, varying across different countries. Some common criticisms during that time included:

1.1 Accessibility and Affordability: Many critics highlighted the lack of accessibility to healthcare services for certain demographics, particularly marginalized communities or those with lower income. Concerns were raised about the affordability of healthcare, including insurance coverage, high deductibles, and out-of-pocket expenses.

1.2 Insurance Reforms: The debate surrounding health insurance reforms was intense. Critics pointed out flaws in existing insurance systems, such as insufficient coverage, lack of transparency, and issues related to pre-existing conditions.

1.3 Quality Care: Some critics focused on the quality of healthcare services, expressing concerns about overcrowded hospitals; long wait times for treatments or surgeries, and inadequate resources impacting the quality of care.

1.4 Technological Innovation: There were discussions about the slow integration of technological advancements into healthcare systems. Critics highlighted the need for better utilization of technology to improve patient care, data management, and overall efficiency.

1.5 Political Conflicts : Political disagreements and gridlock often hindered the implementation of comprehensive health policies. Some critics expressed frustration over the politicization of healthcare issues, which could impede progress and necessary reforms.

1.6 Mental Health: The insufficient focus on mental health services was a significant point of criticism. Advocates argued for more attention

and resources directed towards mental health care within national health policies.

1.7 Public Health & Prevention: Critics highlighted the importance of preventive measures in healthcare policies, emphasizing the need for greater investment in public health initiatives and education to prevent diseases rather than just treating them.

It's important to note that specific criticisms and concerns varied widely based on the country, its healthcare system, and the particular policies in place or proposed in 2017. Each nation faced its unique challenges and debates regarding healthcare policy at that time.

2. Ayushman Bharat - Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PMJAY): It is launched in the year 2018, PMJAY is one of the world's largest health insurance schemes. It aims to provide health coverage of up to 5 lakh per family per year to over 100 million vulnerable families for secondary and tertiary care hospitalization. However, there have been criticisms regarding its coverage gaps, operational challenges, and disparities in implementation across states.

Ayushman Bharat - Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PMJAY) has been both lauded for its intentions and criticized for various reasons. Some criticisms leveled against the scheme include:

2.1 Coverage Limitation: One criticism revolves around the scope of the scheme. While it aims to cover a large number of people for hospitalization expenses, the coverage might be limited in terms of specific treatments, outpatient care, and non-hospital expenses related to chronic illnesses.

There have been concerns about certain illnesses and procedures that are not included in the scheme, leaving patients to bear substantial costs for treatments not covered under PMJAY.

Critics have raised concerns about the quality of healthcare services provided under PMJAY. There are worries about the standard of care in empanelled hospitals and whether the focus is more on volume than quality.

There have been challenges regarding the readiness of healthcare infrastructure, especially in rural areas, to handle the increased demand for services due to PMJAY. The lack of adequate facilities, healthcare professionals, and medical equipment has been a concern.

Some critics argue that the allocated funds might not be sufficient to cover the vast population that the scheme aims to serve. This raises doubts about the sustainability of the program in the long run.

Like many large-scale government initiatives, PMJAY faced implementation hurdles, including issues related to beneficiary identification, enrollment, and operational efficiency at various levels.

There are concerns about the increasing role of the private sector in healthcare through PMJAY, potentially leading to profit-driven healthcare and exacerbating inequalities. As PMJAY involves the collection and management of extensive health data, there are concerns about data security, privacy, and potential misuse of sensitive medical information.

It's important to note that while there are criticisms, the scheme has also made significant strides in providing financial protection against catastrophic health expenses for many vulnerable households in India. The success of PMJAY depends on addressing these criticisms and continuously improving the scheme to make healthcare more accessible, equitable, and of high quality for all beneficiaries.

3. National Rural Health Mission (NRHM) and National Urban Health Mission (NUHM): NRHM and NUHM focus on improving healthcare infrastructure, manpower, and service delivery in rural and urban areas respectively. These programs aim to strengthen primary healthcare and provide essential services.

The National Rural Health Mission (NRHM), launched in 2005 in India, aimed to provide accessible, affordable, and quality healthcare to rural populations. Despite its positive intentions and achievements, the program has faced criticism on several fronts:

Critics have highlighted persistent issues related to inadequate healthcare infrastructure, including a lack of hospitals, clinics, and primary health centers in rural areas. Shortages of medical staff, essential medicines, and medical equipment have also been a concern, affecting the quality of care.

There have been criticisms regarding the quality of healthcare services provided under NRHM. Complaints range from insufficiently trained staff to issues of corruption and mismanagement impacting the delivery of healthcare services.

Critics argue that the allocation of resources under NRHM might not be equitable, with

disparities between different states and regions in terms of funding, infrastructure development, and healthcare service provision.

Recruitment, training, and retention of skilled healthcare professionals in rural areas have been significant challenges. Remote locations, inadequate facilities, and insufficient incentives often deter healthcare workers from serving in rural communities.

There have been criticisms of the monitoring and evaluation mechanisms within NRHM. Some argue that the system lacks robust monitoring tools to track progress accurately, leading to potential inefficiencies and mismanagement of resources.

Critics point out that NRHM's focus on curative services has overshadowed investments in preventive healthcare measures. Emphasis on disease prevention and health promotion strategies has been seen as insufficient.

In some cases, community participation and involvement in healthcare decision-making processes under NRHM have been minimal. This lack of engagement might hinder the program's effectiveness in addressing local healthcare needs. Despite financial allocations, there have been criticisms regarding the adequacy and efficient utilization of funds within NRHM. Delayed releases of funds and discrepancies in fund allocation have been reported.

Addressing these criticisms requires a multi-dimensional approach involving enhanced infrastructure development, better resource allocation, and improved training and retention strategies for healthcare professionals, robust monitoring mechanisms, community involvement, and a stronger focus on preventive healthcare initiatives within the NRHM framework.

4. COVID-19 Response during the COVID-19 pandemic, the government implemented various measures including vaccination drives, lockdowns, and economic support packages. However, the response faced challenges in managing the surge in cases, disparities in vaccine distribution, and healthcare infrastructure strain.

4.1 Regulatory Policies: The government has taken steps to regulate the pricing of essential drugs and medical devices to make them more affordable and accessible. The introduction of the National Pharmaceutical Pricing Authority (NPPA) aims to control drug prices and monitor violations.

4.2 Positive Aspects: These policies signify the government's commitment to improving healthcare accessibility and affordability for citizens. Initiatives like Ayushman Bharat have extended coverage to millions and brought attention to healthcare access for the marginalized.

India's response to the COVID-19 pandemic has received both praise and criticism. While some measures were appreciated, there were various criticisms leveled against the government's handling of the crisis:

The sudden announcement of a nationwide lockdown in March 2020 led to a migrant crisis as millions of migrant workers were stranded without jobs or adequate resources to return home. The suddenness of the lockdown and the lack of provisions for these vulnerable populations garnered significant criticism.

There were concerns about the healthcare system's readiness to handle the surge in COVID-19 cases. Issues regarding the availability of hospital beds, medical equipment, oxygen supply, and healthcare staff were reported, especially during the peak of the pandemic.

Criticisms arose regarding the adequacy and accessibility of COVID-19 testing. There were concerns about limited testing capacities, delays in test results, and discrepancies in reporting COVID-19 cases and deaths, leading to doubts about the accuracy of official data.

The vaccination campaign faced initial challenges, including issues with supply chain logistics, unequal distribution across states, and vaccine hesitancy. There were concerns about the pace of vaccination and ensuring equitable access to vaccines for all segments of society.

Some critics highlighted issues related to inconsistent messaging and communication strategies by the government, leading to confusion among the public regarding COVID-19 guidelines and precautions.

The economic fallout due to lockdowns affected various sectors and resulted in job losses and financial hardships for many. Criticisms were raised regarding the adequacy and effectiveness of relief measures for the economically vulnerable sections of society.

Some experts raised concerns about India's preparedness to tackle new variants of the virus and the potential for future waves, emphasizing the need for stronger surveillance, genomic

sequencing, and proactive measures.

There were debates and criticisms regarding the government's vaccination strategy, including the sequence of prioritization for different age groups and segments of the population.

Despite these criticisms, India's response also saw positive aspects such as ramping up healthcare infrastructure, promoting awareness campaigns, innovative use of technology for contact tracing, and eventually increasing vaccination coverage. The evolving nature of the pandemic presented challenges that necessitated continuous adaptation and improvements in response strategies.

4.3 Challenges and Criticisms: Despite these efforts, challenges persist. India still faces gaps in healthcare infrastructure, shortage of healthcare professionals, disparities in access between rural and urban areas, and issues related to quality of care. Implementation challenges, inadequate funding, and gaps in reaching the most vulnerable populations remain concerns.

Need for Strengthening: Continuous monitoring, evaluation, and addressing the systemic issues are crucial. Strengthening primary healthcare, addressing disparities, ensuring quality care, enhancing infrastructure, and increasing public health expenditure are areas that need further focus.

In conclusion, while the government has taken significant steps towards ensuring the right to health and treatment, continuous efforts and improvements in policy implementation are needed to address the existing challenges and ensure comprehensive and equitable healthcare access for all citizens.

Endnotes

1. *https://main.mohfw.gov.in/sites/default/files/9147562941489753121.pdf*
2. *https://www.india.gov.in/national-health-policy-2017*
3. *https://loksabhadocs.nic.in/Refinput/New_Reference_Notes/English/National_Health_Policy-2017.pdf*
4. *https://nha.gov.in/PM-JAY*
5. *https://www.myscheme.gov.in/schemes/ab-pmjay*
6. *https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/covid-19-policy-briefs*
7. *https://mohfw.gov.in/*
8. *https://transformingindia.mygov.in/covid-19/*
9. *https://www.lloydlawcollege.edu.in/blog/law-related-covid-19-india.html*
10. *https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3026119/#:~:text=On%2012%20April%202005%2C%20the,it%20across%20the%20entire%20country.*
11. *INDIAN CONSTITUTIONAL LAW. 3rd. ed. M.P. Jain Review by: S. Dayal*

Study on the Acid Attack Victims

Chandrapal R. Balwani, *Researcher Student, RTMN University*
Dr. Manoj Bendle, *Associate Professor, Yashwant Mahavidyalaya, Wardha*

Abstract: *Acid Attack is an aggravated form of attack especially against women. The impact of injury is of enormous effect causing visible scars, disfiguration of body and severe emotional impact. This form of attack is heinous in nature and it needs to be addressed for protecting the rights of victims of acid attack. Initially, there was no special provisions to deal with such offences. By way of amendment in the year 2013* [1]*, the act of acid attack is made separately punishable under section 326-A and 326-B of the Indian Penal Code. However, there is need to address the rights of victims of acid attack and the measures for prevention of such attack. The menace of acid attacks still continues even after the amendment made in the IPC. This paper is intended to deal with the efficaciousness of existing legal provisions and its deterrent value to address the issue of acid attacks and means to curb and eradicate the crime of acid attacks in India.*

Keywords: *Acid Attack, Vitriolage, Violence against women, Rights of acid attack victims.*

Methodology: The methodology used for writing the paper involves the analysis of various legal provisions, articles and literature available on the topic. The data is collected from various secondary sources viz reports of law commission, Indian Statutes, articles, journals books and publications and websites.

Introduction: The crime of acid attack not only causes destruction of body but also it destroys the sole. Acid attack is also known *'acid throwing' or 'vitriolage'.* It is a form of violent assault [2]. It is a premeditated act of throwing of acid to the body of another person with intention or knowledge of disfiguring, torture, maim or causing death. The crime of acid attach is increasing especially against women. There are many factors behind the said crime like social weakness of women, tendency of man to dominate the women and general neglect by the law-making agencies regarding the acid attack.

Acid is a weapon which is not only, easily available but also it is inexpensive. Therefore, it has become an ideal tool for the criminals. In India there is increased in the offence of acid violence. Women are generally a larger proportion of this kind of attack. In most of the cases, such crime is committed by the known persons like, husband, relative or friends etc. Most of the acid attack have been committed on the young female as they reject proposal of marriage or deny the dowry etc. In such situation, the offender cannot bear the fact that his proposal has been rejected and therefore he developed criminality in mind to destroy the body of the women who has refused his proposal. Crime against women is not limited to India, but it is prevailing in whole world.

Acid violence survivors face marginalization from society after the attack. Additionally, acid violence tends to create fear amongst women in society, as some women may feel that they might get attacked, if they failed to conform to traditional subordinate gender roles. Acid attacks involve intentional acts of violence in which perpetrators throw, spray, or pour acid onto the victims' faces and bodies, often intending to permanently disfigure and cause extreme physical and mental suffering to victims. The trauma of not being able to recognize oneself in the mirror, the agony of lost beauty exacerbates the extreme physical pain which the victim is experiencing. Since, in most of the cases, the attack leaves the victims handicapped,1 even after recovery from physical pain, the victims become dependent for everyday activities which act as an additional trauma to both the family members as well as the victim. Acid attacks perpetuate gender inequality and discrimination. [3]

Women are different from man biologically. Therefore, there are some offences which are committed only against women. Not only the whole society, but the nearest relative of the acid attack victim hates her though she has not committed any crime or wrong. In such cases mental scar will always be remaining in the minds of victim. There is demand with government time and again to look after gender justice by revising the laws time to time so that the women can be protected from abuses.

Legal Framework: In India, there was no special Law till 2013 to deal with the cases of acid attack. The same was being dealt with under section 326 of the Indian Penal Code, which deals with the offence of - *'Grievous hurt by dangerous weapons or means'.* However, the scope of

Section 326 is not sufficient to address the hurt and injuries caused owing to the acid attack. It also does not cover the situation where acid attack is attempted, but the victim does not suffer injuries due to successful escape from the attack.

The incidences of acid attack were initially registered under section 326 of Indian Penal Code which provides punishment for grievous hurt by means of dangerous weapon as there was no special law and provision to deal with the crime of acid attack. For want of special enactment, the cases of acid attack were not registered separately. Moreover, the provision of Section 326 provides discretion to the court in respect of punishment, therefore, there is every likelihood of awarding lesser punishment to the culprit. Moreover, there were no provisions to handle the culprits in the cases where the acid attack was attempted, but the victim does not sustain injury.

In view of such circumstances, the Law Commission of India [4] proposed to add a new section 326A to be added in Indian Penal Code which runs thus;

"326A. (i) Hurt by acid attack – whoever burns or maims or disfigures or disables any part or parts of the body of a person or causes grievous hurt by throwing acid on or administering acid to that person, with the intention of causing or with the knowledge that he is likely to cause such injury or hurt, shall be punishable with imprisonment of either description which shall not be less than 10 years but which may extend to life and with fine which may extend to Rs.10 Lakhs. Provided that any fine levied under this section shall be given to the person on whom acid has been thrown or administered."

Similarly, it was recommended in the said report that there should be a presumption in Indian Evidence Act as Section 114B which read as under;

"Section 114 B: Presumption as to acid attack- a person has thrown acid on, or administered acid to, another person the court shall presume that such an act has been done with the intention of causing, or with the knowledge that such an act is likely to cause such hurt or injury as is mentioned in Section 326 A of the Indian Penal Code."

Resultantly, by way of amendment **of 2013** [5], in Indian Penal Code the following provisions came to be enacted.

Section 326 A: Voluntarily causing grievous hurt by use of acid etc -

Whoever causes permanent or partial damage or deformity to or burns or maims or disfigures or disables, any part or parts of the body of a person or causes grievous hurt by throwing acid on or by administering acid to that person, or by using any other means with the intention of causing or with the knowledge that he is likely to cause such injury or hurt, shall be punished with imprisonment of either description for a term which shall not be less than ten years but which may extend to imprisonment for life, and with fine:

Provided that such fine shall be just and reasonable to meet the medical expenses of the treatment the victim:

Provided further that any fine imposed under this section shall be paid to the victim.

Classification of Offense*- The offence under this section is cognizable not bailable and triable by Court of Sessions.*[6]

Section 326(B): Voluntarily throwing or attempting to throw acid*-*

Whoever throws or attempts to throw acid on any person or attempts to administer acid to any person, or attempts to use any other means, with the intention of causing permanent or partial damage or deformity or burns or maiming or disfigurement or disability or grievous hurt to that person shall be punished with imprisonment of either description for a term which shall not be less than five years but which may extend to seven years, and shall also be liable to fine.

Explanation*: 1. For the purposes of section 326-A and this section- "acid" includes any substance which has acidic or corrosive character or burning nature, that is capable of causing bodily injury leading to scars or disfigurement or temporary or permanent disability.*

2. For the purposes of section 326(A) and this section, permanent or partial damage or deformity shall not be required to be irreversible.

Classification of offence- *The offence under this section is cognizable non bailable and triable by Court of Session.*

Apart from the aforesaid penal provisions, some more provisions came to be made in Indian Penal Code which are as under :

Section 100: Right of private defence of the body

An amendment came to be made in Section 100 by incorporating seventh clause in the section which provides rights of private defence of body

which extends to voluntarily causing death or any other harm to assailant if the offence is of an act of throwing or administering acid or an attempt to throw or administer acid which may reasonably cause the apprehension that grievous hurt will otherwise be the consequences of the act.

Section 166A: Public Servant disobeying direction under law.

By inserting this new section in the IPC, a public servant who fails to record FIR in relation of offence under section 326-A and 326-B of the IPC would be liable to punishment with rigorous imprisonment for a term not less than six months which may extent to two years and with fine also.

By way of aforesaid provision, it is made compulsory on the part of police officer to register the report regarding acid attack failing which the said officer would be liable for punishment as stated above.

Section 166B: Punishment for non-treatment of victim

Whoever, being in charge of a hospital, public or private, whether run by the Central Government, the State Government, local bodies or any other person, contravenes the provisions of section 357-C of the Code of Criminal Procedure, 1973 (2 of 1974), shall be punished with imprisonment for a term which may extend to one year or with fine or with both.]

By way of above provision, the hospitals are made responsible for giving first aid or treatment to the victim, failing which they are made responsible and liable to be punished under section 166-B of the IPC.

By way of amendment of 2013, the following provisions came to be added in the code of Criminal Procedure.

Section 357-B: Compensation to be in addition to fine

The Compensation payable by the State Government under section 357-A shall be in addition to the payment of fine to the victim [under section 326-A, etc. of Indian Penal Code].

Section 357-C: Treatment of victims

Section 357-C of the Code of Criminal Procedure provides for treatment of victim. According to this section, all hospitals (Public or Private) are under responsibility to provide first aid or medical treatment, free of cost to the victim of offence covered under section 326-A, 376, 376-A, 376-AB, 376-B, 376-C,376-D,376-DA, 376-DB, or section 376-E of the IPC.

Some Cases: In a case, Sonali Mukherjee [7] was being harassed by a gang of young neighborhood men whenever she left home. They used to taunt and following her and hurling unwanted comments. But she was not afraid. She was student of sociology. She faced the culprits and warned them that she would go to police. Resultantly, the culprits poured acid on her when she was sleeping and thereby disfigure her face. Now, she and other victims are pressing the Indian government to take effective steps to prevent such attacks.

In the case of ***Laxmi's,*** [8] *She was 24* years of age. She was subjected to acid attack by a senior. She has said:

“'The one who attacked me, what did he get and what did I get? He got arrested after four days of the attack and was bailed out after a month, Now, he is married and has a child. 'Where is justice? Where is the law? Nowhere,” [9]

Judicial Approach: The Honorable Supreme Court Laxmi v. Union of India, [10] laid down guidelines for sale of acid along with directions to the concerned State Government/Union Territory that the acid attack victims shall be paid compensation of at least Rs Three lakhs as the after care and rehabilitation cost. Of this amount, a sum of Rs. 1 lakh was directed to be paid to such victim within 15 days of occurrence of such incident (or being brought to the notice of the State Government/ Union Territory) to facilitate immediate medical attention and expenses in this regard. The balance sum of 2 lakhs was directed to be paid as expeditiously as possible and positively within two months thereafter. The Chief Secretaries of the States and the Administrators of the Union Territories were directed to ensure compliance of the above direction.

In Parivartan Kendra v. Union of India, [11] the Hon’ble Supreme Court further clarified that Laxmi’s case nowhere restricts the Court from giving more compensation to the victims of acid attack, especially when the victim has suffered serious injuries on her body which is required to be taken into consideration by this court and this court can grant even more compensation to the victim than Rs. 3,00,000/-. The court expressed distress on noticing that even after the Supreme Court having passed an order dated 06.02.2013 directing the Union of India and States to implement compensation payable to acid.

Provision For Victim Compensation: Under Section 357A of the Code of Criminal

Procedure, 1973, every State is mandated to establish a Victim Compensation Fund. These funds are used to compensate the victims of crime.

Effectiveness of Existing Legal Provisions: Though the aforesaid provisions have been incorporated in the Indian Penal Code and The Code of Criminal Procedure, the effective implementation of the provision is necessary in order to achieve the aim in real sense. It can not be denied that, health provisions are uneven and limited particularly in rural area. No doubt, the provisions regarding providing free of cost medical aid have been made, however, the health provisions in Government Hospitals is often inadequate. The private hospitals may be reluctant in providing the medical care to such victims because the nature of treatment may be of variable quality depending upon the injury and is often most costly. Moreover, the complex burns injury requires specialist services at the time of immediate treatment and long-term Plastic Surgery which are normally more expensive and not available in every hospital. Therefore, there may be requirement of 'One Window' Services to provide not only medical, but also legal as well as rehabilitative support to the victims.

Easy Availability Of Acid: Cheap and easy availability of acid is one of the reasons for commission of acid attack. The acid is easily available in the market and it can be easily used as a weapon of offence. There is also need of strict provisions to restrict the easy availability acid and like coercive substances and to regulate sale and purchase of such substances.

Conclusion: By way of amendment of 2013, though the special provisions for dealing with the offence have been made in the form of section 326 A and 326 B of the Indian Penal Code and the provisions for rendering medical aid and compensation to the victims have been made, the following measures are required to be taken not only to punish the criminal but also to devise measures for prevention of such crime and early rehabilitation of the acid victims. The following measures are needed to improve the justice for victims and to prevent the acid attack.

1) The provisions are required to be made with regard to the time bound investigation and expeditious trial of the cases in time bound manner.

2) The provisions may be made for participation of the victims during investigation as well as trial of the matter. The provisions must be incorporated so that the bail application shall not be decided without giving opportunity of being heard to the victim.

3) The mechanism must be developed so that the victim of acid attack not only gets compensation but also immediate medical aid in the hospitals having adequate medical facility with further follow up and treatment including plastic surgery and physiological help.

4) There is need of effective mechanism and regulations for acid availability and its sale as a preventive measures like banning sale of acid over counters unless the seller maintains logbook/register recording the details about sale of acid and its buyer.

5) A policy of zero-tolerance against acid attack, strict regulation of sale of acid and a generous rehabilitation of victim is required to face the challenge and curb the crime of acid attack.

References:

1. *Criminal Law Amendment of 2013*
2. *Forensic Medicine and Toxicology. (Karmakar R. N.), First Edition 2006, Academic Publishers.*
3. *Report by Avon Global Center for Women and Justice at Cornell Law School, The Committee on International Human Rights of the new York City Bar Association, the Cornell Law School International Human Rights and Virtue Foundation, "Combating Acid Violence in Bangladesh, India and Cambodia ," Page 10 available at http://www.asfi.in/images/Combating-Acid-Violence-Report.pdf (visited on 07.12.2023).*
4. *18th Law Commission of India headed by Justice A.R. Lakshmanan*
5. *Criminal Law (Amendment) Act 2013 (13 of 2013)*
6. *Code of Criminal Procedure [Ratanlal & Dhirajlal] 20th Edition Edition 2012 Lexis Nexis, Butterworths, Wadhwa, Nagpur*
7. *Sonali Muherjee's case Available at http://en.wikipedia.org/wiki/Sonali_Mukherjee*
8. *Criminal writ petition No. 129 of2006 (Laxmi vs. Union of India)*
9. *https://apnews.com/article/8763c6e684ad4eefa7086d637f6cc47d (visited on 24.11.21)*
10. *(2014) 4 SCC 427*
11. *(2016) 3 SCC 571*

Challenges in the Management of the Old Age Homes in Mumbai City

Annu Baranwal, *PhD. Research Scholar, Dept. of Sociology, Mumbai University, Mumbai, India.*
Dr. Shashi Mishra*, Asso. Prof., Dept. of Sociology, Ramniranjan Jhunjhunwala College, Mumbai*

Abstract: *In this age where modernization is the pattern and individuals give less significance to the advanced age individuals generally. There is nobody to deal with the elderly issues. It has become significant for the associations like old age homes to approach and help the old. At the point when youngsters need to dispose of the old guardians or they can't deal with them, there ought to be someone who should come ahead and help to keep them blissful and giving a climate with solace, harmony and poise. The significance of old age homes for a maturing society has quickly expanded in the recent years. This study evaluated the management of advanced age homes and understanding the issues of the management staffs in old age homes in Mumbai. It surveyed the facilities and nature of administrations in these old age homes. It was observed that there are a few positive and negative perspectives engaged with dealing with these old age homes.*

Key words: *Institutional Care, Old Age Homes, Mumbai, Management.*

Introduction: This study has been conducted in the 15 old age homes of Mumbai city by taking interviews of the 15 management personnel one from each old age home. During the study it was realized that building an old age home requires a lot of careful planning and most importantly sensitivity and imagination on the aging process and aging issues. The old age home should also ensure the five principles mentioned by the United Nations, viz., independence, care, participation, dignity and self-fulfillment. It is therefore the responsibility of the management, to make the home for the old as cozy and comfortable as possible, a place where they can spend the last days in ways that would make them happy and contented. A strong will power and dedication is needed to look after each and every minute aspect and requirements of elderly. There are several issues which needed to be taken care of which are discussed in detail further.

Findings:

a) Management and Facilities in the old age homes of Mumbai:

1) There are different categories of old age homes present in Mumbai each providing facilities depending upon the charges they take. 2) Free old age homes meant for destitute elderly those who were living on places like roads, railway tracks, temples, pavements, gardens etc. as nobody is there to support them. 3) Partially paid or low paid old age homes are providing decent facilities but a lot of improvement is required which are still not decent enough to live but elderly are living there since they don’t have much other options available in that range. 4) Highly paid old age homes are providing excellent services but they are charging huge amount for these facilities. These old age homes can be afforded by only those elderly who are financially strong themselves, have financial support of children living in India or abroad, having good job or business in the past or getting very good pension. But they are only few in numbers also the intake capacity is very low. 5) The first and foremost is the designing of the building, it is designed taking into consideration the differential needs of the residents. It should cater to the physical needs of the residents like sleep, rest, food, pure air, pure water and clean environment. Next comes safety needs: safety inside OAH, avoidance of pollution, accident, health, abuse and so on. 6) The land chosen for housing an OAH is kept in mind that it should not be in a crowded or congested locality or should not be in a secluded or isolated area either. It must be well connected by roads which was found in all most all the old age homes. 7) This enables the residents, workers, visitors and all others to have easy access to and from the home. Public transport should be easily available. Good accessibility to the local facilities, health services, markets, shops, educational institutions and religious centres etc. 8) Basic amenities such as water, sewage and electricity must be good in the area. In a single room, the older person has complete privacy, sufficient storage space, a sense of safety and in double occupancy there is most of the advantages of an individual room and at the same time it is economical. A dormitory is a big room in which 6 to 10 older persons can be accommodated together. Each older person is

provided with a bed space, a storage space and may be some sitting space. 9) Electrical switches and sockets are safe and conveniently located for easy use of residents. Each bed has an emergency call bell switch. The main board of these switches are in the warden's room. 10) The toilets and bath rooms are made suitable for arthritic legs, obese body, failing vision, etc. The wash basins have a height where wheelchair can be easily settled. 11) The supply of clothes is made available by the homes in majority of cases. Also, the homes accept public contribution in this respect. All the homes try to provide adequate clothing to the inmates. 12) For washing clothes, two techniques are commonly used in homes, such as hand washing and machine washing. 13) In majority of the homes the housemaids clean and dry the clothes either in machine or with hands, the inmates also help each other in washing and drying the clothes in some old age home. 14) A guest room for visiting relatives is provided. It is located adjacent to a bathroom that is provided for general use by the residents and visitors. 15) Hand staircase is made easy to climb without long flight of steps. Rails are fitted on both sides of stair flights. The stairway normally should have natural light and ventilation which is not present in all the old age homes. 16) The kitchen and work area are provided with proper ventilation for fresh air. The dining hall is a place frequently used by the residents and as such is carefully arranged. 17) A dining room is very near to the kitchen where all inmates can take food together. 18) The caring staff find few volunteers among elderly who would like to help in kitchen work if their health permits. 19) There is a hall for conducting entertainments, meetings, classes, training programmes, yoga classes etc. There is a reception room in front of the building to receive guests and relatives of the inmates. 20) There is a separate sick room and room for doctor's examination for elderly. The sick room is meant for extending nursing care to those residents who fall sick due to fever or minor ailments. A dispensary which may be attached to the sick room, a physiotherapy centres are also present along with the sick room. 21) Store rooms are required, for vegetables, for provisions/grocery items, with racks and cupboards. A third room for keeping furniture, vessels, mattresses, bed sheets. 22) There is a room for warden and superintendent. 23) There is retiring room for staffs, wardens, cooks, other staffs who are required 24 hours of the day. Rooms for counsellor, social worker, the counsellor's room is at one end with privacy and without disturbance or sound from outside. 24) Old age homes have a multi-purpose vehicle not only for general use but for transporting ill residents to hospital, in emergency or to anywhere they want to go. If there is no vehicle, arrangement with local transport agencies is made to make available a vehicle on call. 25) Elderly participate in the day-to-day activities of the home, which may involve anything from cooking to maintaining the cleanliness of the home. Residents can also periodically organize celebrations of various festivals and social events. 26) The main recreational facilities available in old age homes include newspaper reading, listening to radio, watching television or participating in sports activities. 27) Reading of spiritual magazines, books and newspaper become an important part of indoor recreational activities of the inmates. There are facilities for outings as well. Important individuals are sometimes invited to give talks to the residents. 28) Physical activities including Yoga, mental activities, and spiritual activities are organized. Birthdays and anniversaries of residents is celebrated. 29) The residents are tried to be given tasty and nutritious food. In this, their age, health condition and personal preferences have to be taken into consideration. 30) In an old age home, three types of health care are done. Maintaining one's health, treating diseases when ill and taking care of bodily and mental health status are three objectives to be taken care of. Here disease prevention, disease treatment and care giving assume significance. All health care programmes are aimed to achieve these requirements. 31) Those suffering from dementia and those who require palliative care. They require special attention and this is specially provided. 32) Staff and health care workers trained in specialized nursing, physiotherapy, psychology and geriatric care is appointed. 33) If a resident will have to be moved into a hospital for treatment, his relatives are informed in writing. The immediate relatives of the ill resident could be given permission to take care of the patient. 34) If it is decided to hand over the patient to the relative, a consent letter from the relative have to be obtained. When the resident has to be hospitalized, the relatives are told to bear the expenses. 35) If the relative refuses and if the resident has some savings, the expenses could be met from these savings. If there

are none savings, the expenses could be met from these savings. If none of the two options is available, the institution itself meet the cost. 36) Hygiene is closely connected with health. Hygiene also keeps the institution neat and tidy. Hence, it is necessary that better hygiene is maintained. Therefore, three levels of hygiene are visualized individual hygiene, institutional hygiene and environmental hygiene. All of them are equally important. There are First Aid Boxes in an OAH. 37) The staff in an OAH is broadly divided into two categories, the core staff and supplementary staff. Core staff are mostly the Superintendent, Warden, Care Givers (male attender and female attender), Cook, Nurse, Social Worker, Counsellor, Peon, Watchman, Supplementary Staff include Medical Officer, Dietitian, Clinical Psychologist, Psychiatrist, Yoga, Meditation Instructor, Occupational therapist, Physiotherapist, Multi Task Providers like cleaning staff and so on. 38) Arrangements are made to ensure that palliative care services are provided to them in consultation and collaboration with palliative care service units. For library, selection of books is done by the management and rules are fixed for reading. 39) The superintendent ensures that the activities of the institution are moving as per the time table. It is necessary to have a uniform code of conduct that binds all to a common pattern of life. 40) The time for visit in an institution is notified and visit is permitted only during that time. 41) The time of the meeting should be strictly adhered to the visitor do not enter any premises other than the room where the visit is fixed. If the resident does not want to see the visitor, he/she is not be compelled to do so. 42) Once in a month the resident is permitted to go home and spend time with the relatives. If more time is necessary, it can be granted. Residents are permitted to visit their houses in connection with marriage, death and other ceremonies at home. 43) Mentally ill patients who are controllable/manageable are not allowed to go outside without escort by an employee. 44) If a resident dies in the home the head immediately report the matter to the medical officer in charge of the institution. Only after the Medical Officer certifies that the death is natural the superintendent takes the next steps. If the Medical Officer certifies and confirms natural death, the dead body is removed and kept respectfully. 45) If the relatives agree to receive the dead body, this could be done under proper receipt. If the relatives do not come forward to receive the dead body, the authorities take steps for the disposal of his body or as per his religious customs. The Death Certificate issued by the concerned medical officer should be kept in the file. The matter of death is intimated to the registrar of births and deaths. 46) Periodical review of performance is an important aspect of an institution's healthy life. Review helps to find out whether the objectives and programmes of the institution have been successfully implemented and if not, what are the lacunae in it.

Conclusion: In today's world where modernization is the trend and people give less importance to the old age people in the society. There is no one to take care of them and often are left alone. It has become important for the old age homes to come forward and help the elderly of our society. There should be somebody who should come ahead and help to keep them happy and providing an environment full of comfort, peace dignity and less fear. The importance of old age homes for a healthy aging society has rapidly increased in the past years. More awareness of the old age homes in society and contribution for this noble cause can bring funds for the proper management of old age institutions. Training needs to be imparted to the different levels of gerontological workers and caregivers so that they can take care of the elderly. Government assistance in the form of funds to these organizations, proper monitoring of the work of old age homes and NGOs involved in gerontological work need to be supported more.

References:

1. *Baltes, P. B., & Smith, J. (2003). New frontiers in the future of aging: From successful aging of the young old to the dilemmas of the fourth age. Gerontology, 49(2), 123-135.*
2. *Bhat, A. K., & Dhruvarajan, R. (2001). Ageing in India: drifting intergenerational relations, challenges and options. Ageing and Society, 21, 621.*
3. *Dey, S., Nambiar, D., Lakshmi, J. K., Sheikh, K., & Reddy, K. S. (2012). Health of the elderly in India: challenges of access and affordability. In Aging in Asia: Findings from new and emerging data initiatives. National Academies Press (US).*
4. *Gulati, L., & Rajan, S. I. (1999). The added years: Elderly in India and Kerala. Economic and political weekly, WS46-WS51.*
5. *Hanspal, S., & Chadha, N. K. (2006). Economic aspects of aging in India: The Multi-Generational issues. Journal of Intergenerational Relationships, 4(1), 81-92.*
6. *Hooyman, N. R., & Kiyak, H. A. (2008). Social gerontology: A multidisciplinary perspective. Pearson Education.*

7. *Jamuna, D. (2000). Ageing in India: Some key issues. Ageing International, 25(4), 16-31.*
8. *Kumar, S. V. (2003). Economic security for the elderly in India: An overview. Journal of aging & social policy, 15(2-3), 45-65*
9. *Qadri, S. S., Ahluwalia, S. K., Ganai, A. M., Bali, S. P., Wani, F. A., & Bashir, H. (2013). An epidemiological study on quality of life among rural elderly population of Northern India. Int J Med Sci Public Health, 2(3), 514-22.*
10. *Ramamurti, P. V. (2003). Perspectives of research on aging in India. Journal of Aging & Social Policy, 15(2-3), 31-43*

A Study On Morbidities Among Pregnant Women In An Urban Area.

Dr. U. Kavya Jyotsna, *Assistant Professor, Department of Social Work, Dr. B. R. Ambedkar University Srikakulam, Etcherla- 532410 A.P*

Mr. M. Santhosh Kumar, *Research Scholar, Department of Social Work, Dr. B. R. Ambedkar University Srikakulam, Etcherla, A.P*

Abstract: *Morbidity is being recognized as a crucial maternal health challenge in Andhra Pradesh. However, pregnancy remains an exclusion criterion in morbidity estimation studies resulting in a deficient understanding of the problem in this population. Morbidity is a novel concept that encompasses all long-term conditions (LTC) present in an individual. Contrary to comorbidity, it does not attribute centrality to any index condition rather it views the patient as a whole and provides insights for patient centered care. Owing to its strong association with increased hospitalization, healthcare expenditure and mortality rates as well as inferior physical and mental health and impaired quality of life, morbidity has been the recent focus of clinicians and public health researchers globally. The study reports multi morbidities to be quite prevalent in pregnant women attending routine ante natal care, associated with increased health care utilization and expenditure.*

Key Words*: Maternal Health, Morbidities, Pregnant Women, Urban area, Health Care*

Objectives of Study: 1) To Screen the morbidity among pregnant women. 2) To explore the prevalence of various morbidities in pregnant women

Methodology: The Cross-sectional study was conducted on 50 pregnant women attending UPHCs during November 2022 to January 2023. The data was collected by using vital examination and blood investigations for primary care. Prevalence and correlates were determined by using descriptive analysis.

Introduction: Morbidity is being recognized as a crucial maternal health challenge in Andhra Pradesh. However, pregnancy remains an exclusion criterion in morbidity estimation studies resulting in a deficient understanding of the problem in this population. Morbidity is a novel concept that encompasses all long-term conditions (LTC) present in an individual. Contrary to co morbidity, it does not attribute centrality to any index condition rather it views the patient as a whole and provides insights for patient centered care. Owing to its strong association with increased hospitalization, healthcare expenditure and mortality rates as well as inferior physical and mental health and impaired quality of life, morbidity has been the recent focus of clinicians and public health researchers globally.

India, the largest demography, is no exception, with studies documenting a steadily growing burden of multiple chronic conditions pervading all socioeconomic and geographic strata. Our previous study, which was the first to assess morbidity in primary care, has estimated the prevalence to be one third while two thirds of these patients were below 50 years of age exhibiting worst quality of life and greater healthcare utilization. Even though morbidity increases with age, the no chance coexistence of morbidity is greater at younger ages with many being diagnosed during late adolescence and early adult life. According to a study based on the National Family Health Survey, India, nearly 17.5 per 100 women of reproductive age females have at least one morbidity. This implies that many women of childbearing age would be entering into pregnancy with pre-existing morbidity.

It further increases the risk of complications during pregnancy and childbirth with potential long-term outcomes for both mother and child. The diverse physiological changes during pregnancy can even unveil certain latent chronic conditions with a significant impact on physical and mental wellbeing. The propensity of adverse outcomes gets amplified when a pregnant woman

has multiple long-term conditions morbidity when the co-occurring diseases might exacerbate each other. Pregnant women are, therefore, at greater risk due to morbidity, as it can impact both the intra-natal and perinatal outcomes (e.g., low birth weight, premature delivery, adverse birth outcomes, complicated delivery, and neonatal complications). Overall, the continuation of NCDs in women post-delivery, and children may have the risk of having NCDs in early adult life. Moreover, since women during pregnancy visit designated antenatal care (ANC) clinics, they naturally get excluded from any routine health facility based survey. Such cumulative inadvertent exclusion has resulted in an underrepresentation of this vulnerable population in any morbidity research. Our systematic review that profiled morbidity across South Asia had noted the paucity of studies focusing on the reproductive age of women. Another recent systematic review of maternal morbidities in LMICs has highlighted conspicuous research gaps. Despite some progress, the majority has investigated specific NCDs like gestational diabetes, pregnancy induced hypertension, or other hormonal disorders. Some have dwelled either on mental health, particularly depression, or chronic infectious diseases (e.g., Human immunodeficiency virus infection (HIV)), or nutritional deficiencies, having implications on maternal health. India, wherein both NCDs and maternal health indicators are being accelerated to achieve universal health coverage (UHC) as articulated by the Sustainable Development Goals (SDGs). Moreover, antenatal care forms an important component of UHC. As per the World Health Organization (WHO), it is one of the 16 essential health services which are indicators of the level and equity of health services coverage in countries.

With an aim to address the current research gap, we undertook the present study to describe the epidemiology of morbidity among women attending antenatal care clinics in UPHCs Vizianagaram. Our objectives were two-fold: To Screen the morbidity among pregnant women. To explore the prevalence of various morbidities in pregnant women.

Maternal Morbidity in Urban/Rural Andhra Pradesh: Pregnancy constitutes a high risk of morbidity and mortality due to associated physiological stress. Many women do not die of causes related to pregnancy but suffer severe morbidities. In developing countries, pregnancy and childbirth related complications are the leading cause of disability among women aged 15-44 years. The objective of the present paper is to assess the extent of maternal morbidity and assess the factors responsible for it in urban of Vizianagaram. An attempt is also made to understand the treatment seeking behavior of the women for the morbidities.

Review of Literature: Maternal health received greater attention after the safe motherhood initiative was launched at an international conference held in Nairobi in 1987 (Mahler H, 1987). Maternal mortality estimates are used to highlight the plight of pregnant women in less developed countries. However, maternal mortality is just the tip of the iceberg of the health problems of women. Many women do not die of causes related to pregnancy but suffer severe morbidities. In developing countries, pregnancy and childbirth related complications is the leading cause of disability among women aged 15-44. The world development report estimated that 18 percent of the burden of disease for these women is due to maternal causes.

Analysis of predictors of antenatal morbidity revealed interesting associations. Women with a lower education reported morbidity less often than their educated counterparts. This is similar to the findings from the study in South India (Bhatia and Cleland, 1996). The most likely explanation for this is that higher education improves awareness and recognition of symptoms of ill health. This is supported by the data on maternal mortality.

Asiyeh Namazi (2018) observed that anemia during gestational time is a public health anxiety during the world. Iron deficiency is a main contributor to anemia that affects more than half a billion females of reproductive age and has a occurrence of 17.4% in industrialized countries, whereas 60% in under-developed countries. Significant increase in plasma quantity than erythrocyte number during pregnancy results in relative anemia. Iron deficiency is connected with a figure of adverse health consequences for both women and their kids like low birth weight, pre-term birth, maternal cardiac failure, hemorrhage, and infection, miscarriages, stillbirths. There is also statistically important co-relation between anemia and residence, gravidity, pregnancy interval, and malaria illness during pregnancy. Oral iron supplements together with pills, capsules, drops, and extended-release tablets are

often prescribed to treat anemia. WHO and CDC recommend 60 mg/daily and 30 mg/daily is for all gestational period women correspondingly.

Amani Jean Paul Aristide et al (2018) concluded that out of 150 pregnant women. Hematological findings resulted as the morphologically incidence of hypochromic micro-cytic anemia was 20% in gestational female those belongs with first phase of pregnancy and 16% pregnant women found with hypo-chromic normocytic anemia 2 nd phase of gestation. The occurrence of normo-chromic normocytic anemia was 30% at the 3rd phase of gestation.

Azab Elsayed Azab et al determined that between 120 pregnant women in the year 2017 and 40 non pregnant women, the most prevalent blood group in pregnant women was blood type O, 47.5% chased with blood type A (28.3%); blood type B (17.5%) and blood type AB (6.7%). 15.8% of the pregnant women lack Rh antigen in their blood. Highly significance decrease in Hb, Hct, MCH, MCHC, lymphocytes %, RBCs and blood platelets count and significant decrease in MCV as compared with non-pregnant women. On the other hand, highly significance increased in WBCs count, and neutrophils % of gestational period subjects competed with normal female subjects (non-pregnant women). A increased incidence of decline in hemoglobin amount and hematocrit values from the primary to last trimester was observed. WBC count and neutrophils % showed highly significant increase from the primary to last trimester.

According to Imrana Quadeer, for a public health perspective two things are clearly needed, Firstly, within reproductive health, priorities should be clearly articulated and reflected in the budgetary allocations. Secondly, maternal and child health, nutrition, contraceptive services and communicable disease control must be integrated. Within the sphere of health service system this will provide a solid foundation for women's health including their reproductive health. To achieve the best results the health service system needs supportive social, economic and legislative action favoring women.

Ramachandrudu, G quoting National Family Health Survey (NFHS) findings observed that in Indian society two thirds of women are illiterate and age at marriage is 15 years, the scope of high risk pregnancies is maximum. In Andhra Pradesh nearly 88 per cent of the pregnant women are receiving ante-natal care either at home or in a hospital. This is significantly higher than Uttar Pradesh in which only 45 per cent are receiving such care. However, it is lower than that of Kerala state (98 per cent) and Tamil Nadu 94 per cent). In Andhra Pradesh two-thirds of deliveries are conducted at home. No doubt, the government is taking steps to utilize the services of dais by giving them special training, but institutional (health facility) delivery is the safest one. In Uttar Pradesh 88 per cent of deliveries are conducted at home when compared to 11 per cent in Kerala and 35 per cent in Tamil Nadu.

Methods:

Design and setting of the study: This Cross sectional study was conducted among 50Pregnant women (18 to 30 years) attending Urban Primary health Centers in Vizianagaram District, from November 2022 to January 2023. Eight UPHCs were randomly selected. Since there was not any data on the prevalence of morbidity in pregnancy per seen, the researcher opted for an exploratory cross-sectional design spanning 3 months, and decided to include all pregnant women presenting for the first time to the selected in UPHCs. Each woman was briefed regarding the study objective, information to be assessed, and written informed consent was obtained before data collection. To avoid any disruption or delay in the UPHCs patient management system, researcher approached each participant when they were over with the MO consultation, and did the interviews at a quiet and comfortable place. The exit interviews also helped us to record the diagnosis in detail by going through the prescriptions. To prevent data duplication, each participant was given a unique identification number and those who have already been interviewed under the present study were excluded during the follow-up visits.

Data Collection:The study spanned 12 weeks encompassed data collection. The data was collected by using Vital examinations (BP, Pulse rate, Temperature, Blood Investigations) This structured tool was contextualized to include additional variables related to antenatal care and women, and cognitively interviewed to assess comprehensibility with 25 women of diverse social, economic, and educational backgrounds. Data comprised segments namely socio-demographic data, morbidity assessment (Anemia, Hypertension, diabetes mellitus, and Hypothyroidism.)

75 women, out of which 50 agreed to take

part in the interview with a response rate of 66%. The most common reason cited for nonresponsive was lack of time. The morbidity assessment collected information on whether the woman had been informed by a Medical Officer or a healthcare provider that she had any of the enlisted 4 chronic conditions. Two trained ASHA workers with prior experience inmorbidity as well as maternal health did all the interviews. They were well versed with the local language and patient history taking.

Data analysis: For analysis, it was defined morbidity as the presence of four aspects (1) Blood pressure is measured in millimeters of mercury (mm Hg). In general, hypertension is a blood pressure reading of 130/80 mm Hg or higher., Low blood pressure is also known as hypotension. People with a reading of around 90/60, or less, are commonly regarded as having low blood pressure. (2) Lower than normal hemoglobin levels indicate anemia. The normal hemoglobin range is generally defined as 13.2 to 16.6 grams (g) of hemoglobin per deciliter (dL) of blood for men and 11.6 to 15 g/dL for women. (3) Hypothyroidism happens when the thyroid gland doesn't make enough thyroid hormone. This condition also is called underactive thyroid (Low T4 is seen with hypothyroidism, whereas high T4 levels may indicate hyperthyroidism. Normal range for an adult: 5.0 – 11.0 ug/dL (micrograms per deciliter of blood). (4) A fasting blood sugar level of 99 mg/dL or lower is normal, 100 to 125 mg/dL indicates you have prediabetes, and 126 mg/dL or higher indicates you have diabetes. Four variables total count of chronic conditions for each participant and the number of those who had two or more chronic conditions were computed. We summarized the study enrolment characteristics as frequency and percentages.

Results::

Morbidity profile : Out of the 50 study participants, around 40% had a single long-standing condition while 60% were having morbidity, and the rest did not report any morbidity.

Table:1

Table 1: Socio-demographic characteristics of the study participants

Predictors	Total (n=50)	Morbidity
Age		
18-25	35 (70%)	21(60%)
25-30	15 (30%)	9 (60%)
Education		
Below 10th	10(20%)	8(80%)
Above 10th	40(80%)	32 (80%)
Employment		
Yes	18(36%)	12 (66%)
No	32(64%)	22(68%)
Economic Status		
Below Poverty Line	35(70%)	31 (88%)
Above Poverty Line	15(30%)	9 (60%)
Community		
SC	12(24%)	7 (58%)
ST	4(8%)	1 (25%)
OBC	21(42%)	16 (76%)
OC	13(26%)	9 (69%)

Socio-demographic characteristics, namely age group, education level, employment, economic status and Community a greater percentage of the study participants reported having morbidity. The above table shows 70% of pregnant women were between 18-25 age groups and 30% of pregnant women were 25-30 age groups and then most of the pregnant women were educated more than 10th studies. The employment of ante natal is 36% of women were employment in different sectors and rest of the women was house wives. The economic status of ante natal 70% of women were below poverty line and remaining women are belongs to above poverty line. In urban areas different communities are here in that most of the people are belongs to OBCs.

The study found morbidities among pregnant women are Anemia, Hypertension, diabetes melitus, and Hypothyroidism. One of the morbidities, Anemia is seen in more cases among 50 cases it was found that 23(46%) cases suffered it. Among 50 samples found the hypertension 14(28%) cases. Study participants with Diabetes mellitus and Hypothyroidism who were 18 and 10%, respectively.

Discussion: A significant increase was seen in the prevalence of maternal complications from 43.6% to 53.7% between the years 2005–06 and 2015–16. About 21% of the increase could be explained by certain maternal, households level factors, service utilization and birth outcomes. The government has executed different health programs to improve the health of women and children in India. But, there is a high variability of adverse pregnancy outcomes in states of India. High blood pressure, also called hypertension, occurs when arteries carrying blood from the heart to the body organs are narrowed. This causes pressure to increase in the arteries. In pregnancy, this can make it hard for blood to reach the placenta, which provides nutrients and oxygen to the fetus.1 Reduced blood flow can slow the growth of the fetus and place the mother at greater risk of preterm labor and preeclampsia. Women

who have high blood pressure before they get pregnant will continue to have to monitor and control it, with medications if necessary, throughout their pregnancy. Iron-deficiency anemia when the body doesn't have enough iron is somewhat common during pregnancy and is associated with preterm birth and low birth weight. Symptoms of a deficiency in iron include feeling tired or faint, experiencing shortness of breath, and becoming pale. ACOG recommends 27 milligrams of iron daily (found in most prenatal vitamins) to reduce the risk for iron-deficiency anemia.

The prevalence of single morbidity was around 78%, whereas 15% of the interviewed women reported morbidity. This is lower than our previous primary care based morbidity estimate with a prevalence of 28.3%. One of the reasons could be the younger age range (18–30 years) of our study participants; as early childbearing is commonly seen in India. However, our observed morbidity prevalence in antenatal women is higher than a recent report based on National Family Health Survey (NFHS), India, where the prevalence of morbidity was 3.5% in the reproductive age group. There could be a few explanations for our higher estimates. First, the physiologic changes of pregnancy can unmask some underlying chronic conditions. Second, previous ANC encounters of pregnant women might have detected these conditions resulting in higher prevalence. Third, NFHS had included a smaller number of chronic conditions, thus, leading to a possible underestimation.

Conclusion: Our study reports morbidity to be quite prevalent in pregnant women attending routine antenatal care, associated with increased healthcare utilization and expenditure. The observed burden combined with greater healthcare resource use offers a compelling case for recognizing gestational morbidity as an issue of concern and calls for catalyzing horizontal amalgamation between NCD prevention and reproductive health promotion programs. Our study findings are expected to influence policy implications such as integration of antenatal (Reproductive, Maternal, Newborn, Child and Adolescent Health (RMNCHA)+programs) with NCD control program, promotion of preconception health, improvement of adolescent health, a greater focus on the management of NCDs in women's health, and development of clinical care protocols to address the dual challenge of morbidity while keeping the mother and child safe. We also suggest investing in innovative strategies and dedicated financing mechanisms for sustainable improvements in women's, children's, and adolescent's health.

References:

1. *Pati, S., Puri, P., Sinha, R., Panda, M. & Pati, S. (2022) Profile of co morbidity and multimorbidity among women attending antenatal clinics: An exploratory cross-sectional study from Odisha, India. Journal of Family Medicine and Primary Care, 11, 1980–1988 [DOI: 10.4103/jfmpc.jfmpc_1855_21] [PubMed: 35800480].*
2. *World Health Organization (2015). Strategies Towards Ending Preventable Maternal Mortality.*
3. *(EPMM) : executive summary. World Health Organization; [Last accessed on 2021 May*
4. *05]. https://apps.who.int/iris/handle/10665/153540. [Google Scholar].*
5. *Patel, K.K., Saroj, R.K. & Kumar, M. (2021) Prevalence and determinants of*
6. *adverse pregnancy outcomes among women in India: A secondary data analysis. Indian Journal of Community Medicine, 46, 434–437 [DOI: 10.4103/ijcm.IJCM_569_20]. Epub 13 October 2021 [PubMed: 34759482] [PubMed Central: PMC8575229].*
7. *Bhatia, J.C. (1993) Levels and causes of maternal mortality in Southern India. Studies in*
8. *Family Planning, 24, 310–318 [DOI: 10.2307/2939224] [PubMed: 8296332].*

Analysis of Artificial Intelligence and its Impact on Copyright Holders Right: Issues and Challenges

Rahul Dinkar Dhoble, *Research Scholar, R.T.M.N.U's Dr. Babasaheb Ambedkar College of Law, Nagpur*
Dr. Ravishankar Mor, *Supervisor, Prof., R.T.M.N.U's Dr. Babasaheb Ambedkar College of Law, Nagpur*

Abstract: *Authorship of copyrightable works has been a hotly contested issue in the American legal system for over 200years. With the recent boom of artificial intelligence, more and more creative works have been the result of non-human authors. Computer algorithms and learning machines have become a new source of creativity. The U.S. Copyright Office, however, has been slow to acknowledge the significance of AI in the creative process by denying copyrights of non-human works and releasing them into the public domain. This paper addresses the issue of IP ownership of AI generated works. It argues that giving authorship to AI programmers and owners is essential to the future development of the AI industry. The paper proposes that instead of redefining "authorship" to include non-humans, it is simply necessary to reinterpret the terms "employee" and "employer" in the made for hire doctrine of the U.S. Copyright Act. This reinterpretation would allow the current IP system to continue promoting "the progress of science and useful arts" without a lengthy or controversial overhaul of the rules and guidelines currently set in place.*

Copyright is one the most important aspect of intellectual property rights, it protects any unauthorized utilization of an original work of the author. In India copyright related laws are primarily governed by The Copyright Act, 1957 which grants exclusive rights to the author over its original work for his/her lifetime and 60 years afterwards.

Earlier copyright was mainly granted to any original work which has some form of artistic expression for example films, music, lyrics, books & novels, etc. but now even software can be copyrighted because it is deemed that a software is a programme like a book written in a certain language or code. One of the products of this technology is Artificial Intelligence that mimics the human intelligence to perform tasks which a human would have performed by applying his independent mind.

Although an AI is initially created by programming it but later it can perform tasks and create original works like music, lyrics, pictures on its own, without receiving any external input by its creator this way it technically becomes the author of the produced work.

Key Words: *Artificial, Intelligence, Copyright*

Introduction: The work of artificial intelligence (AI) encompasses a wide range of tasks and applications.AI refers to the development of computer systems that can perform tasks that typically require human intelligence. These tasks can include natural language processing, image and speech recognition, data analysis, problem-solving, and decision-making. In the context of copyright law, the work of AI raises interesting questions regarding authorship and ownership. Since AI systems are capable of generating original content, such as artwork, music, or written texts, it becomes crucial to determine who should be considered the author or owner of such works.

Artificial Intelligence and Copyright in India: The Copyright Act of 1957 in India was amended in 1994. This was done to include computer-generated works, such as literary, dramatic, musical, or artistic works. A specific provision, Section 2(d)(v), was introduced to define the authorship of such works as "the person who causes the work to be created. "The determination of AI authorship depends on how the term "person" is defined and interpreted in its context.

Rupendra Kashyap v. Jiwan Publishing House Pvt. Ltd.: A traditional approach was observed in this case before the High Court of Delhi, which dealt with the copyright claim of the Central Board of Secondary Education over question papers.

The Court determined that the CBSE cannot assert copyright without evidence of individual involvement in creating the question papers, given its status as an artificial entity. Under the Indian copyright act, authorship can only be attributed to a natural person. This position was further supported in the case of Tech Plus Media Private Ltd. v. Jyoti Janda.

Tech Plus Media Private Ltd. v. Jyoti Janda: In this case, the Court affirmed that authorship cannot be attributed to a juristic person, although it can be the copyright owner.

This interpretation was reaffirmed by the High Court of Delhi in 2019 in the case of Navigators Logistics Ltd. v. Kashif Qureshi & Ors.

Navigators Logistics Ltd. v. Kashif Qureshi & Ors: The case centred on a copyright claim for a computer-generated list, which was dismissed by the Court due to the lack of human intervention. This aligns with the position in the United States, where authorship cannot be solely attributed to AI. The Government of India has recognised the importance of AI in the developmental process .Indian Government has taken steps such as the 'AI for All' policy and the AI Task Force to use AI for social and economic changes. Given the rapid advancement in AI technology, it becomes crucial to re-evaluate the intellectual property framework to ensure that the law keeps pace with these developments.

The Indian Copyright Act may be updated to acknowledge AI as authors. However, it is important to clarify that the ownership of the work should still reside with a natural or juristic person. This is necessary to ensure that legal actions can be taken against responsible entities. Additionally, other considerations arise, such as situations where AI is developed by one person but generates output based on inputs from another person. In instances like these, it is necessary to establish copyright ownership among the parties involved. Any legal framework aiming to attribute authorship (either fully or partially) to AI must address these questions and provide comprehensive answers.

Does the Question of Ownership Arise for Works Created by Artificial Intelligence?

In the case of works created by AI, the ownership of the work can be subject to dispute, similar to authorship. When AI works are created with human involvement, the ownership may be claimed by the human who contributed creative inputs to the AI. They can assert their ownership based on their intellectual contributions. On the other hand, if the AI creates works without any human interference, the ownership may be claimed by the copyright owner of the AI software itself. The individual or organisation holding the copyright over the AI software can assert their ownership over the works generated by the AI. It's important to note that the ownership of AI-generated works is a complex and evolving area, and the legal framework may vary in different jurisdictions.

The Identification of AI as the Author of Copyrighted Material Poses Potential Complications: Recognising AI as an author of copyright raises several complications that need careful consideration. The existing Indian Copyright legislation may not be fully equipped to address these complexities. Let's examine some of the challenges associated with AI and copyright laws:

1. **Ownership Transfer**: As per Section 17 of the Indian Copyright Act, the original creator of a piece of work is typically acknowledged as the initial proprietor. However, transferring ownership in the case of AI-created works becomes problematic. Since AI cannot execute or authorise transfers, establishing a clear transfer of ownership would be challenging.
2. **Special Rights of the Author**: Section 57 of the Act grants special rights, known as moral rights, to authors, including the right to be associated with their work and the right to protect its integrity. However, these rights may not be suitable for enforcement by AI, as it lacks the ability to assess the impact on its honour or reputation.
3. **Royalty Determination**: Authors of copyrighted works are entitled to claim royalties, which cannot be waived. If AI is considered the author, determining the royalty and disbursing it to AI present practical challenges. Questions may arise about who determines the amount of royalty and whether it should be based on reasonability.
4. **Lack of AI Accountability**: Holding AI accountable for its creations is a significant hurdle. In situations where AI-generated work is defamatory, obscene, or against public morals, taking legal action against AI directly becomes difficult. Remedies may involve removing the content or shutting down the AI, but without clear accountability mechanisms, the acceptance of AI as an author becomes problematic.

These complexities highlight the need for a comprehensive framework that addresses the unique challenges associated with AI-generated works. As the field of AI evolves, it is crucial to evaluate and adapt copyright laws to strike a balance between promoting innovation and ensuring accountability in the digital age.

Establishing a Framework for AI-Generated Works: Ownership and Authorship Considerations: To address the complexities surrounding AI and copyright, several potential options can be explored:

1. **Work Created by AI with Human**

Interference: In cases where AI works involve human input, a dual recognition approach could be considered:

Owner of the Work: The individual providing creative inputs to the AI would be recognised as the owner of the work, reflecting their contribution and control over the creative process.

Author of the Work: The AI itself would be acknowledged as the author, recognising its role in generating the work based on human inputs and its own capabilities.

2. **Work Created by AI without Human Interference**: In instances where AI generates works autonomously, the following recognition could be considered:

Owner of the Work: The person who owns the AI software or the AI system itself would be recognised as the owner, as they hold the rights to the AI's output.

Author of the Work: The AI would be recognised as the author, acknowledging its ability to generate original content without human intervention.

These options aim to provide a possible way forward by distinguishing AI-generated works and considering both human and AI contributions.

Conclusion: The intersection of artificial intelligence and copyright in India presents unique challenges and opportunities. The existing legal framework, designed for human creators, struggles to accommodate the complex nature of AI-generated works. The concept of ownership of copyrights becomes blurred when dealing with AI.As an artificial person, AI cannot be considered the traditional author or owner of works. The current legal definitions and exclusive rights associated with intellectual property rights need to be revaluated to encompass AI as separate entities. Machine-generated works, created without human interaction, raise questions about authorship rights and the principle of originality. While AI algorithms and content writers contribute to these works, the lack of human artistic creativity challenges traditional notions of authorship. Moreover, advancements in technology have brought forth the valuable consideration of machine learning and its creative powers.

As AI continues to evolve, copyright violations and the need to establish legal responsibilities become critical concerns. Ultimately, embracing the potential of AI in the creation of machine-generated works while ensuring legal protection for human creativity is key. By adapting to the changing landscape and leveraging the advancements in technology, India can harness the magic of artificial intelligence while upholding the principles of copyright and artistic creativity.

References:

1. *Nova Productions Ltd v. mazooma Games Ltd and ors. [2007] ECDR6,[106]*
2. *Artificial intelligence and copyright (wipo.int)*
3. *Copyright And Artificial Intelligence - Copyright - India (mondaq.com)*
4. *Exclusive: India recognises AI as co-author of copyrighted artwork | Managing Intellectual Property (managingip.com)*
5. *Feist Publications v Rural Telephone Service Company, Inc. 499 U.S. 340 (1991)*
6. *Copyright Office, Statement of Policy, "Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence" (Mar. 16, 2023).*
7. *Clifford R, 'Intellectual Property in the Era of the Creative Computer Program: Will the True Creator Please Stand Up?' (1987) 71 Tul L Rev 1675, 1682*
8. *Denicola R, 'Ex Machima: Copyright Protection for Computer-Generated Works' (2016) 69 Rutgers U L Rev251, 280-281*
9. *Farr E, 'Copyright ability of Computer-Created Works'(1989) 15 Rutgers Computer & Tech L J 63, 74*
10. *Geller P, 'Must Copyright be Forever Caught between Marketplace and Authorship Norms?' in in Brad Sherman& Alain Strowel, Of Authors and Origins (Clarendon Press Oxford, 1994)*
11. *Ginsburg J, 'The Concept of Authorship in Comparative Copyright Law' (2003) 52 DePaul L Rev 1063*

Understanding Socioeconomic Realities: A Study of Rural Poverty in Pune District

Manasi Kurtkoti, *Dr. D.Y. Patil Arts, Commerce and Science College, Pimpri, Pune-18.*
Minal Bhosale, *Dr. D.Y. Patil Arts, Commerce and Science College, Akurdi, Pune-44.*

Abstract: *The practice of addressing poverty in India began before independence. The pioneer of Indian economics, Dadabhai Naoroji, mentioned poverty in the country in his book "Poverty and Un-British Rule in India." To tackle poverty, he proposed fixing a minimum subsistence level between 1867-68, ranging from 16 to 35 rupees annually. Post-independence, the central government has actively addressed poverty through various committees, implementing measures to measure and alleviate poverty in the country. Initiatives have been launched in urban and rural areas to uplift the socio-economic structure, focusing on public distribution systems for food and nutrition improvement, and unified child development programs. The United Nations has set eight goals, including the eradication of poverty globally, with a target to achieve them by 2015. In India, various programs have contributed to reducing poverty, reflecting in the (2023) current poverty rate of 14.9%. The government is urged to continue social development programs, emphasizing skill-based education.*

Keywords: *Below poverty line, Rural Poverty.*

Introduction: The practice of addressing poverty in India began before independence. The pioneer of Indian economics, Dadabhai Naoroji, mentioned poverty in the country in his book "Poverty and Un-British Rule in India." To tackle poverty, he proposed fixing a minimum subsistence level between 1867- 68, ranging from 16 to 35 rupees annually. Post-independence, the central government has actively addressed poverty through various committees, implementing measures to measure and alleviate poverty in the country. Initiatives have been launched in urban and rural areas to uplift the socio-economic structure, focusing on public distribution systems for food and nutrition improvement, and unified child development programs. The United Nations has set eight goals, including the eradication of poverty globally, with a target to achieve them by 2015. In India, various programs have contributed to reducing poverty, reflecting in the (2023) current poverty rate of 14.9%. The government is urged to continue social development programs, emphasizing skill-based education.

Understanding poverty is challenging due to its multifaceted nature, with various factors contributing to its existence. Different scholars have provided diverse interpretations of poverty. To address the specific poverty situation in the country, the NITI Aayog, under the chairmanship of Arvind Panagariya, was established on February 8, 2015. July 17, 2023, Niti Aayog reported a significant reduction in the proportion of poor people in the country, declining from 24.8% to 14.9% during the period from 2015-16 to 2019-21. This improvement was attributed to advancements in nutrition, years of schooling, sanitation, and the availability of subsidized cooking fuel. As per the report, approximately 135 million people in India were lifted out of multidimensional poverty between 2015–16 and 2019-21

Poverty in Pune District: In the rural parts of Pune district, the highest populations below the poverty line, according to the 2021 census, are in Baramati (14,312), Haveli (13,375), Indapur (13,219), Junnar (12,865), Khed (11,940), Daund (11,163), Shirur (9,710), Ambegaon (8,333), Purandar (7,311), Maval (6,808), Bhor (6,655), Mulshi (4,246) and Velhe (2,195).

Objective: This study aims to assess the progress and socio-economic conditions of people below the poverty line in Pune district's rural areas.

Hypothesis: 1) Improvement is observed in the socio-economic conditions of people below the poverty line in rural areas. 2) People below the poverty line in rural areas benefit from government schemes. 3) There is a lower prevalence of higher education Among people below the poverty line in rural areas.

Review of Literature:

1) **Karla Orejkiya (2007)**: Does the creation of employment truly play a crucial role in poverty alleviation? This research posits the view point that a significant portion of the impoverished population resides in rural areas, engaging in agricultural work. There is a pressing need for labor in the fields, and the development of agriculture can lead to a reduction in poverty. The

argument suggests that the mutual relationship between these two aspects is highly interdependent. Due to the critical importance of labour in the fields, the progress in agriculture can potentially alleviate poverty. However, the perspective argues that an increase in production alone may not be sufficient for poverty alleviation. The intricate relationship between production growth and poverty reduction is highlighted.

2) **Hak Mahboob Ul (1976):** In this work, the author discusses the significant importance of examining the division of societal participation in the context of economic aspects while evaluating the concept of Lok Sahbhag, or people's participation. The argument presented suggests that society is not a monolithic entity but is divided based on various factors such as class, property rights, occupation, gender, social structure, and culture. For example, in rural areas, the economic and political structure often divides the population into two classes.

3) **According to the report of global labour unions (1981):** Due to the disorganization and vulnerability of many rural laborers worldwide, they remain excluded from active participation in the development process. The involvement of the rural poor in development is still inadequate. Despite India's high development rate, self-sufficiency in food production, and officially recognized programs for poverty alleviation, relative and absolute poverty in India has not significantly decreased. The lack of organization among rural poor communities, coupled with their limited access to resources, contributes to their vulnerability and may pose challenges to their participation in development projects.

Research Methodology:

Selection of Talukas: For the research on the districts with the highest poverty line in rural parts of Pune, a random sample method was employed to select six talukas. Baramati has the highest poverty line population (143,212) in Pune district, followed by Haveli (13,375), Indapur (13,219), Junnar (12,865), Khed (11,940), and Daund (11,163). The study focuses on these six talukas, which collectively have a poverty line population of 76,874 out of the total 122,132 in 14 talukas of Pune district, accounting for 62.94%.

Selection of Villages: For the six talukas with the highest poverty line population in Pune district, a random sample method was employed to select six villages from each taluka. A total of 564 villages were selected as a sample for the study. Within each taluka, out of the total 11281 villages with poverty line population, 5% (564) were randomly selected using the random sampling method. The selection process involved choosing the family name of each household using the initial alphabet method, ensuring a representative sample for the study of poverty line population in each village.

Outcomes: 1) The data on socioeconomic classification based on caste groups among families below the poverty line does indeed reveal significant disparities. Scheduled Caste families constitute the largest proportion at 63.12%, followed by Other Backward Classes at 14.18%, Open category at 9.75%, Scheduled Tribes at 6.38%, and the lowest percentage belonging to Nomadic Tribes at 2.13%. These statistics suggest a disproportionate representation of Scheduled Caste families among those living below the poverty line. Multiple factors like historical marginalization, limited access to education, employment opportunities, and social disadvantages could contribute to this higher prevalence of poverty within the Scheduled Caste community. 2) The educational profile among the rural population below the poverty line presents a comprehensive picture of educational attainment. The data reveals that while a significant portion, 87.17%, is literate, there's a notable disparity in higher educational achievements. The statistics indicate that a substantial portion of the literate population has received education up to the seventh grade (24.46%) and the eighth to tenth grade (20.36%). However, the percentages drop notably for higher education levels, with only 5.0% having completed undergraduate education and a mere 1.02% pursuing postgraduate education. This pattern suggests that while basic literacy is accessible, economic constraints or other factors might hamper individuals from pursuing higher education. 3) The breakdown of income among family's insight into the income distribution within the surveyed population below the poverty line. The data showcases that the majority of families fall within the income brackets of ₹3001 to ₹7000, collectively constituting a substantial 87.88%. However, the relatively low percentage of families (6.74%) receiving an income exceeding ₹9001 suggests a smaller proportion with higher incomes, which might better cope with inflationary pressures.

Meanwhile, considering the increasing inflation rates, families earning between ₹3001 and ₹7000 might face challenges in meeting basic needs despite being above the lowest income brackets. 4) The findings from the study on obtaining poverty line cards provides detailed picture of the challenges faced by families in accessing these essential cards. The data indicates that a significant majority, around 78.23% of families, encounter various obstacles in obtaining poverty line cards. These challenges range from the need for multiple visits to government offices for identification (27.30%) to continuous visits (19.33%), and a substantial portion of families (40.60%) facing hurdles due to the absence of necessary documents. These difficulties might stem from issues like lack of education, bureaucratic inefficiencies, or governance gaps, contributing to the exclusion of deserving families from accessing crucial benefits meant for those below the poverty line. 5) The data on the types of occupations among families below the poverty line offers crucial insights into their livelihood patterns. The statistics reveal a significant reliance on labour-intensive jobs, with 53.55% of families working as laborers. Additionally, 19.50% are engaged in agriculture, 14.18% are employed, and 12.77% are involved in small-scale businesses. The dominance of labour-oriented work among these families might be attributed to various factors, including limited access to financial support for agriculture, scarcity of landholdings, and the absence of higher educational qualifications required for alternative occupations. Economic constraints and the need for immediate income might drive a considerable proportion of these families toward labour-intensive jobs, which often provide daily wages without requiring extensive education or land ownership. 6) In the classification based on whether families below the poverty line own agricultural land or not, it was observed that 29.78% of such families own agricultural land, while 70.22% do not. From this, it can be inferred that families facing extreme poverty and economic hardship are less likely to possess agricultural land. Moreover, the families with agricultural land among those below the poverty line have extremely small holdings, highlighting the severity of their economic conditions. 7) The statistics highlight a significant trend among families below the poverty line, indicating that a substantial majority, around 70.22%, are not involved in agricultural activities. Additionally, the data reveals that only 29.78% of these families possess land ranging from 1 to 3 acres. This scarcity of substantial agricultural holdings among impoverished families suggests a lack of access to productive resources, contributing to their economic struggles. The correlation between limited landholdings, economic hardships, and the resultant rise in landless families is a concerning pattern illuminated by the Regional Census. This trend underscores the challenges faced by these families in generating sustainable income from agriculture and may contribute to their vulnerability, ultimately perpetuating the cycle of poverty. Efforts to address this issue might involve targeted interventions to support landless families, providing alternative livelihood opportunities, access to resources, or skill development programs to enhance their economic prospects beyond agriculture. 8) The type of housing in which families below the poverty line reside is a crucial factor in determining their socio-economic status. The availability of physical and mental amenities plays a significant role in human development. In the Regional Census, 88.13% of families below the poverty line reside in permanent houses, 10.28% in semi-permanent houses, and 1.59% in temporary shelters. This data suggests that 11.87% of families applied for housing under government schemes like the Indira Awas Yojana, resulting in improved living conditions. The majority of families, 88.13%, have their own permanent houses, indicating an improvement in their social and economic status. 9) The study on the prevalence of addictions among men and women in families below the poverty line in the regional census revealed that 23.58% of men in such families are addicted to tobacco, while 9.57% are addicted to alcohol. Regarding women, it was observed that 34.35% of women in these families have a mixed addiction, with no men addicted to cigarettes. However, 22.16% of men in these families are addicted to bidi (rolled tobacco leaves). From this, it can be concluded that the constant physical distress, financial stress, and mental pressure due to addiction contribute significantly to the challenges faced by families living below the poverty line. 10) A glance at the members of the Family Savings Group in families below the poverty line shows that 71.27% of such families in rural areas are members of the savings group, while 28.73% are not. Despite their

precarious financial situation, the desire to participate in these savings groups may exist, but participation might not always be possible. 11) In families below the poverty line, women save varying amounts each month. The data shows that 3.23% of women save Rs. 50 per month, 82.59% save Rs. 100 per month, 3.23% save Rs. 150 per month, and 10.95% save Rs. 200 per month. This suggests that women in families below the poverty line actively participate in savings groups, reflecting an improvement in their economic situation due to the positive impact of poverty alleviation measures. 12) It can be observed that 71.27% of women have directly or indirectly benefited from the self-help groups. On the other hand, 28.73% of women are not affiliated with any self-help groups. This implies that families below the poverty line, associated with self-help groups, have seen significant benefits. Self-help groups provide encouragement to micro-entrepreneurs through loans, thereby contributing to employment opportunities and economic progress for families living below the poverty line. 13) Classifying the debts of families below the poverty line reveals that approximately 42.20% of such families are burdened by heavy debts, while 57.80% of families below the poverty line have little to no debt. Families below the poverty line borrow 44.98% from banks, 24.36% from relatives, and 30.62% from savings groups. From this, it can be concluded that families living below the poverty line take loans for various reasons such as marriages, ceremonies, festivals, illnesses, poverty, and addictions. 14) 95.03% of families below the poverty line have opened accounts under the Jan Dhan Yojana, while 4.97% have not. This indicates that families below the poverty line are aware and actively participating in government schemes. 15) The classification of the challenges faced by children in families below the poverty line in pursuing higher education has been done. Due to a lack of funds, 46.28% of children in these families are unable to pursue higher education. Additionally, 24.46% of children in such families face challenges in attending colleges due to long distances, and as a result, they are unable to access higher education. On the other hand, 29.26% of children in families below the poverty line, who come from larger families, are unable to pursue higher education due to financial constraints. This analysis suggests that although children in families below the poverty line may be educated, various obstacles prevent them from being economically capable of pursuing higher education.

Recommendation: 1) Accessible, clear guidance on the application process, required documentation, eligibility criteria, and the steps to avail benefits of government schemes can significantly empower these families this information dissemination can be through workshops, accessible guides, community outreach programs, or even digital platforms to reach a wider audience. 2) Empowering women in savings groups with financial management training is crucial. This education could cover various aspects such as budgeting, record-keeping, understanding interest rates, managing debt, and planning for repayments. Additionally, it's important to impart skills related to setting financial goals and understanding the implications of borrowing on their overall economic well-being. This training not only enhances their ability to manage loans but also fosters a broader understanding of financial literacy, enabling them to make informed decisions for their families' economic stability. 3) Indeed, the discrepancy between the frequency of surveys and the dynamic nature of economic indicators like inflation can create significant gaps in accurately assessing the situation of families below the poverty line. Increasing the frequency of surveys to every five years could provide more timely and relevant data, allowing for a better understanding of the changing economic landscape and its impact on these families. This would enable policymakers to adjust strategies and interventions more promptly to address the challenges faced by these vulnerable households, considering the evolving economic conditions.

References:

1. *Ahuja Ram, (2007), Social Problems in India, Rawat Publication, New Delhi.*
2. *Dandekar V. M. & Rath Nilkanth, (1971), Poverty in Indian.*
3. *N. C. Saxena Committee Report, (2009), Ministry of Rural Development Government of India.*
4. *Rangarajan Committee Report, (2014), Ministry of Rural Development Government of India.*
5. *Sen Amartya, (1981), Poverty and Famine, An Essay on Enlightment and Deprivation.*
6. *Tendulkar Committee Report, (2009), Ministry of Rural Development Government of India.*
7. *https://en.wikipedia.org/wiki/Poverty_in_India*

The Effect of Specific Training Programme on Respiration Rate of Taekwondo Player

Dr. S. R. Chaudhary, *Director of Physical Education, S. N. Mor College, Tumsar, Dist-Bhandara.*

Abstract: *To evaluate the effectiveness of 06 weeks Plyometric Training Programme on Respiration Rate of Taekwondo Player. Pre-test and post- test randomized group design were undertaken for the present study which consist of an Experimental group and control group. Equal number of subjects (N=50) were assigned randomly to both groups. The experimental group was exposed to 06 weeks Plyometric Training Programme, whereas, no treatment was given to control group. For the purpose of the present research work a total of 100 Taekwondo Players were randomly selected for the present research work. The level of significance to test the obtained t-ratio was fixed at 0.05 level of confidence, which was considered to be appropriate in review of the fact that highly sophisticated instruments and devices were not used for more stringent level of significance.*

By Using 't'-ratio the finding of the study showed that there was a significant difference in the pre-test and post-test scores of experimental group in Respiration Rate as a result of 06 weeks plyometric training practices. Whereas the finding of the study reveals that there is significant difference in Respiration Rate in the pre-test and post-test of experimental group and No significant difference in control Group. As a result of 06 Weeks Plyometric training.

Keyword*: Plyometric Programme, Taekwondo*

Introduction: Taekwondo is one of the most systematic and scientific Korean traditional martial arts, that teaches more than physical fighting skills. It is a discipline that shows ways of enhancing our spirit and life through training our body and mind. Today, it has become a global sport that has gained an international reputation, and stands among the official games in the Olympics. First, Taekwondo is the right way of using Tae and Kwon 'fists and feet,' or all the parts of the body that are represented by fists and feet. Second, it is a way to control or calm down fights and keep the peace. This concept comes from the meaning of Tae Kwon 'to put fists under control' [or 'to step on fists']. Thus Taekwondo means "the right way of using all parts of the body to stop fights and help to build a better and more peaceful world.Olympic Tae Kwon Do, short periods of intense movement are framed by incessant periods of increased heart rate followed by a brief period of rest. Characteristic Taekwondo sparring matches are comprised of rounds that last two minutes. During this time period of sparring, the heart rate can climb to the individual's maximum target heart rate. As such movement is necessary during any Olympic martial arts event, it is important that a contestant have a great deal of endurance and strength**,** Accuracy and Efficiency before entering the competition.

Statement of the problem: The Effect of Specific Training Programme on Respiration Rate of Taekwondo Player.

Purpose of the study: 1) the purpose of the study is to improve of Respiration Rate strength. 2) The purpose of the study is to find out the level of Respiration Rate strength. 3) To study the importance of Respiration Rate strength. 4) To study for Accuracy and Efficiency.

Significance of the study: 1) the result of the present study would be helpful to the Physical Education Teachers and coaches and other professionals, in order to understand the importance of Accuracy and Efficiency. 2) The study will help to know the significance of Respiration Rate strength of Accuracy and Efficiency with the performance. 3) The study may provide an opportunity to assess the Accuracy and Efficiency trength of Taekwondo players.

Hypothesis: On the basis of literature reviewed, available findings, experts' opinion and scholar's own understanding of the problem it was hypothesized that there were significant effect of specific training program on Respiration Rate Strength of Taekwondo Player.

Sub-Hypotheses: There were significant difference in Respiration Rate of taekwondo Players.

Selection of the samples:- Hundred Taekwondo players was randomly selected as subjects for the purpose of this study all the subjects participated in the regular taekwondo activities in the taekwondo Interuniversity Tournament. The age of the subjects ranged between 18 to 28 years.

Criterion measure: Respiration Rate

Data Collection: Researcher first Took the Test of Respiration Rate for Improving the Accuracy and Efficiency of Respiratory Rate then Gave the 6 Weeks Specific Plyometric Training to Intercollegiate Taekwondo players then again took the Test of Respiration Rate for Improving the Accuracy and Efficiency of Respiratory Rate.

Data analysis: Table No.: 1

Comparison Between the mean of pre-test and Post Test of Control Group on the basis of't'-ratio for Respiration Rate

Item	M1	M2	MD	't'-Ration	**Required 't'-Ration**
Respiration Rate Control Group	16.04	16.02	0.02	1.000	1.671
Respiration Rate Experimental Group	16.26	14.0400	2.22	11.299*	1.671

M_1 = Mean of Pre-Test
M_2 = Mean of Post Test

Discussion: Table No.1 indicates that the mean for Respirations rate of pre- test and post-test of control group 16.04 and 16.02 respectively. Similarly, examination of the same table reveals that there is no significant difference in the mean of Respirations rate of pre- test and post- test scores of control group as the obtained 't'-ratio value 1.000 is much less than the required 't'-ratio value 1.671 at 0.05 level of confidence.

The mean for Respirations rate of pre- test and post- test of Experimental group 16.26 and 14.0400 respectively. Similarly, examination of the same table reveals that there is significant difference in the mean of Respirations rate of pre-test and post- test scores of Experimental group as the obtained't'-ratio value 11.299 is much more than the required 't'-ratio value 1.671 at 0.05 level of confidence.

Graph 1

Graphical Depiction of Comparison Between the Mean of Pre –Test and Post –Test of Experimental Group and Control Group on the basis of 't'-ratio for Respiratory Rate

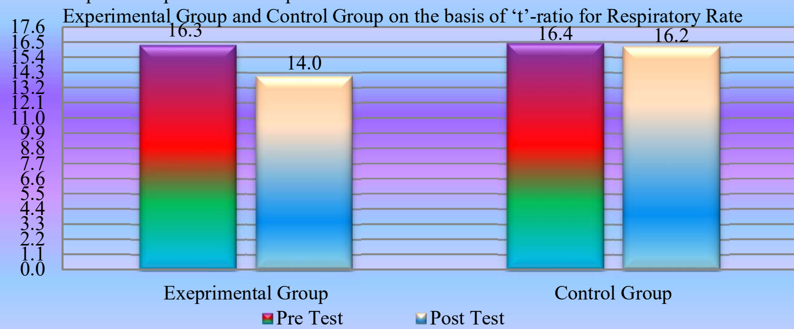

Conclusion: 1) In Respirations rate no significant difference was found between Pre-test and Post- test of Control group. 2) significant difference was found in the Respirations rate of experimental group as a result of practices of different Plyometric Training for 06 weeks as the Post-test score were found to be better than that of Pre-test Scores.

References:

1. *Barrow, M. Harold, and McGee, Rosemary. A Practical Approach to Measurement in Physical Education. 3rd ed. Philadelphia: Les & Febiger, 1979*
2. *Kamlesh M.L. Methodology of Research in Physical Education and Sports. New Delhi: Metropolitan Book Co. Pvt. Ltd., 1986.*
3. *Totally Taekwondo, Produced and Published by: Harrow Martial Artsin association with Rayners Lane Taekwon-do Academy, Issue 11 - January 2010*
4. *Clarke, H. David, and Clarke, Harrison H. Research Processes in Physical Education. 2nded. New Jersey: Prentice – Hall, 1970.*
5. *Ball, Nick, Nolan, Emily, Wheeler, Keane" Anthropometrical, Physiological, And Tracked Power Profiles of Elite Taekwondo Athletes 9 Weeks Before The Olympic Competition Phase" Journal of Strength & Conditioning Research October 2011-Volume 25- Issue 10 pp 2752-2763.*
6. *Hoda Zeareia, Mohammad Reza Ramezanpourb, Saeid Pakdelanc "Comparison of the Effect of Plyometric and Resistance Training on Explosive Power and Speed in Female Taekwondo Players" Journal of Basic and Applied Scientific Research July 12 2013.*
7. *Gehan Elsawy "Effect of Functional Strength Training on Certain Physical Variables and Kick of Twimeo Chagi among Young Taekwondo Players" World Journal of Sport Sciences 3 (S) 683-686, 2010.*
8. *Monoem Haddad, Ibrahim Ouergui, Nadhir Hammami, Karim Charami "Physical Training in Taekwondo: Generic and Specific Training https://www.researchgate.net/publication/259*
9. *Chung, Polly Yee Man "Neuromotor control in Taekwondo practitioners of different training levels" Polyu Institutional Research Archive The Hong Kong Polytechnic University http://ira.lib.polyu.edu.hk/handle/10397/6113*
10. *Deepak Kumar Singh "Effect of Resistance Training And Plyometric Training on Explosive Strength In Adolescent Male Taekwondo Players" International Journal of Behavioral Social And Movement Sciences Vol.01, April 2012,Issue 02*
11. *Kerim Sozbir "Effects of 6-Week Plyometric Training on Vertical Jump Performance and Muscle Activation of Lower Extremity Muscles" http://thesportjournal.org/article/effects-of-6-week-*

Development and Social Transformation of Women @75: A Reflection

***Dr. Varsha R. Bhujbal**, L. A. D. & Smt. R. P. College for Women, Nagpur.*

***Abstract**: The Path of women development in this context of status is a long way to go for women. a country's progress is mainly determined by the status of person and socio-economic standard . in socio- economic status , not only men but women also play an equally important role. they have played an important role in various areas like education, legislation politics , administration , films etc. this has resulted in changes in life styles of women but these changes have not taken place in the same magnitude in all communities and the different sections of the society.*

Women should have power to think and act freely exercise choice and fulfill their potential as full and as equal members of the society. Power gets reflect in external qualities such as health mobility education and awareness, status in the family, participation decision making and also at the level of maternal security. It also includes internal qualities such as self-awareness and self-confidence. Thus power and status refers to the expansion of freedom of choice and action in all spheres curtailed due to the gender inequality in the household as well as in the society. Thus for power and status women require a set of assets and capabilities at the individual level such as health education and employment and at the collective level as the ability to organize and mobilize to take action to solve their problems. The present paper would like to explore the refection of Development and social transformation of Women from seventy five years.

***Key words**: Development and social transformation of women, education.*

Objectives: To know Development and social transformation of Women within the seventy five years.

Research Methodology: The present paper is based on secondary data, Journals, discussion withexperts and literature.

Introduction: In culture, women are playing important roles. The drivers of their involvement are socio-cultural, technological, infrastructural and capacity-building factors. The types of roles in women's society include teaching, offering treatment, counselling, guidance, off-school events, donations, organizing activities and functions, alleviating crime and acts of violence, alleviating malnutrition, caring for elderly people, informing and raising knowledge. The factors that affect women's success in different roles include their financial situation, their health, location of homes, education, expertise and skills, family backgrounds and areas of interest. It is important that they make proper use of resources, obey policies and ensure that their efforts and skills enhance their well-being, if they get involved in the performance of any mission or activity.

Women spend their life in promoting the welfare of society, mainly through their commitment to the workplace. Their responsibilities are affected by organizational objectives, tasks, working environments, other members of the organization, salaries and reimbursements, skills and abilities, efficient communication, administrative functions, decision-making and teamwork. The roles are performed paid or honorary in society. Women's positions in society are also largely focused on fostering well-being.

Enhancing women's participation in development is essential not only for achieving social justice but also for reducing poverty. Worldwide experience shows clearly that supporting a stronger role for women contributes to economic growth, it improves child survival and overall family health, and it reduces fertility, thus helping to slow population growth rates. In short, investing in women is central to sustainable development. And yet, despite these known returns, women still face many barriers in contributing to and benefiting from development. The barriers begin with comparatively low investment in female education and health, they continue with restricted access to services and assets, and they are made worse by legal and regulatory constraints on women ' s opportunities. As a result, the worldwide progress in development over the last three decades has not translated into proportional gains for women. This paper points to actions that can help to turn around this inequitable situation. Evidence of what works is particularly strong in five areas: education, health, wage labor, agriculture and natural resource management, and financial services. The paper also suggests a broadening of the women in development approach toward a gender in development strategy that takes into account the

relative roles and responsibilities of women and men and recognizes that, of effect long-term change in the conditions of women, the actions and attitudes of men must change.

Alternative Development: The notion of empowerment is implicit in social movements and struggles for democracy and independence that date back hundreds of years; however, its use in development quarters is more recent. While advocates of women's development and others embraced the concept during the 1980s, empowerment did not enter the mainstream of development discourse until after the publication of John Friedman's 1992 book entitled *Empowerment: The politics of alternative development*. Friedman understood empowerment to be a complex phenomenon involving psychological, social, and political dimensions. He focused on the level of the household as the locus for an alternative approach to development, suggesting that development could best be achieved by a self-empowered group of citizens mobilizing resources.

Friedman's work inspired supporters of alternative development who espoused bottom-up, participatory forms of development. They embraced empowerment as it was seen as central to possibilities for the development of oppressed, disenfranchised peoples and, through its recognition of politics, for self-determination. It is thus not surprising to find much talk of empowerment among those interested in the rights and knowledge of indigenous peoples.

Empowerment was also taken up strongly in the gender and development field, especially after an article by Caroline Moser appeared in *World Development* in 1989 noting that empowerment could be seen as the most advanced of five approaches to women and development. As opposed to other approaches that tended to focus on practical gender needs associated with immediate concerns such as the need for food and shelter, an empowerment approach recognized that it was also vital to address strategic gender needs that were more long term in nature, such as women's rights to land, control over their bodies, and encouraging men to share domestic tasks. Gender and development writers have also reflected critically on whether some initiatives, such as microfinance, are likely to bring about women's empowerment. Notably, the only United National Sustainable Development Goal to specifically mention empowerment is number 5: Achieve gender equality and empower all women and girls.

Natures, Gendered Women are the set of human beings that belongs to the female gender. They play the role of mothers, caretakers in family affairs, farmers, educators, entrepreneurs, teachers, etc. It is historic that women play significant roles in societal development and ensure the stability, progress, and long-term development of nations. Women also play the role of decision-makers in homes. Globally, women contribute immensely to agricultural development, comprising about 43% of the world's agricultural labor force. In some countries, the number of women involved in the agricultural labor force increases to over 70%. Available records indicate that in Africa alone, 80% of agricultural production comes from small farmers, most of whom are rural women. It is noteworthy that agriculture is the bedrock of national development as the best approach to food security, poverty reduction, job creation, and economic stability.

At home, women, notably mothers, play the role in decision-making about family meal planning and diet. Women also initiate and preserve the nutritional and healthcare programs of children at home. In addition, women are not only caring for their children at home but are also the primary caretakers of both children and elders in every country of the world. International studies indicate that women lead in finding solutions to the problems occasioned by a change of political and economic organizations in countries, thereby helping the family adjust to new realities and challenges. Indeed, women are the initiators who play important role in facilitating changes in family life. The UN Women Watch organization asserts that" rural women play a key role in supporting their households and communities in achieving food and nutritional security, generating income, and improving rural livelihoods and overall wellbeing.

As educators, the role or contribution of women to society's transition from pre-literate to the literate period is highly significant. Basic education is key to a nation's ability to develop and achieve sustainable policies and programs. It is evident that education helps to improve agricultural productivity, enhances the status of girls and women, stabilizes population growth rates, enhances environmental protection and, increases the standard of living. It is the mother at

home who most often urges children of both genders to attend and stay in school. The role of women is at the front end of the chain of improvement, leading to the family and the community's long term capacity.

The role of women in providing an improved and sustainable workforce is also significant and exciting. The women's share of the global workforce is about 45.5%. Women's formal and informal labor can transform a community from a relatively autonomous society to a participant in the national economy. It is obvious that despite the cultural, social, and political setbacks of women, small businesses controlled by women in rural communities are not only extending beyond family lifelines but can also form a networked economic foundation for future generations. The role of women in the urban and rural workforce has expanded greatly in recent times.

The theme for International Women's Day 2019 *"Think Equal, Build Smart, Innovate for Change"*, was chosen to identify innovative ways to advance gender equality and the empowerment of women, accelerating the 2030 agenda, which is " Building Momentum for the Effective Implementation of the New U.N Sustainable Development Goals. Although women are still lagging behind men worldwide, the historic and current role of women is indisputable. Michelle Bachelet, the Under-Secretary-General and Executive Director of UN Women notes that "when women are empowered and can claim their rights and have access to land, leadership, opportunities and choices, economic growth, food security are enhanced and developmental prospects are improved for current and future generations. The role of women as volunteers in local and international organizations for development has global collective recognition. The global Volunteers Community Development work in host countries worldwide strengthens women's and children's capacity and supports their sustained health and development. Under the development and direction of local leaders, women volunteers help ensure academic accessibility, foster parental involvement, offer psycho-social support, provide nutrition and health education, fund girls' scholarships, construct schools and educate children and women through programmed extension works.

Conclusion: To reemphasize once again, women's development and empowerment cannot take place unless women come together and decide to self-empower themselves. Self-empowerment should be all round in nature, together supports then we can think about galvanizing the system towards the direction of better health facilities ion and educational facilities for women at a very large scale Self-empowerment can begin by addressing day to day issues faced by individual women and tackling them with a mindset of improving he overall living conditions of women at every level and strata of the society. A movement has to be build which awakens the individual self in each and every woman for creative and generative action. Is this regard progressive and resourceful woman in the society need to come forward to help their les privileged sisters in as many ways as possible? This shall help us sow the seed for real women empowerment in India. We have to accept the fact that things are not going to change overnight but because of this we cannot stop taking action either. At this juncture the most important step is to initiate pound level actions however small it might seem. The ground level actions should be focused towards changing the social attitude and practices prevalent in the society which are highly biased against women. @ 75 year this can be initiated by working with the women at the root level and focusing on increasing women's access and control over resources and increasing their control over decision making further working on the aspect of enhanced mobility and social interaction of women in the society would positively flounce all round development and empowerment of women in India.

References:

1. https://unacademy.com/content/kerala-psc/study-material/sociology/women-and-development/
2. https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/women-
3. https://www.jcreview.com/admin/Uploads/Files/61a8967b2438
4. https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/0-8213-2963-4
5. https://blog.okadabooks.com/women-role-national-developme
6. *Garg Rajesh Kumar and Singh Umesh Pratap, Women Empowerment Different Issues, 2012, Adhyayan Publishers & Distributors New Delhi*
7. *Atal Yogesh, Changing Indian Society, 2011, Rawat Publications*
8. *Bhargava Rajul, Gender Issues Attestations And Contestations, 2010,Rawat Publications*
9. *Campbell Dorienne Rowan, Development With Women, 2006, Rawat Publication*
10. *Kurane Anjali, Issues In Women's Development, 2012, Rawat Publication*
11. *Das Bhaswati, Khawas Vimal, Gender Issues In Development Concerns For The 21 Century, 2009, Rawat Publication*
12. *Vyas Ashutosh, gender issues and women empowerment dimension and development,2016, Book Enclave, Jaipur India*

Indian Constitution and Social Justice

Dr. Suyog S. Ingle, *Associate Professor, Dept. of Law, N. M. D. College, Gondia*.

Abstract: *With the end of the British era Independent India witness a huge reality of its prevailing social conditions and the unrest in the society. The huge diversity in the society and the caste based system needed to be eliminated and the most important was the enforcement of Indian Constitution. The acceptance and enforcement of the Indian Constitution in 1950 was a magnificent event in the political history of India and also in the history of 'social justice' and 'human rights'. It gave a full stop for the hurdles for removing the social conflict in the Indian society. The Constitution of Independent India had given a hope of ray for downtrodden, who are exploited under the myth of religion. The depressed, underprivileged classes who are kept away from the mainstream society, are guaranteed an equal opportunity by inception of the Indian Constitution .They were exploited and harassed in multiple ways over the centuries by the existing social order of Hindu society, and hence they had a lot of expectations from the Indian Constitution which is the supreme Law of the land and which is having the idea of social justice. Social justice implies that all benefits and privileges in the society should be shared by all its members. If there is any structural inequality towards any particular section, the government should take positive steps in eliminating such inequalities. In reality it is related with the idea of positive liberalism and the concept of social welfare state. The downtrodden sections which are known as the backward classes received special attention of the Constitution makers and also of the Apex Court in the upcoming years.*

Introduction: There are several provisions incorporated in the Constitution of India that attempt to attain the vision of Dr. B. R. Ambedkar pertaining to the untouchability and caste based discrimination and for protecting the interests of the marginalized sections. Articles 15 (4), 16 (4), 19(1) (d) and (e), 29 (2), incorporated in the Constitution are clear ideas of social and economic justice. These Articles empowered the State to make special provision for securing the interests of socially and educationally backward classes, that is, Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

Article 14 declares that "the State shall not deny to any person equality before the Law or the equal protection of the Laws within the territory of India". Thus there are two expression used in Article 14 "equality before the Law" and "equal protection of the Law". Article 7 of the Universal Declaration of Human Rights says: "All are equal before the Law and are entitled without any discrimination to equal protection of the Law". Both these expressions aim at establishing what is called "equality of status". "Equality before the Law" is a kind of negative concept implying the absence of any special privilege in favour of individuals and the equal subject of all classes to the ordinary Law. "Equal protection of the Law" is a more positive concept implying equality of treatment in equal circumstances. Both the expressions have a common idea of equal justice.

Article 14 provides for equality before Law. But the fact remains that all persons are not equal by nature, attainment or circumstances and hence mechanical equality before the Law may result in injustice. Therefore the guarantee against the denial of equal protection of the Law does not mean that identically the same rules of Law should be made applicable to all persons in spite of differences in circumstances or conditions. The varying needs of different classes or sections of people require differential and separate treatment. Hence the Legislature must have the power of making Laws to attain particular objects and for that purpose of distinguishing, selecting and classifying persons and things upon which its Laws are to operate as it has to deal with diverse problems in diversity of classes and human beings in country like India.

Thus equality before Law means that among equals the Law should be equal and should be equally administered, that like should be treated alike. The guarantee of equal protection of Laws means that all the people's in similar circumstances shall be treated alike both in the privileges conferred and liabilities imposed by the Laws. Equal Law should be applied to all in the same situation, and there should be no discrimination between one persons and another. Thus the like should be treated alike and not that unlike should be treated alike.

Article 14 permits classification but prohibits class legislation: The equal protection of Laws guaranteed by Article 14 does not mean that all

Laws must be general in character. It does not mean that every Law must have universal application for, all persons are not, by nature, attainment or circumstances in the same position .The varying needs of different classes of persons often require separate treatment. It is a fact that identical treatment in unequal circumstances would amount to inequality. And Article 14 forbids is class Legislation but it does not forbid reasonable classification. Article 14 applies where equals are treated differently without any basis. But where equals and unequals are treated differently Article 14 does not apply. Article 15(4) Special Provision for advancement of Backward Classes: In, Madras –V- Champakam Dorairajan (AIR1951 SC 226), and In, Jagwant Kaur-V- State of Bombay (AIR 1952 Bom.461),

To modify the effect of these two decisions, Article 15 was amended by the Constitutional Ist Amendment Act, 1951. And clause (4) is added to Article 15 which empowered the State to make special provisions for the advancement of any socially and educationally backward classes of citizens or for the Scheduled Castes and Scheduled Tribes. It is an enabling provision and does not impose any obligation on the State to take any special action under it. What are backward classes is not defined in the Constitution. Article 340 empowers the President to appoint a Commission to investigate conditions of socially and educationally backward classes. Though caste may be a relevant factor, but it cannot be the sole test, for ascertaining whether a particular class is a backward class or not. Article 15(4) does not speak of 'castes', but only speaks 'classes'.

Article 16 (4): Reservation in Services: The State may make reservation of appointments or posts in favour of any 'backward class' of citizens which, in the opinion of the State, is not adequately represented in public services under the scheme. The 'State' is both the Central and the State Governments and their instrumentalities. It is an enabling provision, conferring discretionary power on the state for making the above provision. Article 16(4) neither imposes any constitutional duty nor confers any Fundamental Right on any one for claiming reservation. (Indra Sawhney Case). It is incumbent on a State Government to reach a conclusion that the backward class for which the reservation is made is not adequately represented in the State Services. Different States may have different methods of reservation and it is not for the Court to look into the wisdom of the method adopted (Indra Sawhney Case). While doing so, the State Government may take the total population of a particular backward class and representation in the State Services. The term 'Backward Class', as used in Article 16(4), takes within its fold Scheduled Castes and Scheduled Tribes. Article 15(4) speaks about "socially and educationally backward classes of citizens". Article 16(4) speaks only of "any backward class of citizens". But it was settled down by judicial pronouncement that the expression "backward class of citizens" in Art. 16(4) mean the same thing as the expression "any socially and educationally backward classes of citizens". It has been emphasized that the expression "Backward Class" is not synonymous with "Backward Caste" or "Backward Community".

The Mandal Case: In, Indra Sawhney -V- Union of India (AIR 1993 SC 477). The Hon, ble Supreme Court, in the above important case popularly known as Mandal Case, had given a significant pronouncement on the question of reservation of posts for backward classes. Under Article 340 the second Backward Commission, Mandal Commission was appointed in 1979 by Prime Minister Shri Morarji Desai under the chairmanship of Shri B. P. Mandal for investigating the conditions of socially and educationally backward classes within the territory of India and for recommending steps to be taken for their advancement including desirability for making provisions for reservation of seats for them in Government jobs. The Commission submitted its report in December, 1980. It had identified as many as 3743 castes as socially and educationally backward classes. One of the major recommendation made by the Commission was that, besides the Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs), for Other Backward Classes (OBCs) which constitute nearly 52 % component of the population, 27 % government jobs be reserved so that the total reservation for all, SCs, STs and OBCs, amounts to 50%.

In 1990, V. P. Singh Government at the centre issued an office memorandum accepting the Mandal Commission recommendation and announcing 27% reservation for the socially and educationally backward classes in vacancies in civil posts and services under the Government of India. The acceptance of the report of the Mandal Commission threw the Nation into turmoil and a violent anti- reservation movement resulted in

huge loss of property and persons for nearly three months in the nation. A writ petition on behalf of the Supreme Court Bar Association was filled challenging the validity of office memorandum (OM) and for staying its operation. The Five judge's bench of the Court stayed the operation of the OM till the final disposal of the case. In the meantime Janta Government again collapsed due to defection and in 1991 Parliamentary elections, the Congress party again came to power at the centre.

In 1991 Prime Minister P.V. Narsima Rao issued another modified OM with two changes (i) by introducing the economic criterion in granting reservation by giving preference to the poorer sections of SEBCs in 27 % quota, (ii) reserved another 10 % of vacancies for other SEBCs economically backward sections of higher castes.

Ultimately the constitutional validity of the OM came to be questioned in the Supreme Court through several writ petitions. The question was considered by 9 Judges Constitution Bench and held that the decision of the Union Government to reserve 27% Government Jobs for backward classes provided socially advanced persons, Creamy Layer among them, are eliminated, is constitutionally legal. The reservation of seats shall only confine to initial appointments and not to promotions and the total reservation shall not exceed 50 %.

The Supreme Court had explains in Indra Sawhney, "The very idea of reservation implies selection of a less meritorious person". The only justification for reservation is Social Justice. It is constitutionally recognized method of overcoming backwardness.

Constitutional Amendments in Article 16: 77th Amendment Act, 1995 added a new clause (4-A) empowering the state to make any provision for reservation in matters of Promotions for SC and STs which, in the opinion of the State are not adequately represented in the services under the State.

81st Amendment Act, 2000 added a new clause (4-B). Article 16 which seeks to end the 50 % limit for SCs and STs and OBCs in backlog vacancies which could not be filled up due to the non availability of eligible candidates of these categories in the previous year or years. This Amendment envisages that the unfilled reserved vacancies in a year are to be carried forward to subsequent years and that these vacancies are to be treated as distinct and separate from the current vacancies during any year. 85th Amendment Act, 2001 has substituted in clause 4-A, for the words "in matters of promotion to any class", for the words "in matters of promotion, with consequential seniority, to any class".

Article 17 Abolition of untouchability: This article abolishes "untouchability" and forbids its practice in any form. The enforcement of any disability arising out of "untouchability" is to be an offence punishable in accordance with Law.

Article 18 Abolition of Titles: This article prohibits the State to confer titles on anybody whether a citizen or non-citizen.

Concept of Social Justice and the Indian Constitution: Social justice implies that all benefits and privileges in the society should be shared by all its members. If there is any structural inequality towards any particular section, the government should take positive steps in eliminating such inequalities. In reality it is related with the idea of positive liberalism and the concept of social welfare state. Here the functions of the state are not limited to maintain law and order but are extended to bring in real sense the concept of social welfare state, by helping those who are not in position to help themselves.

The preamble of the Indian Constitution is the reflection of social justice. It provides social, economic and political justice to the citizens of sovereign, socialist, secular, democratic, republic of India. Part III of the Indian Constitution of fundamental rights is related to the social justice. The fundamental rights inspire the sense of reconstruction and promote social revolution by generating equality amongst all, prohibiting discrimination on the grounds of caste, religion, sex, and creed, place of birth, abolishing untouchably, prohibiting trafficking in human beings and forced labour. Also, the Indian Constitution has empowered the states to make special provisions for the advancement of any socially, educationally backward classes and also for the Scheduled Caste and Scheduled Tribes.

The important part of the Social justice is the Part IV of the Constitution as Directive principles of state policy. Although this part of Constitution is not enforceable by any court. The directive principles of state policy also express the ideas of social justice, Article 38 of the Constitution requires the state inter-alia to minimize the inequalities in income and endeavours to culminate in equalities in status, facilities and

opportunities, not amongst individual, but also amongst group of people residing in different areas or engaged in different vacations. Article 39 of Constitution requires the state to make available to all the citizens adequate means of livelihood, to distribute ownership and control of material resources. The state is also required to provide equal justice through the mechanism of free legal aid in order to ensure that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities. And to provide right to work, to education and public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement and other cases of undeserved want, to make provision for securing just and humane conditions of work ensuring a decent standard of life and full enjoyment of leisure and social and cultural opportunities, to secure the participation of workers in the management of under taking establishment or other organizations engaged in industry and protecting the economic interests of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes and other weaker sections, and to raise the level of nutrition and standard of living and to improve the public health.

Sum-up: There are number of Constitutional provisions for ensuring that social justice should be given to every single citizen of the country but in reality the social conflict in the society, is been witness in number of incidents, reported in India. But the question is unanswerable that in spite of number of Constitutional safeguards for the underprivileged classes in the Republic of India, then why incidents of inequality is quoted many a times , some are published and some are not. The existing enactments and the governmental machinery working for ensuring social justice is present in the country but a question arouses on it when number of social conflicts are reported in the society.

The Indian Constitution reflects the ideals of B. R. Ambedkar, the principles of social and economic justice, non-discrimination, liberty, equality and fraternity are his ideals. But the incidents like of caste-related violence and real sense of social justice to the downtrodden are not seem to be fulfilled or the concept of social welfare state is seem to be missing somewhere. The only hope of the functioning of Independent Judicial system can be seen in searching the essence of social justice in the country.

References:

1. *B.K Gupta, Comparative Study of Sis Living Constitutions, Starling Publication, New Delhi. DELHI.*
2. *Pandey, J. N., Constitutional Law of India, Central law Agency, Allahabad, 2006.*
3. *D. J. De, The Constitution of India, Asia law House, Hyderabad, 2nd Edn., 2005.*
4. *Jain, M.P, Indian Constitutional Law, Lexis Nexis Butterworths Wadhwa, Nagpur, 2012.*
5. *Bare Act, The Constitution of India, 2011, Professional Book Publishers.*
6. *Bakshi, P. M, Constitutional Law of India, 2011.*
7. *Subba Rao, G. C. V., Indian Constitutional Law, 9th Ed., S.Gogia & Company, Hyderabad, 1989.*
8. *http://docs.manupatra.in/newsline/articles/Upload/45F002BF-1903-4EC4-8E44-D26917909F39.pd*
9. *http://www.legalserviceindia.com/legal/article-3825-ambedkar-s-idea-of-social-justice-some-reflections.html*
10. *https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2012278.pdf*
11. *https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2012278.pd*

J. M. Coetzee's *Age of Iron*: A Critical Analysis of an Introspective Story

***Amol M. Khandwe**, Assistant Professor in English, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

***Abstract**: One of the significant worries in the fiction of J.M. Coetzee is the portrayal of social relations under the politically-sanctioned racial segregation and the agonizing self-addressing of white dissidents. In white South African fiction, this awareness of social injustice has helped develop introspective narrative. In any case, this mode has an underlying intricacy. The admission becomes unexpected when the speaker trusts himself to say one truth however in truth is offering something else out and out. Along these lines, self-misdirection can't be stayed away from in confession booth account. My concentration in this paper is to break down the logical inconsistency in 'Age of Iron' that sabotages the reality of the story. In addition, I interpret this work as a response to the deterioration of life during apartheid, in which Coetzee juxtaposes the personal with the political and presents marginalized characters without making an effort to speak for them. He resolves the excruciating inquiries of responsibility and intricacy looked by a white liberal however this mindfulness is quietly ironized.*

***Key words**: Segregation, Introspective narrative, apartheid, marginalized.*

Introduction: Apartheid was legal in South Africa for more than a decade. Race regulations were organized in 1948 and wasn't possible away with till coming to force of African Public Congress (ANC) in 1994. Politically-sanctioned racial segregation reproduced bigotry and contorted the multiracial surface of life in South Africa. Conveyed structure a Dutch word, politically-sanctioned racial segregation interprets as 'apartness'. This segregationist strategy denied the hued and individuals of colour of their fundamental privileges and bound them to the edges. It likewise made a class of special white individuals particularly the liberal learned people who found it hard to remain fought in their usual ranges of familiarity. In J. M. Coetzee's fiction, an important thematic question has been how white liberals' painful self-questioning and how social relations were portrayed during apartheid.

In this paper, I endeavour to break down *Age of Iron* as a study of the confession booth story; I base my paper on Coetzee's exposition and find two degrees of significance rising up out of the account: one that is trusted by the storyteller and the other that emerges from the inconsistencies in the text. Coetzee weaves the personal with the political in this work, presenting marginalized characters without attempting to speak for them, which I also interpret as a response to the degradation of life under apartheid. He resolves the agonizing inquiries of culpability and obligation felt by white dissidents in South Africa however this mindfulness is unobtrusively ironized**.**

Narrative of Confession:

Age of Iron (1990) is the type of a long letter composed by Elizabeth Curren to her main girl who got comfortable in the US. It describes her encounters as she adapts to bone disease and impending demise. Because everything about the narrator conjures up images of death, it becomes the central theme. Her body is ailing, and she has always taught Latin and Greek: She speaks no languages, drives an out-of-date vehicle, and her liberal humanist values appear out of place in South Africa. She calls herself a dodo and her home is "an exhibition hall in rot" (190). As she faces her passing, she additionally witnesses her nation being desolated by horrible politically sanctioned racial segregation strategies. The township is rife with violence, the police are brutal, and life has stopped being normal. The clever notices 1986-89 as its piece. These years were, in numerous ways, pivotal in the dark rebellion against politically sanctioned racial segregation. These were long periods of battle for correspondence. The educational boycott was one of the major aspects of the rebellion. Black children, some as young as nine or ten, quit school to fight discrimination against them. They avoided school tests and raised trademarks, for example, "freedom before training". These thoughts are reverberated by Bheki and John in the book. These young men have decided to quit school. Bheki portrays schooling as a philosophical control forced by the state "to make us fit into apartheid system" (67" Mrs Curren finds their choice preposterous as she firmly believes in the ennobling touch of education. The novel "evolves a tension between the educational ideals she stands for and the contemporary condition of South African education".(Yeoh:108).

The political quandary of the 1980s has been

viewed as one of the main rebellions contrary to white rule. When an emergency was declared in 1985, the Western Cape Student Action Committee boycotted the schools. The blacklist escalated as the guardians, educators, and understudy associations additionally engaged in the disturbance. Black anger increased as a result of the government's new divide-and-rule policy, which resulted in the establishment of a new parliament with three chambers: one each for whites, shaded, and Indians (Head: 131). Black people's struggle against being left out is reflected in the novel's protests.

A powerful component of South African culture is reflected in the change noticeable in youngsters. They have matured and no longer require their parents. They are, according to Mrs. Curren, Iron's children who have formed an impenetrable shell around themselves. The roaming gangs of townships are *"Children scorning childhood, the time of wonder, the growing time of the soul. Their souls, their organs of wonder, stunned, petrified. And on the other side of the great divide their white cousins soul stunned too, spinning themselves tighter and tighter into their sleepy cocoons" (7).* Mrs Curren contrasts pointedly in her demeanor with her house cleaner Florence who invests heavily in the offspring of Iron. They now and again banter the explanation of this stone-heartedness: Is it the cruel oppression of white people or the inability of black parents to exercise authority? Mrs Curren finds these kids determined as pig iron or lead. These youngsters have lost all touch with human qualities and feelings. Although Bheki and John fight the fight against apartheid like adults, Bheki's death causes a great deal of grief. *"When he died he was child again. The mask must have dropped in sheer childish surprise when it broke upon him in that last instant that the stone-throwing and shooting was not a game after all" (125)* In addition to the fact that the youngsters lost their regular blamelessness, the parent-kid bond has likewise become excess. Mrs Curren's girl's ardent refusal to see her mom is likewise suggestive of the solidifying of the heart that implies the mutilation of the parent-kid bond in the novel (Gallagher: 207). Derek Attridge calls attention to the inversion of the parent-youngster bond in Period of Iron. The kids are loaded with insubordination while the guardians never again have the power to guide (Trusting: 72). The theme of broken youth is a pointer to the social debasement of the country. The daughter of Mrs. Curren has pledged not to return until the perpetrators of the apartheid policy are caught. She planned to celebrate the occasion, but first; her bond with her mom was not sufficiently able to bring her back. Mrs Curren hides the insight about her terminal malignant growth from her little girl and obliterates all possibilities of their gathering. The bond between mother and daughter has lost all significance.

Age of Iron inquires the job of white liberals in troubled times. The course of Mrs. Curren's life is dictated by her sense of complicity and guilt. The cancer she has is a metaphor for shame and the struggle she has with internal forces. The cancer of apartheid is consuming the nation's vitality and threatening its demise as the narrator nears death: "that is how cancer comes about: from self-loathing, the body turns malignant and begins to eat away at itself" (132). When cancer affects the body, a part of the self rebels and becomes different. Fiona Probyn develops on crafted by immunologist John Dwyer's work The Body at Battle where Dwayer reliably advises his perusers that the development regarding destructive cells imitates political uprising and uncivilized resistance to the body/state. Probyn argues that in Age of Iron, Coetzee uses the cancer analogy to make a point about how race relations in South Africa are viewed in terms of infection, disease, and spread (220-21). She makes the point that Coetzee's essay "Apartheid Thinking," which is anthologized in "Giving Offense," reveals that apartheid is rooted in the disease metaphor. Geoffrey Cronje, the brains behind apartheid, was obsessed with keeping "pure" white blood, and his fear of miscegenation made him obsessed with infection and spreading disease (179-80).

Coetzee builds on the idea of the Other in Age of Iron. This thought is solidly dug in the South African culture. To be different in some way is to be an Other. These distinctions can be physical, mental, social, social, or monetary. The other is seen by the greater part as an untouchable. The character's ability to integrate into society is somewhat hampered by this Otherness. The Other in Coetzee's fiction is a quiet and underestimated figure that endures the worst part of forced legislative issues. Vercueil, the minimized figure

in Period of Iron offers proclivity with Michael K Throughout everyday life and Seasons of Michael K, the brute young lady in Hanging Tight for Savages, and Friday in Enemy, Similar to Michael K who has a harelip and Friday whose tongue has been slashed off Vercueil has a warped hand as a result of a mishap. Mrs Curren isn't certain of Vercueil's name, his race is no place referenced and he is seldom lucid during the story.

A significant component of Coetzee's work is "the limit of his work to draw in with to arrange, defy, catch investigate Otherness"(Attride 198). The protagonist transforms as a result of the investigation into her Otherness and develops empathy for the Other. Because it takes place on a fateful day, Mrs. Curren's encounter with Vercueil marks the beginning of a strange bond. This sets off a chain of occasions that makes the storyteller an ever-increasing number of engaged with the existences of the characters around her and kind of wakes her up to their misery. She understands that she has carried on with an unfilled life: "were i to be opened up they would find me hollow as a doll, a doll with a crab sitting inside licking its lips, dazed by the flood of light"(112). She is strongly pulled in by a sense of obligation to Vercueil, John, and Bheki. She treats them with maternal love and helps them regardless of her ailment. She tries unsuccessfully to protect two black boys from the police by hiding them in her house. Her reaction is a moral one as called attention to by Derek Attridge;

A moral reaction concerning special South African whites to the rough and dehumanizing effort of the municipalities would be neither judgment nor endorsement, neither separation nor drenching, however a living through(in substantial activity as well as naturally suspected and feeling) of the twists it produces in shared esteem frameworks. (Trusting 76) Mrs Curren puts outright confidence in Vercueil. Despite his lack of commitment, she is given the crucial task of sending the letter to her estranged daughter. Because the outcome cannot be predicted, her act is interpreted as a kind of sacrificial trust (Attridge, 80). Coetzee accentuates the outright need for trust to refashion the South African Culture.

When Mrs. Curren accepts that her letter is not a heartfelt confession, for instance, the narrative occasionally sheds light on her true intentions. Although she allowed her daughter to make her own decisions regarding her life, she also feels as though the daughter has abandoned her. She accepts, despite her best efforts, that her focus on the disease means she can only partially attend to her country. Regardless of her anxiety for the dark young men, she feels great that her little girl has settled away from the country. The storyteller much of the time utilizes creature symbolism to depict different characters. When she first encounters Vercueil, she describes him as "first of the carrion birds"(5). She also describes him as an insect "emerging from behind the baseboards when the house is in the darkness to forage for crumbs" (14). She compares John to a cat she had once taken care of. Not only this, her narrative is rich with rhetorical devices like similies, metaphors and personification. Gilbert Yeoh describes *Age of Iron* "a rich compendium of rhetorical figures like simili, antithesis, tautology, alliteration, personification, chiasmus, catachresis and polyphoton" (118).

Conclusion: As the story progresses, Mrs. Curren's strong convictions shift. "When an old person begins to plead for love everything turns squalid. Like a parent trying to creep into bed with a child: unnatural" (73). Vercueil becomes her fictitious husband as her suffering and sense of helplessness mount. She talks about letting go throughout the narrative, but nothing ever happens. She becomes dependent on Vercueil for her needs as the cancer spreads and weakens her body, and he is the one who nurses her. She comes across as a manipulative individual whose "discourse *of maternal love, benevolence and solitude enables a subtle subjugation of others and reinforcement of her centrality, and is finally self- serving rather than truly loving"* (Yeoh: 123). As a result, Age of Iron emerges as an ironic text in which the narrator's eloquence is revealed to be a hollow mask. The contradictions between what she claims to be true and what is revealed in her confession.

References:

1. *Coetzee, J.M. Age of Iron, London: Vintage, 1992.*
2. *Attridge, Derek. "Literary Forms and Demands of politics: Otherness in J M Coetzee's Age of Iron" in Critical Essays on J M Coetzee. Ed. Sue Kossev. Pp.198-213.*
3. *Bertens, Hans. Literary Theory; The Basics, London and New York: Routledge, 2001.*
4. *Gallagher, Susan Van Zanten. A Story of South Africa; J M Coetzee's fiction in context. Cambridge: Harvard UP, 1991.*
5. *Hawthorn, Jeremy. A Glossary of Contemporary Literary Theory. 4th Ed. London: Arnold, 2000.*
6. *Head, Dominic. J. M. Coetzee, Cambridge: Cambridge UP, 1998.*
7. *Heyns, Michiel, "The Whole Country's Truth: Confession and Narrative in Recent White South African Writing", Modern Fiction Studies, Vol. 46, No. 1, 2000, pp. 42-66.*

8. *Marais, Mike, "Places of Pigs: The Tension between Implication and Transcendence in J M Coetzee's Age of Iron and Master of Petersburg". Journal of Commonwealth Literature, Vol.32, No.1, 1996, pp 83-95.*
9. *Probyn, Fiona. "Cancerous Bodies and Apartheid in J.M.Coetzee's Age of Iron". Critical Essays on J.M. Coetzee Ed. By Sue Kossev, pp. 214-225.*
10. *Yeoh, Gilbert. "Love and Indifference in J M Coetzee's Age of Iron". Journal of Commonwealth Literature, Vol.38, no.3, 2003, pp.107-143.*
11. *Rich, Paul. "Literature and Political Revolt in South Africa: The Cape Town Crisis of 1984-86 in the Novels of J M Coetzee, Richard Rive and Menan Du Plessis". Span Journal of South Pacific Association for Commonwealth Literature and Language Studies, Vol.36, 1993, pp. 471-487.*

A Case Study of School Dropout Girls in Resettled Slum

Sonia Kumari, *Ph.D. Research Scholar, Department of Sociology, Panjab University Chandigarh*

Abstract: *Education is an important instrument for bringing about social and economic changes and development. Basic education is the key to building human capital and a vital ingredient in building a nation. The educational system of India is developing. But regardless of the basics of the compulsory free education for all up to the 8th standard and the goal of attaining cent percent results our country has been left behind in the field of basic education. On the basis of gender perspective, it is extremely observed that female education is less compared to male. There are various reasons behind the discontinuing of study in the school level. This is more evident in the case of girl children. Therefore, it is necessary to visualize the existing situation and problems of dropping out of school. The present paper attempts to explore the reasons behind the school dropping out girls in resettled slums, in Chandigarh. The present study is an empirical study of 30 school dropout girls in the age group of 9-18 years and a few case studies is also considered for the study of the resettled slum, in Chandigarh. The specific objectives of this paper are to delineate the social, economic, environmental, educational and physical causes of the school dropout girls. Thus, the theme of the present research paper is based on the various kind of issues faced by the school dropout girls in resettled slum, Chandigarh.*

Introduction: Education is an active form of any nation's philosophy. It contributes all the capacities in an individual's development and enables them to govern his environment and achieve his potentials. Hence, education supports an individual to advance their personality as well as negotiator of socialization, social mobility, and social change (Gore, 1981). India espoused a socialistic way of life. As education is the only way to convey about the anticipated social change of the nation and states an enormous expense that has been spent on education, but still 287 million of population remains illiterate and 12 million children out of school and remarkably 8 million(approx.) girls do not attend school (UNESCO Report 2017-2018). India stands third consisting of illiterate population at global level. It is mainly caused by the dropouts of school students at an early age. The drop-outs mainly belong to illiterate and poor families living in backward areas.

According to the American President John F. Kennedy's observation in understanding of dropouts regarding education, any country's future is depended on the will and wisdom of the citizens. If all its children are not educated to the fullest level of their capacity, then the nation's future is irreparably damaged. Mahatma Gandhi also deliberates that, 'the education is an all-round tool, drawing out the best in a child and man, the body, mind and spirit'. Thus, in any society education plays an important role and also skills up every human being to live in society. According to Huxley (1928), "A finest education is one which trains up every human being to adapt into the place he or she is to inhabit". In other way, the Basic education and literacy has numerous valued features for the deployment of the society. Similarly, interpretations from Amartya Sen (1995) mention that "Education is value of the self-determination of an individual in at least five different ways such as -Inherent importance, Influential personal roles, Instrumental social roles, Instrumental process roles, Influential tribute roles. Education acts as a permit to augment the growth. The current involvements of both developed and developing countries divulge that increase in education sector not only advances wellbeing but also leads to better health outcomes and to high income of rapid globalization of the world economy.

According to the Census of India (2011), the literacy rate of India is only 74 percent while the 2017-2018 survey by the National Statistical

Commission, literacy rate reaches still 77.7%. It is not very remarkable achievement but the average of the developing countries in the world. India is trying to achieve the literacy rate but still many factors including poverty, ignorance, health issues, and inequality in opportunity etc are barriers in the path of accomplishment.

The dropout generally means a person who has abandoned a course of study. The term dropout comes from the language of economists and seems like an industry education. The more recognized axiom would be "failure in schools" before grasping the endpoints the child to discontinue the cycle. Dropout means the withdrawal of children before the completion of primary school (Problems of Education in India - 2004). According to member of states of UNESCO (1971), dropout means the failure of a system to provide universal education, failure in recreation and holding of children within the system, failure to set appropriate objectives and inefficiency in the achievement of objectives. Drop out generally indicates that the one who leaves the school before the year of the school stage or not passed in the school up to eighth standard. According to Houston Independent School District, (1989), a drop-out is who leaves school in any age without completion of basic education or degree program studies or without transferring to another elementary or secondary school, due to any other reason other than death. In 1980s, it's assessed those four out of 10 students will not even finish high school education.According to MHRD (2017-2018), the annual average dropout rate at primary school level is 4 percent and for the girl's 3.88 percent in the country while the same for the secondary level was 17.06 percent. Such data constitute a significant number and demonstrate the serious problems of school dropouts. This problematic situation of drop-outs remains a serious issue all over the world.According to UNICEF Report (2004), girl's education fosters more equitable development, stronger families, better services, healthy children and meaningful engagements in governance. In spite of the clear advantages of education, the research results indicated that the dropout rate for girls was higher than for boys. According to the 2011 Indian census, 40% of the population did not complete their basic education**.** The major reason behind the school dropout is considered as a poverty, illiteracy, health issues, migration and education incompetence, and so on. In the present research, we are relating the major issue of school dropouts with their resettlement. The selected sample belonged to a poor background and previously they were living in the slums. Through the government schemes Pradhan Mantri Awas Yojna they had allocated the house for the living. So in between the process they were living in temporary resettled in slums till all clearance for the permanent rehabilitated house. This resettled slum is described as in temporary form of living to the slum dwellers after the clearance of the slum. After the final allotment and procedural investigation, the government provided them permanent residence.

Statement of the study: The present study is an empirical analysis to pertaining the school dropout girls in the resettled slum Chandigarh. In our study the main role of resettlement is considered with the dropout girls. Chandigarh is highly considered with literate population, every sector has at least one school or more, but still there are large numbers of school dropout children. There are lot of disparities on the basis of number of boys and girls in the school or the academic achievements, etc. Hence, the present study seeks to determine the background of the school dropout girls.

Objectives: 1) to examine the social, economic, and environmental conditions of the school dropout girls in the resettled slum. 2) To explore the main factors that lead girls to drop out of their studies in the resettled slum.

Methodology: The present study is based on qualitative and quantitative method. The sample of the study is 30 dropout girls from resettled slum in Chandigarh. It is based on both primary and secondary data. The study area is a resettled slum near Kajheri village, Chandigarh. This resettled slum is temporary in nature. The government provided them a temporary housing facility for the convenience of slum dwellers to rehabilitate in permanent housing flats, through all procedural investigation. There are approx. 1200 shed houses, with one room facility and shared water tap, washrooms, and toilets. The study is mainly focusing upon the school dropout girls for various reasons. The Snowball sampling method has been used. The study mainly focused on the 9 to 18 years age group of school dropout girls.

Findings and Discussions: We had taken 9 to 18 years old age group category of respondents. The majority of the respondents, 73.3 percent

dropped out their study in 11 to 14 years old. There was 63.3 percent of the respondents, belonged to the Scheduled caste category and the rest from the General and OBC category. The majority showed that the scheduled caste respondent was in a high number**.** Hindu respondents were 53.3 percent, Muslims were 30 percent, and Christians were 16.7 percent respectively. It was found that the all-Christian respondents converted their religion because of faith in Christianity and most of them were from the SC category and very few from the general category. And they were not originally from a Christian community.

The native places of the respondents were 40 percent respondents from Bihar, 33.3 percent from Uttar Pradesh (Saharanpur, Moradabad), 13.3 percent respondents from Haryana, 6.7 percent from Gujarat and 6.7 percent from Rajasthan. Basically, their parents migrated here in search of work/occupation. These respondents had resettled from different slums in Chandigarh like Madrasi colony, Colony no. 5, Rajiv colony, Ambedkar colony, Kumhar colony. It was found that all the respondents believed that resettlement is also one of the reasons to drop out the school because before that they were studying in their particular area school but after the collapse of their slums they had resettled and many of them had stopped their study in that situation.

Family structure- it was found that 70 percent of respondents were from the nuclear family and 30 percent of respondents were from joint families. It was found that the majority of the respondents were from nuclear families, so it became hard for their mother to manage the responsibilities of their home alone. In this case, the girl child, especially the elder one suffered. Because she has to assist her mother in household activities and for that reason, the girl child's education is neglected.

The majority of the respondent's economic status was low. It was found that 60 percent of respondents' family income was less than Rs 5000 p.m. and the highest income was Rs15, 000 p.m. in the rest of the respondents' families. Their major occupations were working as laborers, servants, maids, street vendors, rag pickers, helpers, etc. Many of the respondent's parents were uneducated and some were only educated up to 5th – 6th standard. Their thoughts regarding the girl's education were very rigid. Some of their, parents believe that education up to 8th standard is enough for the girls after all they have to do the household chores. Many of them said that their resettlement in a new area is also a major concern for their parents because they were worried about their safety and mobilizing in one other area is also not suitable for them. One-fourth of the girls said that after collapsing the slum they didn't have a place to live and not enough money to survive there so they migrated back to their villages, and after allotment of this resettled slum they came back and in between this time they dropped their study and now they are assisting their mother at home and some are working as a maid or caretaker because they have to collect the money for their marriage.

Drop out study in different standards-13.3 percent of respondents dropped out of their study in the 3rd standard, 33.3 percent of respondents dropped their study after the 5th– 6th standard, 40 percent of respondents dropped their study up to the 8th standard and only 13.3 percent respondents dropped their study upto 10th standard. Orphans and educational dropouts – 10 percent of respondents had lost their mother, 13.3 percent of respondents had lost their father, 6.7 percent of respondents had no parents they were living with their relatives and 13.3 percent of respondents' parents had marital disputes.

The main reason behind the dropout of the study is- the resettlement of the respondents from one area to another because they don't have actual residence proofs and others, some of them were moved to their native place because of unsettled living, some were started assisting in their family like cooking, doing household activities, rearing – caring of their siblings, some were started working as a maid, caretaker of children, ragpicker, etc., some of the respondents were poor in academics (like learning and reading difficulty, language difficulty) so they get chance to drop the study because of resettlement, some of them were started learning vocational courses like stitching, beautician, embroidery, art, and craft for their marriage. Some have no new permanent proof, some of the respondent's parents were alcoholics and they have marital disputes too. Some respondents were orphans and single parents.

Conclusion: Education is the key factor for development. The more relevant proverb we will relate to girls' education to enhance the reliability "If you educate a man, you educate an individual, but if you educate a woman, you educate a Nation." It plays a major role in making society

develop. Therefore, the present research focused on the girls' education factor and pointed out the reason behind the girl's school dropout. It was found that the dropouts were facing many adverse circumstances to leave their school without completing their basic education. The adverse resettlement from one area to another area is also the reason behind the lack of confidence or security for their children's upbringing especially for the girl child. Their socio-economic profile is also associated with the school dropout girls, their family condition, occupation, patriarchal mind setup, insecurity for girls, migration, regular failures, lack of teacher and student relationships, lack of counselling, and many more are the major point were for neglecting the girl's education. However, we clearly need to know more factors that promote girls' education and provide them better opportunities. There should be ensured of girls' empowerment and counselling centre for them to encourage them and their families.

References:
1. *Ministry of Human Resource Development. (2017-2018), Annual Report, Government of India.*
2. *UNESCO, (2017-2018) UNESCO's Global Education Monitoring Report, Brazil.*
3. *Sen A, Drèze J. (1959) "Basic Education as a Political Issue", Journal of Educational Planning and Administration.*
4. *Kennedy, J.F. (1961-1963). "American Presidency project", letter to the commissioner of education on the school dropout's problem,*
5. *Huxley, W.V. (1995). "Gender differences in the provision of outdoor education: Experiences of Sydney's elite private schools" in James T. Neill National Outdoor Education Conference, Sydney, Australia*
6. *Gore, J. (1981). "Collegial Ambience: It's Necessity in Teacher Education", Journal of Teacher Education, Vol. 32: 37-39.*
7. *Census of India (2011) Ministry of Home Affairs, Government of India at https://censusindia.gov.in/*
8. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) 1989, Statistical Yearbook Paris at https://learningportal.iiep.unesco.org/en/glossary/dropouts*
9. *The United Nations Children's Fund (UNICEF), 2003. UNICEF House UN Plaza, New York, USA*

Assessment of Groundwater Impact on Agriculture and Poverty: A Case of Sinnar Tehsil in Nashik District

Dr. Umesh Shinde,*K. R. T. Arts, B. H. Commerce & A.M. Science College (KTHM College) Nashik.*
Prof. Poonam. S. Kakad, *Assistant Professor, KTHM College, Nashik.*

Introduction: In practically every area of agriculture, water is a key input that determines the final harvest. If plants are not properly watered, good seeds and fertilizers will not reach their full potential. Animal farming also relies on adequate water supply. Water resources are, of course, vital to the fishing industry. Although India has around 17% of the world's population, it only has 4% of the world's fresh water resources. Water resources are distributed unevenly across the country. In India, there are significant differences in the availability and demand for water resources from one region to the next. Water is used and distributed in an inefficient and unequal manner. Nearly 90% of India's population lives in places where there is a water shortage or a lack of food production. In most places of India, ground water has been plentiful. However, it is quickly becoming one of the most critical resource challenges in some areas.

Ground Water Quality: Ground water développent is influence by number of factor, including availability, agriculture water requièrent, socio - economic fabric, and the yield of aquifères in the area. Because irrigation is the primary use of ground water in the district, it is mostly use for irrigation. The districts groundwater development is primarily accomplished by dugwells. The CGWB has been monitoring the ground water quality at 16 monitoring wells of the Nashik district for the past four decades. These wells are mostly dug wells that reflect the shallow aquifer. The appropriateness of ground water for human consumption is assessed by considering the effects of various chemical elements of water on the human biological system. Many ions are necessary for human growth, but when they are present in excess, they have a negative impact on the human body.

Importance of the Study: There is a strong link between ground water and agriculture. More agro goods will be produced if ground water is available. If there is a scarcity of water, it has an influence not only on agriculture and its products, but also on dependent families and labour forces. This situation had an impact on poverty levels as well. In this regard, the study seeks to evaluate how much of an influence there is and what types of sources are saving the lives of dependent individuals in the Nasik district.

Objectives of the Study: The main objectives of the study are - 1) To study the socioeconomic status of famers through the land holding size. 2) To examine the participatory role of farmers in water conservation programmes. 3) To study the ground water conservation methods in the study villages. 4) To identify the causes and consequences for improving the water conservation methods.

Methodology: The study is depended on both primary and secondary data sources. The primary data collected from the selected villages households through the structured questionnaire and also using both quantitative and qualitative techniques for study. The purposive sampling technique is used for selection of Panchayat villages on basis of Ground water availability and Rainfall ratios from Sinnar tehsils, Nashik district. For secondary data sources, the study depended on the Maharashtra, Nasik District and ground water department reports and the Census of India data also will be used.

Study area: Nashik District is located in Maharashtra's northwestern region and lies between the latitudes of 19°35' and 20°50' north and the longitudes of 73°16' and 74°56' east with 15530 sq. kms area. Nasik, Niphad, Malegaon, and Peth have been established as administrative divisions. The district forms part of Western Ghat and Deccan Plateau. The main system of hills is Sahayadri and its offshoots. These hill ranges along with eastern and southern plains and Godavari valley and the northern part falls under Tapi basin and is drained by easterly flowing Girna River along with its tributaries, whereas the southern part falls under Godavari basin and its tributaries. The climate in the district is generally pleasant. Except during the south-west monsoon season, the climate of Nashik district is characterized by general dryness throughout the year. The winter season runs from December to February and the summer season runs from May to the end of June.

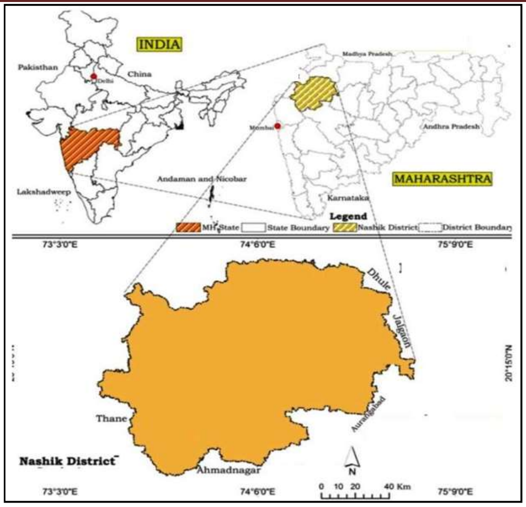

Fig 1: Nasik district location map

Review of Literature: Many studies in India also revealed that, there is water scarcity is observed from the long time. India is currently seeing a decrease in available water resources, which has ramifications for the country's agriculture sector. Water scarcity is affecting several parts of the country. If the country's water consumption efficiency does not improve, it may face water scarcity in the next one to two decades (Vibha Dhawan, 2017). Anik Bhaduri et al (2012) said that, Groundwater irrigation expansion is mostly driven by demand factors, such as population pressure, and is not always reliant on surface irrigation recharge. The author also said, the gross irrigated areais largely explained by supply conditions, such as groundwater recharge; and it is clear that the marginal effect of groundwater irrigation on gross irrigated is lower in districts without canal irrigation than in districts with both canal and groundwater irrigation facilities.

Four talukas from the Nasik district i.e. Chandwad, Niphad, Deola, and Sinnar, are classified as "Semi-Critical" in terms of ground water supplies, which have very limited scope for further groundwater development. As a result, further ground water development is not suggested unless preventative measures, such as artificial recharge to supplement ground water resources and the implementation of ground water management techniques in certain areas, are followed the Sinnar area has high EC is accompanied by high nitrate ion concentration indicating contamination due to anthropogenic sources. The Sinnar area is under critical position regarding to the ground water (Central Ground water Board Nasik report, 2014).

Relevance of the proposed study: This study will develop the polices for ground water development, rain water harvesting and creating awareness on water conservation methods and suggest for better agriculture practices for farmers at critical and semi critical areas in Nashik district.

Data analysis.

Size of the family

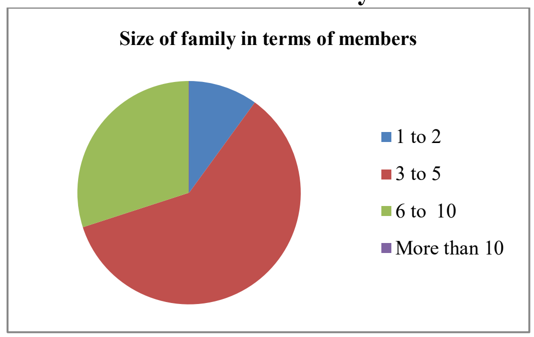

As per the data collected majority families observed were the joint and semi-joint families this includes about 90% families. Around 10% families were nuclear in nature where maximum numbers of members were 2 and biggest family in size had 10 members. This shows that the amount of labor input is the main factor for the family to carry out agricultural activities. Nuclear family with land more than 2 acre is dependent on other agricultural labors and joint family does not need any other external support for agriculture. Size of land owned by a family affects the socioeconomic status of the family as more the land owned more will be the respect among the people.

Land ownership and utilization: Land owned by farmer is the important factor in society as the status and economy of the family here in the area maximum land owned by a family is around 6 acre and average land owned by farmers is 2 to 3 acre. Family with less land are not much successful in terms of production and land output but families with land above average are good at production and economy. Land rates in the area is around 30 to 35 lakhs per acre and this is just due to adjoining highway and industrial area**.**

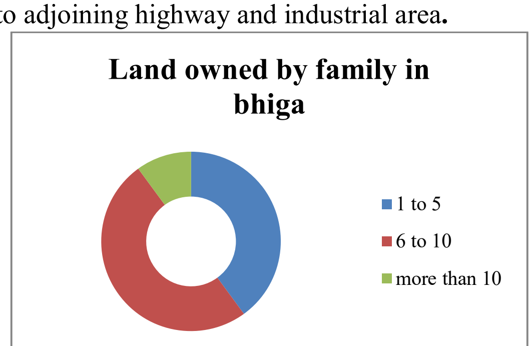

Irrigated and unirrigated land: As maximum land in the area is dedicated to farming and for farming the irrigation plays an important role from crop patterns to the output from the land. 96% agricultural land is optimum irrigated and remaining 4% land has no provision for irrigation.

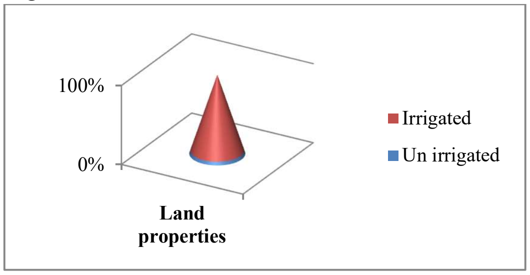

Source of irrigation: Open well is the major and only source of the water for the irrigation of the agricultural land. Area consists many small streams and canals but still open well is the main driving force of the irrigation. All the farmers in the areas posseses an open well for the irrigation purpose.

Major crops grown: Considering previous five years the onion was the major crop for a rabi season which is the cash crop and along with onion some oil seeds like soyabeen and peanut are also sharing some portion of the production and income. In kharif season major crop was a maize followed bay bajra and vegetables, vegetables are the crops which gives output in short time and helps to maintain the cash flow for the farmer along with these some oil seeds like soyabean and cereals were also grown by the farmer. During the last year again maize holds the top position in kharif season and the production was almost doubled that previous five years, bajra was the 2nd important crop after maize and remaining crops were played cameo since last year in kharif season. In rabi season there was no any significant improvement but still onion holds its position same as previous five year. Some vegetables were grown during last summer but not in very significant numbers.

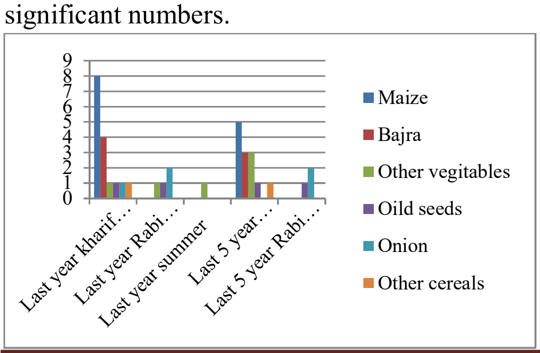

Details of most recent well: As open well is the major source of the irrigation in the area and it requires sufficient amount of money to dig a well, farmers had spent around 1.5 lakhs to 3 lakhs just for digging a well. In this almost all farmers had their own financial to support this need except some who has taken a loan.

Loan source for these people is local agricultural or district banks. They had received around 70 to 80% as loan amount to dig a well and their repayment is also in the progress and it is regular. Most of the people also had applied for subsidies but they yet receive the same.

Ground water quality: As per people the water is clear and suitable for the irrigation, most of the wells are seasonal and have little amount of water during summer which is utilized only for drinking and household purpose. During last five years people observed the increase in ground water due to the various initiative by the local government like constructing small dams and canals etc. ground water quality does affect the crop and production but as the well water in the area is free from ant pollutant and fluoride farmers are satisfied with the quality of the ground water.

Irrigation method – Use of pump set : In this modern world of technology advancement in pumping technology can be seen even in a small village or block. People now days are tend to use submersible electric pump set for agriculture due to durability, serviceability and efficiency. This pumps are easily available in the market from 10 thousand to 50 thousand and above according to their capacity and manufacturers. Pump sets in the area were majorly more than 1 year old and cost around 10 to 15 thousand. Majority power segment of 3hp and 5hp pumps are used by these farmers. There is rare occasion where 7hp pump set is used and it is due to the longer distance between the well and agricultural land or to connect more than one wells to each other. Maintenance cost for the submersible pump set is very low but is does require regular maintenance time to time. Most of the farmers has observed this maintenance time around 1 to 2 years or in some cases this goes beyond 5 years.

Irrigation details: In the area there is a scarcity of water and most of the wells become dry during summer, people has to be depend on water supply through tankers. There is also a unequal access to the ground water due to many factors. So due to scarcity over extraction of ground water can be clearly seen in the area as people tend to dig more number of wells and trying to tap as

much possible as ground water.

Livestock details: Almost every family has a at least one cattle, livestock are used as support for the existing agricultural production. To domesticate animal, water is important for their drinking and bathing, all these requirements of water is fulfilled from the open well. During summer these livestock needs more water as compared to other season and farmers are trying their best to cater this demand. Despite of having own well they has to dependent on other water sources. Livestock also faces some health issues like mortality risk, insect problems etc. these issues are solved with help of veterinary doctor from the same area.

Assets owned by households: All the families are living in their own house and near to agricultural land. Almost every house has some basic assets or amenities in their house like Television, mobile, LPG stove, motorcycle, fan, etc. Some big land owners has their own tractor, trolley and power tiller and small farmers has to be dependent upon third party. Big equipment and machineries are not seen in the area.

Every family is living in own permanent house and every of the house is permanent and pucca. Almost all houses are constructed with concrete slab i.e. majority houses are bungalows and some amount of iron sheet houses are also observed, wood is one the energy sources for the cooking.

Employment details of the household: Agricultural wage labor is the main employment share in the area as small farmers are working on the land of big farmers on daily wages. There is also system of vatewari and maktedari in which small farmers carry out farming on other's land and produce is shared among owner and him. In maktedari farmer has to give specific amount of money or produce to an owner once in a year and in return of that he has to take care of owner's land.

Government programs availed by households: Farmers under small land holders are receiving 2000 rupees under kisan samman yojana from central government for every four month. Some households are also registered under Pradhan mantri jan arogya yojana for insurance of 5 lakh for each family members. Maternity benefits and assistance at public health center is provided within the block area. Many households has their own LPG connection availed under ujjwala scheme from central government.

Remark and conclusion: Most of farmers are holding average land of 2 acres. Size of land does affect the social and economic status of the farmer. To improve economically farmer has to work hard but with lesser irrigated land no farmer can reach to the desired goal. Farmers with greater land and status are monopolizing the socio-economic sphere of the area.

Observed area is comes under the water scarcity area and farmers are living on the optimum availability of water and majority of this water comes from the open wells. That means open wells are the life saving for the agriculture in this area. Majority of the houses are dependent on the agriculture for the employment and livelihood. Agricultural economy of the area is depended on surplus of the produce. As per the observation majority of the farmers are using traditional irrigation methods and this causing loss of water. Good increase in ground water levels due to government initiative is observed but for coming years it is not sufficient and needs more attention to save water. Due to traditional methods farmers are not moving to more advanced and cash-based crops.

Farmers and local government require to work together for water conservation. This area needs a topographical assessment to detect natural water streams and connect them with each other, construct more small dames and obstruction to store water to conserve the water and increase ground water level. Farmer has to stop digging more and more bore wells and open wells to extract ground water rather they should focus on increasing ground water level near existing wells. To use water in effective manner farmers should move to crops that needs less water and gives good outcomes and for summer season they should focus on subsistence level of farming.

References

1. *Chloe Fischer, Claire Aubron: Groundwater irrigation reduces overall poverty but increases socioeconomic vulnerability in a semiarid region of southern India, Scientific Reports volume 12, Article number: 8850 (2022).*
2. *Sheetal Sekhri: Wells, Water, and Welfare: The Impact of Access to Groundwater on Rural Poverty and Conflict, American Economic Journal: Applied Economics Vol. 6, No. 3 (July 2014), pp. 76-102.*
3. *Jeena T Srinivasan and Chandra Sekhara Rao Nuthalapati: Groundwater Extraction, Agriculture and Poverty in Godavari River Basin, Ecology, Economy and Society–the INSEE Journal 2 (2): 45–74, July 2019*

विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि और स्मार्ट बोर्ड शिक्षण

डॉ.मुकुंद गोखले, *सहायक प्राध्यापक, निर्मला एजुकेशन कॉलेज, उज्जैन मध्य प्रदेश.*

शोध सारांश : *वर्तमान समय में विज्ञान एवं सूचना तथा संचार प्रौद्योगिकी के युग में स्मार्ट बोर्ड ऐसी तकनीकी है जिसके द्वारा रोचक, प्रभावी व कम समय में अधिक शिक्षण सामग्री को पढाया जा सकता है तथा विद्यार्थी की शैक्षिक उपलब्धि में वृद्धि की जा सकती है । प्रस्तुत शोध का उद्देश्य माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत बालक-बालिकाओं और हिन्दी-अंग्रेजी माध्यम के विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि पर स्मार्ट बोर्ड के प्रभाव का अध्ययन करना है। शोधकार्य में सर्वेक्षण विधि का प्रयोग किया गया है। उज्जैन शहर के २ माध्यमिक विद्यालयों के कक्षा ८ वीं के ६४ विद्यार्थियों को न्यादर्श हेतु लिया गया है। शोध उपकरण के रूप में शोधकर्ता द्वारा २५ प्रश्नों पर आधारित वैध संस्कृत उपलब्धि परीक्षण निर्मित किया गया। परिणामों के रूप में यह निष्कर्ष प्राप्त हुआ कि स्मार्ट बोर्ड शिक्षण का प्रभाव बालक-बालिकाओं की संस्कृत उपलब्धि पर सार्थक रूप से नहीं पाया गया जबकि हिन्दी-अंग्रेजी माध्यम के विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि को स्मार्ट बोर्ड शिक्षण ने सार्थक रूप से प्रभावित किया ।*

प्रमुख शब्द: *स्मार्ट बोर्ड, सस्ंकृत उपलब्धि.*

प्रस्तावना: किसी देश की शिक्षा प्रणाली वह दर्पण है जिसमें उसका प्रतिबिंब निर्माण होता है। तथा संभावित रूप का प्रतिमान देखा जा सकता है । शिक्षा किसी भी समाज में परिवर्तन लाने का प्रभावशाली जरिया पहले से रहा है, आज भी है और आगे भी रहेगा। समय के साथ-साथ तकनीकी तथा प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में नित नये विकास हो रहे है, ऐसे में कोई भी विकासशील सभ्यता समयानुसार परिवर्तन की आवश्यकता से विलग नहीं रह सकती अन्यथा समाज अविकसित तथा पिछडा होने के दोष से चिन्हित हो सकता है। वर्तमान प्रोद्योगिकी के युग में विश्व एक सार्वजनिक ग्राम के रूप में परिवर्तित हो चुका है, जैसे ग्राम में अपने पडोसी की प्रगति से कोई स्वयं को अलग नहीं रख सकता ठीक वैसे ही सम्पूर्ण विश्व की स्थिति है। किसी व्यवसाय के लिए आवश्यक ज्ञान कौशल एवं अभिवृतियों की शिक्षा देना तकनीकी शिक्षा है। तकनीकी शिक्षा एक विशिष्ट प्रकार का शिक्षा रुप है जिनका व्यक्ति और समाज के साथ अभिन्न समन्वय है। जो शिक्षा विशेष व्यावहारिक ज्ञान और कौशल प्रदान करती हैए उसे तकनीकी शिक्षा के रूप में जाना जाता है। यह सामान्य पारंपरिक शिक्षा से अलग है। यह छात्रों को कृषि, कम्प्यूटर, इंजीनियरिंग, चिकित्सा, ड्राइविंग आदि क्षेत्रों में कुशल बनाती है। जो लोग विशेष तकनीकी कौशल और ज्ञान रखते हैं उन्हें तकनीशियन कहा जाता है जैसे बढ़ई, ड्राइवर, यांत्रिकी, इंजीनियर, डॉक्टर, पायलट आदि तकनीशियन हैं। तकनीकी शिक्षा किसी देश के विकास के लिए महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। निर्माण के हर क्षेत्र में तकनीशियनों की जरूरत होती है।

तकनीकी शिक्षा एक विशिष्ट प्रकार का शिक्षा रुप है जिनका व्यक्ति और समाज के साथ अभिन्न समन्वय है। जो शिक्षा विशेष व्यावहारिक ज्ञान और कौशल प्रदान करती है, उसे तकनीकी शिक्षा के रूप में जाना जाता है। यह शिक्षा विशेष प्रकार के वृत्तिमुखी एवं तकनीकी कार्य करने के लिए परिकल्पित मानव संपदा की सृष्टि में भाग लेती है, इसलिए इस शिक्षा को वृत्तिमुखी तथा तकनीकी शिक्षा कहा जाता है। अर्थात जो शिक्षा शिक्षार्थी को किसी विशेष वृत्ति के समन्वय में ज्ञान एवं कुशलता अर्जित करने में सहायक होती है और पूर्व एवं नव अर्जित दक्षता का प्रयोग कर उस वृत्ति को सुंदर ढंग से संपन्न करने में सक्षम होता है, उसे ही वृत्तिमूलक एवं तकनीकी शिक्षा कहते है।

तकनीकी शिक्षा की आवश्यकता: आज हमारा भारत विकास की ओर बढ़ रहा है कई सुख सुविधाएं हमारे देश को मिल चुकी हैं। अब हमारे देश की तकनीकी शिक्षा को बढ़ावा देने की आवश्यकता है क्योंकि जिस देश में तकनीकी शिक्षा को बढ़ावा दिया जाता है वह देश विकास की ओर बढ़ता हैं। हमारे पास ऐसे युवा व्यक्ति नहीं हैं जो इन साधनों का उचित प्रकार से उपयोग कर सके। सिर्फ तकनीकी और व्यावसायिक शिक्षा ही हमें विशेषज्ञ इंजीनियर और तकनीशियन देती है। हमारे देश में बड़ी मात्रा में इनकी आवश्यकता है। तकनीकी शिक्षा के माध्यम से देश के युवाओं को प्रशिक्षण देकर उनको हुनर सीखा कर आगे बढ़ाया जाता है। जब देश के युवा आगे बढ़ेंगे तब हमारे देश का विकास होगा। हमें सभी व्यवसायों में योग्य और प्रशिक्षित कार्य करने वालों की आवश्यकता है। यह तब ही सम्भव हो सकता है जब हम उन्हें व्यावसायिक और तकनीकी प्रशिक्षण दें। सरकार भी इस विषय को गंभीरता से ले रही है क्योंकि सरकार भी जानती है कि हमारे देश में तकनीकी शिक्षा का स्तर बढ़ाने की आवश्यकता है । तकनीकी शिक्षा को बढ़ाने के लिए हमारे देश में कई इंजीनियरिंग कॉलेज भी खोले गए हैं जहां से युवा प्रशिक्षण लेकर देश के विकास में अपना योगदान दे सकता है।

तकनीकी शिक्षा का महत्व: तकनीकी शिक्षा का मानव जीवन में अत्यधिक महत्व है। दैनिक जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में इस शिक्षा के महत्व का आभास होता है और होना भी चाहिए। आधुनिक युग में तो किसी विशेषधर्मी शिक्षा के अभाव में जीवन निर्वाह ही कठिन है। यातायात वाहनों के प्रयोगए विभिन्न वेश.भूषा की संरचनाए रोगों के उपचारए रहन-सहन, सांस्कृतिक परिवेश का संरक्षणए मानसिक विकासए संगीत नृत्य नाट्य, चित्रांकन जैसे कार्य के लिए यह शिक्षा अनिवार्य है। जीविकोपार्जन सम्बन्धी कार्य करने के लिए यह शिक्षा प्रशिक्षण देता है। कहा जाता है कि मनुष्य रोटी के बिना नहीं रह सकता। रोटी कपड़ा और मकान अनिवार्य है। इसके लिए मनुष्य को कार्य करना ही पड़ता है। किन्तु बिना समुचित प्रशिक्षण के यह कार्य कठिन है। तकनीकी शिक्षा के द्वारा व्यक्ति विभिन्न प्रशिक्षण माध्यम से अपना आवश्यकता को पूर्ण कर सकती है। सांस्कृतिक अभिरुचि की पूर्ति के लिए यह शिक्षा आवश्यक है। संस्कृति ही उसे आत्मिक सौंदर्य एवं उल्लास प्रदान करती है। संगीत साहित्य कला के माध्यम से व्यक्ति सुसंस्कृत एवं सभ्य बनता है। उनका

रचनात्मक प्रभाव मानवीय आचार-विचार पर पड़ता है। इस शिक्षा का महत्व इसलिए भी है कि यह व्यक्ति की उन्नति का साधन मात्र न होकर समाज एवं राष्ट्र की उन्नतीए राष्ट्रीय एकताए अंतर्राष्ट्रीय बंधुत्व जैसे कार्यों में भी योगदान देती है। समाजए जाति तथा राष्ट्र तभी विकास करती है जब उसमें ड़ाक्टर, इंजीनियर, तकनीशियन, कारीगर आदि हों क्योंकि इन लोगों का विशेष ज्ञान, दक्षता एवं अभिज्ञता ही समाज एवं जाति अथवा राष्ट्र की उन्नति के कारण बन जाते हैं। कला-कौशल, वाणिज्य, व्यवसाय तथा तकनीकी इंजीनियरिंग दृष्टि से विकसित राष्ट्र सहज ही आधुनिक विश्व मंच पर महत्वपूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त करते हैं। इसीलिए तकनीकी शिक्षा का अधिक महत्व माना जाता है।

हम ५३ वर्ष के परिपक्क प्रजातत्रं के बाद नई सहस्राब्दी में प्रवेश कर रहे है इसलिए हमारी विद्यालयी शिक्षा प्रणाली भी उसके समतुल्य उतनी ही महत्वपूर्ण होनी चाहिए। शिक्षा के इतिहास में एक समय था जब बच्चे की बुद्धि, रुचि, योग्यताओं व आवश्यकताओं की ओर कोई ध्यान नहीं दिया जाता था, शिक्षा पूर्णतः अध्यापक केन्द्रित थी किन्तु अब शिक्षा का केन्द्र छात्र बन गया है अब उसकी रुचि, योग्यताओं व आवश्यकताओं को आधार मानकर ही पाठ्यक्रम का निर्माण किया जाता है, लेकीन फिर भी विद्यालयों में किये जाने वाले शिक्षण में गुणवत्ता की कमी है आज हमारे विद्यालयों में विद्यार्थियों को परम्परागत तरीके से ही शिक्षा दी जाती है जो आज के विज्ञान, सूचना व संचार प्रौद्योगिकी के युग में उचित नहीं है। वतर्मान युग सूचना व संचार प्रौद्योगिकी का है। सूचना व संचार प्रौद्योगिकी से कोई भी क्षेत्र अछूता नहीं है। शोधों से सिद्ध हो चुका है की शिक्षा के क्षेत्र में भी सूचना व संचार प्रोध्योगीकी ने कई नए आयाम दिये है जिससे शिक्षा के क्षेत्र में क्रांतिकारी परिवर्तन हो रहें है, सूचना व संचार प्रोध्योगीकी ने Online Learning, E-Learning & Mobile learning आदि कई नई विधाए दी है, इन्हीं की तरह नए रूप में एक विधा सामने आयी है जिसे स्मार्ट बोर्ड शिक्षण कह सकते है। यह भी एक सीखने-सिखाने की प्रक्रिया को बेहतर बनाने के लिए शिक्षण मॉडल है जिससे विभिन्न विषय जो परंपरागत शिक्षण से पढ़ाने पर छात्रों को नीरस, बोझिल व कठिन लगते है उन्हीं विषयों को स्मार्ट बोर्ड द्वारा रोचक, प्रभावी व कम समय में पढ़ाया जा सकता है तथा विद्यार्थी की शैक्षिक उपलब्धि में वृद्धि की जा सकती है।

सबसे पहले स्मार्ट बोर्ड १९९१ में निर्मित किया गया। व्हाइट बोर्ड या स्मार्ट बोर्ड बहुत सारे डिवाइसेस का सम्मिलित रूप है इसमें शिक्षक व छात्र के लिए उपयोगी सभी विशेषताएँ होती है जिसे कक्षा शिक्षण में एक प्रभावी सम्प्रेषण माध्यम के रूप में प्रयोग किया जा सकता है। स्मार्ट बोर्ड सफेद रंग व चिकनी सतह वाला होता है जिस पर मार्कर पेन द्वारा लिखा जा सकता है, यह बोर्ड दो भागों में बंटा होता है आधे भाग को परंपरागत बोर्ड की भांती लिखने हेतु उपयागे में लाया जाता है व बचे हुये आधे भाग को कम्प्यूटर की स्क्रीन की भांति उपयागे में लाया जाता है। अतः हम कह सकते है की नई सहस्राब्दी में नई तकनीकी के रूप में स्मार्ट बोर्ड का उपयोग शिक्षक व छात्र दोनों के लिए लाभकारी होगा।

समस्या कथन: "माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि पर स्मार्ट बोर्ड शिक्षण के प्रभाव का अध्ययन"

शोध के उद्देश: १. माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत बालक-बालिकाओं की संस्कृत उपलब्धि पर स्मार्ट बोर्ड के प्रभाव का अध्ययन करना। २. माध्यमिक स्तर पर शासकीय व अशासकीय विद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि पर स्मार्ट बोर्ड के प्रभाव का अध्ययन करना।

परिकल्पनाएँ: १. माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत बालक - बालिकाओं की संस्कृत उपलब्धि को स्मार्ट बोर्ड शिक्षण सार्थक रूप से प्रभावित नहीं करेगा। २. माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत शासकीय व अशासकीय विद्यालयों में विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि को स्मार्ट बोर्ड शिक्षण सार्थक रूप से प्रभावित नहीं करेगा।

शोध विधि: प्रस्तुत शोध कार्य में सर्वेक्षण विधि का प्रयागे किया गया है। न्यादर्श हेतु उज्जैन शहर के २ विद्यालयों (१ शासकीय व १ अशासकीय) का चयन किया गया, इन विद्यालयों की कक्षा ८ वीं के ६४ विद्यार्थियों को न्यादर्श के रूप में उद्देशीय प्रतिदर्श (Purposive Sample) के आधार पर चयनित किया गया। शोध अध्ययन में उन्हीं विद्यालयों का चयन किया गया जिनमें स्मार्ट बोर्ड है ।

शोध उपकरण: शोध कार्य के उद्देश्य की पूर्ति हेतु शोधकर्ता द्वारा कक्षा ८ वीं के संस्कृत विषय को लेकर प्रथम तीन अध्यायों पर ३० बहुविकल्पीय पदों का निर्माण किया गया जिसमें प्रत्यके पद हेतु ४ संभावित उत्तर दिये गए जिसमें सही उत्तर के आगे सही का निशान लगाना है। प्रत्येक पद का सही उत्तर देने पर १ अंक व गलत उत्तर देने पर ० अंक दिया गया। परीक्षण के पदों के संदर्भ में विषय शिक्षकों से विचार विमर्श के बाद ५ पदों को निरस्त किया गया व परीक्षण हेतु २५ पदों को चयनित किया गया। इस आधार पर परीक्षण की वैधता को मान्य किया गया और शोध अध्ययन हेतु उपयुक्त पाया गया।

सांख्यिकीय प्रविधि: प्रस्तुत अध्ययन में विभिन्न सांख्यिकीय प्रविधियों मध्यमान, प्रामाणिक विचलन और टी-परीक्षण का प्रयोग किया गया|

परिणाम, विश्लेषण व निष्कर्ष: उद्देश्य व परिकल्पनाओं के आधार पर प्रस्तुत शोध में सांखीकीय प्रविधियों मध्यमान, प्रामाणिक विचलन और टी-परीक्षण का प्रयोग किया गया। विभिन्न चरों के संदर्भ में स्मार्ट बोर्ड शिक्षण के प्रभाव हेतु सारणियां निम्नानुसार है -

सारणी क्रमांक -१

बालक-बालिकाओं के संस्कृत उपलब्धि परीक्षण प्राप्तांकों का मध्यमान, प्रामाणिक विचलन एवं t का मान

	समूह	संख्या	मध्यमान (Mean)	प्रमाणिक विचलन (SD)	टी-मान (t-Value)
१.	बालक	३२	२४.०९	४.५२	१.९७०
२	बालिका	३२	३०.३७	४.८४	

सारणी क्रमांक १ से स्पष्ट है कि प्राप्त t का मान १.९७० जो किसी भी स्तर पर सार्थक नहीं है इसलिए बालक-बालिकाओं की संस्कृत उपलब्धि में सार्थक अंतर नहीं है। अतः शून्य परिकल्पना क्रमांक १ स्वीकृत कि जाती है। इससे यह निष्कर्ष प्राप्त होता है कि स्मार्ट बोर्ड शिक्षण बालक-बालिकाओं को

प्रभावित नहीं करता है।

सारणी क्रमांक -२

शासकीय व अशासकीय विद्यालयो के विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि परीक्षण प्राप्तांकों का मध्यमान, प्रामाणिक विचलन एवं t का मान

	समूह	संख्या	मध्यमान (Mean)	प्रमाणिक विचलन (SD)	टी-मान (t-Value)
१.	शाशकीय विध्यालय	३२	२१.६२	४.१५	८.९८३**
२	अशाशकीय विध्यालय	३२	३०.३७	३.४८	

**= ०.०५ सार्थकता स्तर

सारणी क्रमांक २ से स्पष्ट है कि प्राप्त टी का मान ८.९८३ t टेबल के मान १.९७३ से अधिक है जो ०.०५ स्तर पर सार्थक है इसलिए शासकीय व अशासकीय विद्यालयों के विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि में सार्थक अंतर है अतः शून्य परिकल्पना क्रमांक २ निरस्त कि जाती है । इससे यह निष्कर्ष प्राप्त होता है कि स्मार्ट बोर्ड दोनो विद्यालयों के विद्यार्थियों को प्रभावित करता है।

निष्कर्ष: इस ओर संकेत कर रहे है की स्मार्ट बोर्ड विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि स्तर को बढ़ाने में सहायक है तथा भविष्य में शिक्षा के क्षेत्र में इसका प्रयोग सकारात्मक परिणाम दे सकता है। यह निष्कर्ष प्राप्त हुआ कि माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत बालक - बालिकाओं की संस्कृत उपलब्धि को स्मार्ट बोर्ड शिक्षण सार्थक रूप से प्रभावित नहीं करता है। अतः शून्य परिकल्पना क्रमाकं १ स्वीकृत की जाती है। यह निष्कर्ष प्राप्त हुआ कि माध्यमिक स्तर पर शासकीय व अशासकीय विद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि को स्मार्ट बोर्ड शिक्षण सार्थक रूप से प्रभावित करता है। अतः शून्य परिकल्पना क्रमाकं २ निरस्त की जाती है ।

उपसंहार: नये तकनीकी युग में कोई भी क्षेत्र ऐसा नहीं है जो तकनीकी से वंचित रह गया हो अतः शिक्षा के क्षेत्र में भी एक क्रांती का प्रादुर्भाव हुआ है और यह शिक्षक व छात्र दोनों की दृष्टि से अच्छा है। स्मार्ट बोर्ड द्वारा हम विभिन्न विषयों के प्रति छात्र की रुचि बढ़ाकर उसकी अधिगम क्षमता को बढ़ा सकते है। शोध के परिणाम इस ओर संकेत कर रहे है की स्मार्ट बोर्ड विद्यार्थियों की संस्कृत उपलब्धि स्तर को बढ़ाने में सहायक है तथा भविष्य में शिक्षा के क्षेत्र में इसका प्रयोग सकारात्मक परिणाम दे सकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. *अग्रवाल, आई.पी., (२०००), नई सहस्राब्दी में विद्यालयी शिक्षा, भारतीय आधुनिक शिक्षा, ११(२), राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद, ११-१५.*

२. *राजपूत, जे. एस., (२००१), विद्यालयों में संस्कृत शिक्षा, भारतीय आधुनिक शिक्षा, ११ (३), राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद, ३-७.*

३. *सिंह लाल साहब, (२००४), परीक्षण का अंकन एवं प्राप्तांकों की व्याख्या, मापन मूल्यांकन एवं सांख्यिकी, साहित्य प्रकाशन, आगरा-३, ६५-७२.*

४. *संतोष मित्तल, (२००७), संस्कृत शिक्षण, आर. लाल बुक डिपो, मेरठ, ७५-८०.*

५. *वत्स बी. एल., संस्कृत शिक्षण, अग्रवाल पब्लिकेशन, आगरा, ८७-९६, संस्कृत भारती, कक्षा ८, मध्यप्रदेश पाठ्यपुस्तक निगम, भोपाल.*

६. *Varghese, B. K., (2013), Integration of interactive Whiteboard Technology in Constructive Classroom, Edu tracks volume, 12 (11) 44-45.*

७. *http://www-education-vic-gov-an*

८. *http://www-tojet-net*

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे उच्च शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणावर परिणाम

Mr. Yashwant S. Chaudhari*, Librarian[1], Divine College of Pharmacy Satana, (Nashik)*
Hemant S. Bhoye*, Librarian, Loknete J D Pawar College of Pharmacy Kalwan, (Nashik)*
Shobha S. Gaikwad*, Assi. Prof., Divine Arts Commerce & Science College Satana, (Nashik)*

सारांश: २१व्या शतकातील २०२० चे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे पहिले शैक्षणिक धोरण असून देशाच्या विकासासाठी अनिवार्य असणाऱ्या गोष्टींची पूर्तता करणे हा त्याचा उद्देश आहे. या धोरणामध्ये सर्वच परिक्षेत्रांतील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण दिले जावे यावर भर दिला आहे. भारत सरकारने जाहीर केलेले नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP-२०२०) हे कोविड-१९ साथीच्या आजारामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांमुळे जगभरातील सर्व नकारात्मकतेच्या दरम्यान एक स्वागतार्ह बदल आणि ताजी बातमी होती NEP-२०२० ची घोषणा अनेकांना पूर्णपणे अनपेक्षित होती. NEP-२०२० ने बदलांची शिफारस केली आहे ते असे काही होते जे अनेक शिक्षणतज्ज्ञांनी कधीच पाहिले नाहीत. शैक्षणिक धोरणाचा शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षणावर समान परिणाम झाला असला तरी, हा लेख प्रामुख्याने NEP-२०२० आणि उच्च शिक्षणावरील त्याचा प्रभाव यावर केंद्रित आहे. या पेपरमध्ये NEPच्या ठळक वैशिष्ट्यांची रूपरेषा देखील दिली आहे आणि ते विद्यमान शिक्षण प्रणालीवर कसा परिणाम करतात याचे विश्लेषण करते.

बीज शब्द : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०, उच्च शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, स्कुल एजुकेशन.

प्रस्तावना: नॅशनल पॉलिसी ऑन एज्युकेशन (NPE) हे भारतातील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी भारत सरकारने तयार केलेले धोरण आहे. या धोरणात भारतातील ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी प्राथमिक शिक्षण समाविष्ट आहे.[२,१] १९८६च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानंतर ३४ वर्षांच्या प्रतिक्षेनंतर पहिल्यांदा सर्वसमावेशक व शिक्षणाच्या सर्व अगाया सांगोपांग विचार करणारा सविस्तर असे शैक्षणिक धोरणाचा डॉ कस्तुरिरंगन याच्या अध्यक्षतेखाली मसुदा भारत सरकार पूढे माडण्यात आला व त्याला २९ जुलै २०२० रोजी केंद्रिय मंत्रिमंडळाने मंजूरी दिली या धोरणाने बालवाडी शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षण व मानवनिर्मिती शिक्षणावर अनेक सूचना, शिफारशी केल्या व त्या स्विकाहार्य आहेत. विद्यापीठ आयोगापासून ते १९८६ चे शैक्षणिक धोरण, त्यानंतर आलेले २०१९ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक हक्क कायदा असे अनेक धोरणे आखली गेली पण या धोरणामध्ये डिग्रीला प्राधान्य इंग्रजी भाषेला प्राधान्य, नौकरी करिता शिक्षण हेच उदद्देश साध्य होतांना दिसते.[९] परंतु राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने भारतीय विकासांत औद्योगीक, शैक्षणिक, नैतिक, सामाजिक व जागतिकिकरणाच्या स्वरूपात क्रांतिकारी बदल होईल असा आशावाद वाटतो. प्राचीन भारतीय विद्यापीठ नालंदा, तक्षशिला, वल्लभी, विक्रमशिला या विद्यापीठातून जसे चाणाक्य, आर्यभट्ट, गार्गी, मैत्रयी, भास्कराचार्य यासारखे विद्वान पंडीत त्याकाळी निर्माण झाले व त्यांनी आपल्या ज्ञानानी वैद्यकशास्त्र-भूगर्भशास्त्र, गणित, अभियात्रिकी, स्थापत्यशास्त्र या विषयात प्रगती केली अशाच प्रकारच्या विद्यापीठाची निर्मीती करून भारताची ओळख साऱ्या जगाला करून देणे, भारतीय व इतर भाषा, संस्कृती, मूल्यांचा प्रसार करणे हे या धोरणाचे उदिष्टे आहे.

संशोधनाचे उदिष्टे: हा अभ्यास पुढील नमूद केलेली उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी केला आहे. अ) उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात NEP चे मुख्य ठळक वैशिष्ट्य जाणून घेण्यासाठी, ब) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम व शैक्षणिक प्रणालिला कशाप्रकारे प्रभावित करते याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग केलेला असून भारत सरकारच्या मासिके, जर्नल्स, इतर प्रकाशने इत्यादींसह विविध वेबसाइट्सवरून आवश्यक दुय्यम स्त्रोतांद्वारे संशोधन आणि डेटाचे विश्लेषणासाठी लागणारी सामग्री संकलित करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची दृष्टी: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये एक भारत-केंद्रित शिक्षण प्रणाली तयार करण्याचा दृष्टीकोन आहे जो आपल्या राष्ट्राला शाश्वतपणे न्याय्य आणि प्रात्यक्षिक ज्ञान समाज बदलण्यासाठी थेट योगदान देते. सर्व व्यक्तींना उच्च दर्जाचे शिक्षण देऊन साध्य करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षणावरील राज्याचा खर्च GDP च्या ४% वरून ६% पर्यंत वाढवणे हे धोरणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे.

उच्च शिक्षणाशी संबंधित NEPची ठळक वैशिष्ट्ये: शालेय स्तरापासून महाविद्यालय / विद्यापीठ स्तरापर्यंत प्रणालीमध्ये औपचारिक बदल करण्याच्या उद्देशाने नवीन NEP सादर करण्यात आले आहे. NEP ने उच्च शिक्षण क्षेत्रात अनेक सुधारणा आणि नवीन घडामोडी आणल्या आहेत. काही ठळक वैशिष्ठ्ये आहेत.

अ) उच्च शिक्षणासाठी एकल नियामक संस्था:- NEP चे भारतीय उच्च शिक्षण आयोग स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट आहे जे कायदेशीर आणि वैद्यकीय शिक्षण वगळता एकच नियामक संस्था असेल.

ब) एकाधिक प्रवेश आणि निर्गमन कार्यक्रम:- मध्यभागी

अभ्यासक्रम सोडू इच्छिणाऱ्यांसाठी अनेक प्रवेश आणि बाहेर पडण्याचे पर्याय असतील. त्यांचे क्रेडिट्स शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (ABC) द्वारे हस्तांतरित केले जातील.

क) ऍप्स, टीव्ही चॅनेलद्वारे प्रौढ शिक्षणासाठी तंत्रज्ञान-आधारित पर्याय:- प्रौढ शिक्षणासाठी दर्जेदार तंत्रज्ञान आधारित पर्याय जसे की ॲप्स, ऑनलाइन कोर्स/मॉड्यूल, आधारित टीव्ही चॅनेल, ऑनलाइन पुस्तके, ICT-सुसज्ज ग्रंथालये आणि प्रौढ शिक्षण केंद्रे इत्यादी विकसित केले जातील.

ड) प्रादेशिक भाषांमध्ये उपलब्ध असणारे ई-कोर्स:- तंत्रज्ञान हे शिक्षण नियोजन, शिकणे-शिकवणे, मूल्यांकन, शिक्षक, शाळा आणि विद्यार्थी प्रशिक्षण यांचा भाग असेल.

ई) परदेशी विद्यापीठे भारतात कॅम्पस स्थापन करतील:- जगातील सर्वोच्च परदेशी विद्यापीठांना नवीन कायद्याद्वारे भारतात काम करण्याची सुविधा दिली जाईल. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या दस्तऐवजानुसार, विदेशी विद्यापीठांना भारतातील इतर स्वायत्त संस्थांच्या बरोबरीने नियामक, प्रशासन आणि सामग्री नियमांबाबत विशेष व्यवस्था दिली जाईल.[६]

फ) सर्व महाविद्यालयांसाठी सामायिक प्रवेश परीक्षा:- नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी (NTA) द्वारे होणाऱ्या उच्च शिक्षणाचे नियमन करण्यासाठी भारतीय उच्च शिक्षण परिषद (HECI)ची स्थापना, या HECI परिषदेमध्ये मध्ये चार महत्वपूर्ण अनुलंब असतील: १) नॅशनल हायर एज्युकेशन रेग्युलेटरी कौन्सिल (NHERC), वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळून शिक्षक शिक्षणासह उच्च शिक्षणाचे नियमन करण्यासाठी. २) राष्ट्रीय मान्यता परिषद (NAC), एक "मेटा-मान्यता देणारी संस्था". ३) उच्च शिक्षण अनुदान परिषद(HEGC), विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांना निधी आणि वित्तपुरवठा करण्यासाठी. हे विद्यमान राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद, अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद आणि विद्यापीठ अनुदान आयोगाची जागा घेईल. ४) जनरल एज्युकेशन कौन्सिल(GEC), "पदवीधर गुणधर्म" फ्रेम करण्यासाठी म्हणजे अपेक्षित शिक्षण परिणाम राष्ट्रीय उच्च शिक्षण पात्रता फ्रेमवर्क(NHEQF) तयार करण्यासाठी देखील ते जबाबदार असेल. नॅशनल कौन्सिल फॉर टीचर एज्युकेशन ही व्यावसायिक मानक सेटिंग संस्था(PSSB) म्हणून GEC अंतर्गत येईल.[७,८]

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा उच्च शिक्षणावर परिणाम: नवीन शैक्षणिक धोरणात २१व्या शतकाच्या गरजा लक्षात घेता गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाचे उदिष्ट साध्य करणे, उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये आमुलाग्र बदल करणे, देशभरात जागतिक शैक्षणिक संस्था निर्माण करणे व २०३५ पर्यंत ग्रॉस एनरॉलमेंट रेशो(GER) किमान ५० टक्के पर्यंत वाढविणे हे या धोरणाचे उदिष्ट आहे. यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या धोरणाने उच्च शिक्षणाबाबत शिफारस करताना खालील मुद्यांवर भर दिलेला आहे.

उच्च शिक्षणाची नियामक प्रणाली: NEP २०२० मधील महत्त्वपूर्ण बदल म्हणजे वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळून उच्च शिक्षणासाठी एक समिती संस्था म्हणून भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (HECI) स्थापन केले. यामुळे सामान्यतः एक प्रश्न समोर येईल की सध्याच्या UGC आणि AICTE चे काय होणार? HECI उच्च शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा करण्याचे उद्दिष्ट ठेवत आहे; हे विधेयक-क्षेत्राचे शैक्षणिक आणि निधी पैलू वेगळे करेल. नवीन विधेयकानुसार HECI ला कोणतेही आर्थिक अधिकार असणार नाहीत. विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) द्वारे हाताळल्या जाणाऱ्या निधी प्रक्रियेची काळजी शिक्षण मंत्रालयाकडून घेतली जाईल, ज्याला पूर्वी मनुष्यबळ विकास मंत्रालय (MHRD) म्हणून ओळखले जात असे. HECI कडे चार स्वतंत्र वर्टिकल असणे अपेक्षित आहे. नियमनासाठी राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (NHERC), मानक-निर्धारणासाठी सामान्य शिक्षण परिषद (GEC), निधीसाठी उच्च-शिक्षण अनुदान परिषद (HEGC) आणि मान्यताप्राप्तीसाठी राष्ट्रीय मान्यता परिषद (NAC) शैक्षणिक मानकांमध्ये एकसमानता येण्यासाठी एकच समिती असणे नेहमीच आवश्यक होते आणि असंख्य शिक्षणतज्ञांची ही दृष्टी आहे[९]. उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी, संस्थांचे मोजमाप संशोधन, उद्योग जोडणे, प्लेसमेंट आणि शैक्षणिक उत्कृष्टता इत्यादींच्या आधारे केले जाणे आवश्यक आहे.

समग्र बहुविद्याशाखीय शिक्षण, संस्थात्मक पुनर्संरचना आणि एकत्रीकरण: आज उच्च शिक्षणामध्ये वेगवेगळया शाखा आहेत. बहुविद्याशाखांचे एकत्रिकरण करून समग्र शिक्षणाची व्यवस्था यात केली आहे. बहुविद्याशाखा, आंतरविद्याशाखा, समुह शिक्षणाची शिफारस या धोरणाने केली आहे. सन २०३० पर्यंत सर्व उच्च संस्था बहुविद्याशाखांमध्ये परावर्तित करण्यात येईल, विद्यमान उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये सुधारणा करून त्या एकत्रित करून प्रत्येक जिल्हापातळीवर अध्यापन व संशोधनासाठी विशाल, सर्वसाधनांनी युक्त, बहुविद्याशाखांची सुसज्ज अशा स्वायत्त संस्थाची उभारणी करण्याचे निश्चित केले आहे. यामुळे उच्च शिक्षणाचा देशभर प्रसार होईल, शैक्षणिक संस्थांची क्षमता व गुणवत्ता वाढेल व सबळ शैक्षणिक समुदायाची निर्मिती होण्यास मदत होईल.[४]

नविन संस्थात्मक पायाभूत सुविधा: जागतिक दर्जाचे संशोधन सर्वशाखांसाठी उच्च दर्जाचे अध्यापन, उच्च शिक्षणात अध्यापन व संशोधनासाठी विशाल, सर्वसाधन समृध्द बहुविद्याशाखीय सुसज्ज असलेल्या स्वायत्त संस्थांची उभारणी, सर्व संस्थांना स्वायत्तता प्रदान करणे, विद्यमानसंस्थाचे एकीकरण व पुनर्रचना करून 'नालंदा अभियान' व 'तक्षशिला अभियान' सुरू करण्यावर भर तसेच उच्चविद्यापीठाच्या कार्याला गती देण्यासाठी इंडियन इन्स्टियूट ऑफ लिबरल आर्टस, बहुशाखीय शिक्षण व संशोधन विद्यापीठांची उभारणी करण्यावर भर, सार्वजनिक क्षेत्रातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार

व पुर्नरुज्जीवन करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातून गुंतवणूक करणे, दुर्लक्षित किंव्हा वंचित क्षेत्रामध्ये उच्च दर्जाच्या संस्थाच्या उभारणीला प्राधान्य क्रम देणे हे या धोरणाचे हेतू आहे.

अधिक समग्र व बहुविद्याशाखीय शिक्षणामुळे वाटचाल: समग्र व बहुविद्याशाखीय शिक्षणप्राप्तीसाठी सर्व शिक्षण संस्थामध्ये लवचिकता, समाजसहभाग, पर्यावरण शिक्षण, मूल्याधिष्ठित शिक्षण क्षेत्रातील गुणांकन (क्रेडिट) व प्रकल्प यांना समाविष्ट करण्यात येईल, समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी भारतीय तंत्रज्ञान संस्था(ITT), भारतीय व्यवस्थापण संस्था(IIM) इ. समतुल्य असणारी आदर्श सार्वजनिक विद्यापीठ म्हणजेच बदुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठ स्थापण केली जातील तसेच संपूर्ण भारतात बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी उच्च माणके निर्माण केली जातील असे नमूद केले आहे[१०].

अध्ययनास पोषक वातावरण: अध्ययनास पोषक वातावरण निर्मातीसाठी अभ्यासक्रम, मूल्यांकन पध्दती, साधनसामुग्री, अध्यापन पध्दती यात आमुलाग्र बदल या धोरणाने सुचविले आहे. राष्ट्रीय उच्चशिक्षण पात्रता आराखडा (NHEQF) धरतीवर अभ्यासक्रम तयार करण्यात येइल व शैक्षणिक, व्यावसायिक व पेशाविषयक क्षेत्रांमध्ये समानता व गतिशिलता आणण्यासाठी वरील आराखडा राष्ट्रीय कौशल्य आराखडा (NSQF)शी संलग्रीत करण्यात येईल. चॉईसबेस्ड क्रिडिट सिस्टिम मध्ये सुधारणा, विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केवळ शैक्षणिक निकषावर नकरता त्यांच्या व्यापक क्षमता व स्वभाव गुणधर्माचा विचार करण्यात येईल, सातत्यपूर्ण आकारिक मूल्यमापन तंत्राचा उपयोग केला जाईल.[५] ऑनलाईन एज्युकेशन व दुरूस्थ शिक्षणाच्या कक्षा रुंदावण्यात येईल, त्यासाठी विकास आराखडा तयार करण्यात येईल. विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक सहाय्य तरतुद करण्यांत येईल.

आंतरराष्ट्रीयकरण: NEP २०२० परदेशी विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांना भारतात येण्याची परवानगी देते. या धोरणाचा हेतू असा आहे की, परदेशी विद्यापीठांना परवानगी दिल्याने जागतिक दर्जाचे शिक्षण स्थानिक पातळीवर प्रवास न करता लक्षणीयरीत्या कमी खर्चात उपलब्ध होईल आणि परकीय सहकार्यामुळे स्थानिक संस्थांना त्यांचा अभ्यासक्रम आंतरराष्ट्रीय अध्यापनशास्त्राच्या संरेखनात तयार करता येतील आणि विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे आणि स्पेशलायझेशनचे पोर्टफोलिओ देतील.

विद्यार्थी उपक्रम, सहभाग आणि आर्थिक सहाय्य: विद्यार्थी हा शिक्षणव्यवस्थेतील महत्वाचा केंद्रबिंदू आहे, म्हणून विद्यार्थी विकासासाठी अनेक उपक्रम जसे क्रिडा, संस्कृती कला मंडळ, पर्यावरण प्रोत्साहन मंडळ समुदाय सेवा प्रकल्प इ. विद्यार्थी सहभागाच्या संधी देण्यात येणार आहेत. ग्रामीण, आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह, वैद्यकिय सेवा पुरविण्यासाठी व्यवस्था करण्यात येणार आहे. अनुसूचित जाती-जमाती, इतर मागासवर्ग आणि सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटातील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी आर्थिक साहाय्य देण्याची शिफारस केली आहे.[११]

प्रेरित व सक्षम अध्यापक: संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शिक्षक, उच्च क्षमता व द्रढ बांधिलकी असलेले आणि अध्यापन व संशोधनामध्ये सर्वोत्कृष्टता प्राप्त करण्यासाठी उत्साही असलेले रावळ अध्यापक वर्ग निर्माण करणे हा या धोरणाचा उददेश आहे. यासाठी पुढील तरतुदी दिल्या आहेत. १) प्रत्येक संस्थेत पुरेशा व पात्रताधारक शिक्षकांची नेमणूक करण्यात येईल, विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तर ३०:१ असेल, २) अध्यापकांची भरती शैक्षणिक गुणवत्ता, अध्यापनक्षमता, सामाजिक बांधिलकी यावर भर देण्यात येईल, ३) शिक्षकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी योग्य पुरस्कार, पदोन्नती, संस्थात्मक नेतृवाच्या संधी देण्यात येतील, ४) संस्था अध्यापकांसाठी निरंतर व्यावसायिक विकास आराखडा विकसित करतील, ५) अध्यापकांना पाठ्यपुस्तक, अवांतर वाचन, नेमून दिलेले काम मूल्यांकन यासह मान्यता प्राप्त चौकटीत अभ्यासक्रम, शैक्षणिक उपायांचा आराखडा तयार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाईल.[१३]

उच्च दर्जाचे उदारमतवादी शिक्षण: पदवीपूर्ण अभ्यासक्रमांमध्ये उदारमतवादी शिक्षणाचा दृष्टिकोण ठेवून अभ्यासक्रमात लवचिकता, विविध शाखांचे व विषयांचे एकिकरण तसेच एंट्री व एक्झिट पॉईंट याचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामूळे सध्या अस्तित्वात असलेल्या चाकोरीबध्द अभ्यासक्रमांच्या रचनेमध्ये सुधारणा होईल पदवीपूर्व पदवीचा कालावधी ३ते४ वर्षाचा असून १ वर्षाचा अभ्यासक्रम यशस्विरित्या पूर्ण केल्यास प्रमाणपत्र, २ वर्ष अभ्यासक्रम पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रगत पदविका, ३ वर्षाचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर बॅचलर व या कालावधीत संशोधनाचे कार्य केले असल्यास 'ऑनर्स' सह पदवी देण्याची व्यवस्था करण्यात येईल अशी शिफारस केली आहे. कार्य विशिष्ट व्यावसायिक शाखांमध्ये पदवीपूर्व अभ्यासक्रम (शिक्षण वैद्यकशास्त्र, अभियात्रिकी, विधी) ४ वर्षाचा असेल[१४].

संस्थात्मक स्वायत्तता: शैक्षणिक संस्थाच्या गुणात्मक विकासासाठी संस्थांना स्वायत्तता देण्यात येईल. सर्व उच्च शिक्षण संस्था स्वायत्त स्वयंशासित असेल, अफिलिएशन पध्दत बाद करण्यात येईल, मान्यताप्राप्त विद्यालयांना स्वायत्त पदवी प्रदान करण्याचे अधिकार देण्यात येईल, विनीयमन निकषांनुसार खाजगी, सरकारी संस्थाना एकसमान मानन्यात येईल. तसेच अध्यापकांना अभ्यासक्रम, अध्यापनपध्दती, विद्यार्थीमूल्यमापन, संशोधन इ. शैक्षणिक बाबीसाठी स्वातंत्र्य देण्यात येईल, अशा तरतुदी या धोरणाने केल्या आहेत[१५].

शिक्षक प्रशिक्षण: शिक्षक प्रशिक्षक संस्थांमधून उत्कृष्ट शिक्षक निर्मितीचे कार्य केले जावे म्हणून यासंदर्भात या

धोरणाने शिफारशी केल्या आहेत त्या पूढीलप्रमाने: १) सध्याचा सुरू असलेला २ वर्षाचा बीएड अभ्यासक्रम ४ वर्षात रूपांतरित करण्यात येईल यात बीएस्सी बीएड व बीए बीएड असा ४ वर्षाचा पदवीपूर्ण अभ्यासक्रम असेल, हे २०३० पासून लागू करण्यात येईल. २) सन २०३० नंतर इतर कोणत्याही प्रकारचे पूर्णसेवा शिक्षक तयारी अभ्यासक्रम प्रदान करण्यात येणार नाही. ३) शिक्षक-शिक्षण केवळ बहुशाखीय संस्थांमध्येच उपलब्ध करण्यात येईल. ४) ग्रामीण व आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृह हा २०३० पर्यंत शालेय शिक्षकांसाठी किमान पदवी अर्हता असेल[१५]. ५) प्रमाणित व गुणवत्तापूर्ण शिक्षक प्रशिक्षणासाठी Online प्रणाली SWAYM, DIKSHA सारख्या कार्यक्रमांना प्रोत्साहित करण्यात येईल, ६) राष्ट्रीय मार्गदर्शन (मेन्टारिंग) मोहिमेची स्थापना केली जाईल ज्यामूळे उत्कृष्ट सेवाजेष्ठ सेवानिवृत अधिष्ठात्त्यांची व्यवस्था होईल.

व्यावसायिक शिक्षणाचे पुनरूत्थान: इतर देशाच्या तुलनेत भारतात व्यवसाय शिक्षणाचा विकास संथगतीने होतांना दिसतो, हे टाळण्यासाठी व्यवसाय व आर्थिक प्रगतीसाठी व्यवसाय शिक्षणाची कास धरावी लागते. यासाठी या धोरणाने महत्वपूर्ण सूचना कलेल्या आहेत.[१६] या सूचना अशा - १) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणापासून विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्ये जसे चित्रकला, कापकाम, नृत्य, संगीत, बागकाम इ. शिकविले जातील. या शाळा आय.टी.आय, पॉलीटेक्नीक, स्थानिक उद्योग याच्याशी समन्वय साधतील. २) कृषीशिक्षण, विधीशिक्षण, वैद्यकीय, अभियांत्रिक शिक्षण असे स्वतंत्र शिक्षण बंद होऊन २०३० पर्यंत व्यावसायिक व सामान्यशिक्षण शिक्षण देणाऱ्या संस्था तयार होतील. ३) बदलत्या हवामानानुसार कृषिशिक्षणाचे पुनरूज्जीवन, बाजारपेठेशी जोडणी व कृषीतंत्रज्ञान पार्कची उभारणी करण्यात येईल, ४) लोकशाही तत्वावर न्याय मिळण्यासाठी, न्यायदानात होणारा विलंब टाळण्यासाठी विधी अभ्यासक्रमाचे पुनरूज्जीवन करण्यात येणार आहे. तसेच भाषेचे माध्यम हे प्रादेशिक भाषा, राजभाषा असण्यावर भर देण्यात येणार आहे. ५) वैद्यकिय शिक्षणात एम.बी.बी.एस. चे पहिले व दुसरे वर्ष विज्ञान शाखेच्या सर्व पदवीधरांसाठी सामायिक कालावधीचे असेल, तसेच वैद्यकीय शिक्षण पध्दतीत आयुर्वेद, योगा, युनानी होमियोपॅथी, निसर्गोपचार अशा शाखांचे एकत्रित अभ्यासक्रम तयार करण्यात येईल.[१८] ६) तांत्रिक शिक्षणात अभ्यासक्रमाचे पुनरूज्जीवन, आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस, बिगडेटा एनालिसिस, यासारख्या नवीन अभ्यासक्रम निर्मितीला पाठबळ व इंटर्नशिपच्या संधी देण्याला प्रोत्साहन देण्यात येईल.

शैक्षणिक संशोधनाला प्रोत्साहन: भारतातील उच्च शैक्षणिक संस्थामध्ये संशोधन व नवोपक्रमाला चालना देणे महत्वाचे आहे. यासाठी या धोरणाने पुढील सूचना दिल्या आहेत. १) भारतात नेशनल रिसर्च फाऊडेशनची स्थापना करून त्यास रु २०,००० कोटी इतके वार्षिक अनुदान देण्यात येईल. २) देशातील सर्व उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये संशोधन क्षमतेची बांधणी करणे. ३) विशेष पुरस्कार व सेमिनारद्वारे उत्कृष्ठ संशोधनाचा सन्मान करणे. ४) संशोधक, शासन, उद्योजक यात सुदृढ नातेसंबंध प्रस्थापित करणे

निष्कर्ष: २०३० पर्यंत सर्व उदिष्टे पूर्ण व्हावी अशी या धोरणाची अपेक्षा आहे. उच्च शिक्षणातील गुणवत्तापूर्ण महाविद्यालय व विद्यापीठांना स्वायत्तता देण्यात आल्यामुळे त्यांना पदवी प्रदान करण्यापासूनचे स्वतंत्र अधिकार अन्य महाविद्यालय आंतरविद्याशाखीय व बहुविद्याशाखीय संस्थात परिवर्तन झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना एकाच छताखाली वेगवेगळया विषयाचे समग्र व एकात्मिक ज्ञान संपादन करण्यास मदत होईल, विद्यार्थी व अध्यापकांच्या वेळेत बचत होईल, संशोधनाला या धोरणाने भरपूर संधी उपल्बध करून दिल्यामुळे इतर देशातील विद्यापीठांना, शैक्षणिक संस्थांना भारतात संस्था स्थापन करण्याची संधीमुळे वेगवेगळया विषयातील संशोधनाला चालना मिळेल. शिक्षकाला स्वतःचा अभ्यासक्रम, अध्यापनपध्दती, निवडण्याचे स्वातंत्र्य NEP २०२० च्या धोरणाने दिले आहे. हे विद्यार्थी विकासाच्या दृष्टीने हितावहच आहे. संशोधनाला अर्थसहाय्य केल्यामुळे संशोधन कार्याला गती येईल. सॉफ्टस्किलला या धोरणाने बढ़ावा दिला आहे. भारतीय भाषा, संस्कृती व कलेच्या विकासाला प्राधान्य दिले आहे. पदवीपूर्व अभ्यासक्रमात पहिल्या वर्षानंतर प्रमाणपत्र, दुसऱ्या वर्षानंतर पदविका, तिसऱ्या वर्षानंतर पदवी, चौथ्या वर्षानंतर संशोधनात्मक पदवी अशी वर्गवारी करण्यात आली आहे. पदवीशिक्षण अर्धवट राहील्यास ते केव्हाही पूर्ण करण्याची मुभा या धोरणाने दिली आहे. त्यामूळे अर्धवट शिक्षण सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मोठा दिलासा मिळणार आहे. तात्पर्य, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील शिफारशी व सूचना पूर्ण झाल्या तर उच्च शिक्षण हे विद्यार्थीकेंद्रित, कौशल्यकेंद्रित, संशोधनकेंद्रित, व्यवसायकेंद्रित, अनुभवकेंद्रित होईल असा आशावाद वाटतो.

References:

1. *Akash Verma (2022). Impact of National Education Policy 2020 on School Education. International Journal of Multidisciplinary Education Vol. 11(20, 71-75p.*
2. *Avinash Kumar Singh (2020). Role of Policy in Higher Education: The Contours of NEP 2020. Head, Department of Educational Policy, National Institute of Educational Planning and Administration, New Delhi.*
3. *Bijal Mistry (2022). An Analytical Review of NEP 2020. International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages, Vol. 10(02), 09-12p.*
4. *Gupta B. L. and Choubey Ajay Kumar (2021). Higher Education Institutions - Some Guidelines for Obtaining and Sustaining Autonomy in the Context of NEP 2020. International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), Vol 9(01), 72-87p.*
5. *Gurupanch Kuber Singh (2022). नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति- चुनौतियाँ एवं एवं समाधान. International Journal of Review and research in social sciences, 10(2).*

6. *Indhu T.R. (2022). National education policy 2020: Impact on higher education based on theoretical analysis. Kerala Economy ISSN 2583-4436, Vol. 3(04). 84-90p.*
7. *Kurien Ajay and Chandramana Sudeep B. (2020). Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education. Research gate.*
8. *Naik Mudavath Shiva (2022). Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) Vol. 09(08),16-21p.*
9. *National education policy. Retrieved from 11Aug 2023. https://www.education.gov.in*
10. *Reddy P. Narender (2021). National Education Policy 2020 - Challenges and Opportunities on the Educational System. International Journal of Science and Research (IJSR) Vol.10(11),927-930p.*
11. *Sawant Rupesh G. Sankpal Umesh B. (2021). National Education Policy 2020 and Higher Education: A Brief Review. Vol.09(01),3456-3460p.*
12. *Smitha S (2020) National Education Policy (NEP) 2020 Opportunities and Challenges in Teacher Education. International Journal of Management (IJM) Vol.11(11),1881-1886p.*
13. *Yashwant S. Chaudhari (2023) National education policy 2020 and changing role of libraries. Library Philosophy and Practice (e-Journal).7860p.*
14. *तिजोरे वि. रंजना (2021) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा उच्च शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणावर प्रभाव. National Journal on Social Issues and Problems, Vol.10(02),101-103p.*
15. ***सिंह आभा** (2022). **उच्च शिक्षा में ऑनलाइन शिक्षण का प्रभाव एवम चुनौतिया.** International Journal of Humanities and Social Science Invention. ISSN2319-7722, Vol.12(01),108-111p.*

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा

***डॉ. नलिनी बोरकर** समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा*

***सारांश:** महात्मा ज्योतीराव फुल्यांचे विचार स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आहेत. स्त्रियांना मानव म्हणून समानतेचा अधिकार मिळावा यासाठी महात्मा ज्योतीराव फुले केवळ विचार मांडूनच थांबले नाही तर आपल्या कार्यानिसुद्धा स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करीत राहिले. मुलींच्या शाळेत शिकविण्याकरिता पुरुष शिक्षकांना स्वत: प्रयत्नपूर्वक तयार करणे असो किंवा केशवपणासारखी प्रथा बंद व्हावी म्हणून नाव्ही बंधूना हाक देऊन, एकत्र करून त्यांना संप करण्यास भाग पाडणे, इंग्रज सरकारला पत्र लिहून स्त्री, शुद्रतीशुद्राना शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करणे असो ,महात्मा फुल्यांनी त्यांच्या कार्य कर्तुत्वाने स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी अथक प्रयत्न केले. आज भारतीय स्त्री मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेत आहे, मोठ.मोठ्या पदावर कार्य करीत आहे- पंतप्रधान व राष्ट्रपती होत आहे. हे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या कष्टांचेच फळ आहे.*

***मुख्य शब्द:** महात्मा ज्योतीराव फुल्यांचे स्त्री विषयक कार्य, स्त्री शिक्षण व स्त्रियांचे अधिकार.*

प्रस्तावना: महात्मा ज्योतीराव फुले हे एकोणिसाव्या शतकातील महान क्रांतिकारक समाजसुधारक होते. भारतीय समाजात शिक्षणाची गंगोत्री बहुजानापर्यंत पोहचविणारे, सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत होते. भारतातील जातीव्यवस्था, वर्णवाद, स्त्री,शिक्षण- स्त्रीसुधारणा इत्यादी महत्वपूर्ण - विषयांचा अभ्यास करून आपले विचार त्यांनी जनसामान्यापर्यंत पोहचविले. त्यांनी फक्त विचार मांडले नाहीत तर प्रत्यक्ष कृतीमधून ही ते उतरविले. स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारे महात्मा ज्योतीराव फुले अत्यंत क्रांतिकारी विचारांनी समाजाला प्रेरित करतात. महान विचारवंत थोमास' पेन' यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर विशेष प्रभाव होता.

ज्योतीरावांनी भारतीय समाजातील शिक्षण व्यवस्थेत शुद्रातीशुद्राना आणि स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाही हे ओळखले होते. शिक्षण हे अज्ञानाच्या अंधाराला दूर करून ज्ञानाचा प्रकाश पसरवितो. परंतु हेच ज्ञान शिक्षणापासून वंचित राहिल्यामुळे शुद्रातीशुद्राना आणि स्त्रियांना पतनाकडे नेत आहे, हे ओळखून ज्योतीरावांनी १ जानेवारी १८४८ रोजी पुण्यातील भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. ब्रिटीश राजवटीचा हा काळ होता. सर्व शाळा ख्रिश्चन मिशनरी चालवीत होते. परंतु भारतातील कोणत्याही माणसाने हे धाडस केले नव्हते. एका भारतीय माणसाने सुरु केलेली हि पहिली मुलींची शाळा होती. या शाळेत शिकविण्यासाठी शिक्षिका मिळत नव्हत्या. कारण मुळात स्त्रिया शिकतच नव्हत्या तर शिक्षिका कशा बनणार? म्हणून ज्योतीरावांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई यांना घरी शिकवून त्यांची नियुक्ती आपल्या शाळेत शिक्षिका म्हणून केली. सावित्रीबाई घरून शाळेत जायला निघत असत तेव्हां त्यांच्या अंगावर शेणाचे, मातीचे, घाणीचे गोळे कर्मठ ब्राह्मण समाजातील लोक फेकत .परंतु या मार्याला न जुमानता सावित्रीबाईनी स्त्रियांना शिक्षित करण्याचे कार्य अविरत चालू ठेवले. ही गोष्ट पचनी न पडून कर्मठ ब्राह्मणांनी गोविंदराव फुले यांचे कान भरले. तुमच्या सात पिढ्या नरकात घालविण्याचे कार्य तुमचा मुलगा व सून करीत आहेत. त्यांना आवर घाला अन्यथा समाज तुम्हाला हद्दपार करेल, अशा धमक्या देवून गोविंदरावांना घाबरविले. लोकांच्या दबावामुळे गोविंदरावांनी ज्योतीरावांनाघर' सोड, नाहीतर शाळा सोड' अशी ताकीद दिली. बहुजनांच्या, स्त्रियांच्या उद्धारासाठी ज्योतीरावांनी राहते घर सोडले परंतु शिक्षणाचा प्रसार थांबविला नाही. कोणत्याही नातेवाईकांनी ज्योतीराव व सावित्रीबाईना आसरा दिला नाही. परंतु ज्योतीरावांचे मित्र शेख उस्मान बेग आणि त्यांची बहिण फातिमा बेग यांनी दोघांना आसरा दिला.

ज्योतीरावांचे शिक्षण प्रसाराचे कार्य अविरत सुरूच होते. कंत्राटी कामे मिळाल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती थोडी सुधारली. ज्योतीरावांनी ४ मार्च १८५१ रोजी पुणे येथील बुधवार पेठेत दुसरी व शास्त्री पेठेत तिसरी मुलींची शाळा सुरु केली. १५ मार्च १८५२ मध्ये वेताळपेठ येथे अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा सुरु केली. ज्योतीराव आणि सावित्रीबाईचे शिक्षणक्षेत्रातील कार्य बघून १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी मेजर क्यँडी यांच्या अध्यक्षतेखाली त्यांचा शिक्षणखात्याकडून भव्य सत्कार करण्यात आला .

ज्योतीराव फुले यांचे स्त्री स्वातंत्र्याबाबत विचार: स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे ज्योतीराव फुले हे महान समाजसुधारक होते. राजा राम मोहन रॉय यांनी सतीप्रथा व इतर अनिष्ट रूढी विरोधात आवाज उठविला होता. परंतु त्यांच्यावर हिंदुधर्माचा प्रभाव असल्यामुळे ते स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करू शकले नाही. स्त्रियांचे प्रश्न त्यांच्या स्वातंत्र्याशी निगडीत आहेत. एक मानव म्हणून त्यांना पुरुषाप्रमाणे सर्व हक्क असायला हवेत, परंतु भारतीय सनातनी विचारसरणी, पुरुषसत्ताक आंधळेपणाने त्यांना साधे मानव म्हणूनही स्वीकारीत नव्हती. मनुने मनुस्मृतीत न' स्त्री स्वातंत्र्य महर्ती' असे सांगून स्त्रियांना स्वांतत्र्य व अधिकारापासून वंचित ठेवले होते.डॉ) . प्रदीप आगलावे, डॉ. सरोज आगलावे, २०१७(स्त्री दास्य आणि गुलामगिरीचे जीवन जगत होती. धर्माच्या गुलामीत खितपत पडली होती. या गुलामीतून तिची सुटका केल्याशिवाय तिचे अधिकार व स्वातंत्र्य मिळू शकणार नाहीत असे ठाम मत ज्योतीराव फुल्यांनी मांडले. शुद्र, अस्पृश्य आणि स्त्रिया यांना जोवर शिक्षणाचा अधिकार मिळत नाही तोवर त्यांना स्वातंत्र्य आणि समाज व्यवस्थेत समानतेचे स्थान मिळणार नाही हे ज्योतीरावांनी ओळखले होते. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षण, केशवपन, बाल विवाह यांना कडाडून विरोध केला. जोपर्यंत हिंदू धर्माचे स्त्री, शुद्र आणि अतिशूद्र यांच्या विरोधी असलेले तत्वज्ञान नाकारले जाणार नाही तोपर्यंत स्त्री किंवा शूद्रातिशूद्र ह्यांच्या स्वातंत्र्याचा विचार भारतात रुजू शकणार नाही. त्यामुळे त्यांनी हिंदू धर्मावर व धर्मग्रंथावर आणि हिंदू तत्वज्ञानावर प्रखर टीका केली. त्यांचेसार्वजनिक' सत्यधर्म' हे पुस्तक म्हणजेच स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आहे.

युरोपखंडात या काळात स्त्रीपुरुष समतेचे वारे वाहत - .होते जॉन स्तुअर्त मिल यांनी यशस्वी समाजाच्या विकासासाठी स्त्रियांना पूर्ण समता असणे आवश्यक आहे असे विचार मांडले होते. त्यामुळे स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ पाश्चिमात्य देशात वेगाने पसरत होती. परंतु भारतात हि चळवळ बाल्यावस्थेत होती. कोणताही समाज सुधारक स्त्री स्वातंत्र्याबाबत बोलायलाही धजावत नव्हता. मनूच्या घातकी, विषारी ज्ञानाने संपूर्ण मानवी समाजाची मती भ्रष्ट केलेली होतीस्त्री' . नरक का द्वार है' सारख्या घाणेरड्या वल्गना देण्यात पुरुष धन्यता मानत होते. या काळात ज्योतीराव फुल्यांनी सार्वजनिक' सत्यधर्म' या पुस्तकात आपले मत स्पष्टपणे मांडले. आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्वस उत्पन केले त्यापैकी स्त्रीपुरुष हे - उभयता जन्मताच स्वतंत्र व एकंदर सर्व अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र आहेत. स्त्रीपुरुष यामध्ये कोणताही भेद करणे - .चुकीचे आहे कारण सत्र.पुरुष हे समान आहेत- पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीला देखील निर्माणकर्त्याने उत्पन्न केले त्यामुळे स्त्री ही कनिष्ट आहे, असे मानणे योग्य नाही, स्त्री ही गुलाम होऊ शकत नाही, असा अत्यंत मूलगामी विचार महात्मा ज्योतीराव फुल्यांनी मांडला. स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार दयेवर आधारित नसून समतेवर आधारित आहे. त्यांनी मानवी स्त्रीपुरुष असा उल्लेख - .केला आहेमाणूस, मानव या शब्दांनी ते स्त्रियांना संबोधतात. सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकात एकंदर' सर्व मानव स्त्री'पुरुष- किंवा स्त्री अथवा पुरुष असा समान अर्थाने त्यांनी स्त्री पुरुषांचा उल्लेख केलेला आहे. गेल ओमव्हेट सारख्या पाश्चात्य देशातील संशोधीकेने सुद्धा ही बाब मराठीच्याच नव्हे तर इंग्रजीच्या दृष्टीनेही नवीन प्रथा असल्याचे म्हटले आहे. त्यांनी महात्मा फुलेंच्या समतादर्शक आणि सन्मानदर्शक शब्द वापरले. त्यांची दखल घेतली आहे.डॉ) . प्रदीप आगलावे व डॉ. सरोज आगलावे, २०१७, पृ. २३३(

महात्मा ज्योतीराव फुले स्त्रीपुरुष समान व स्वातंत्र्याचा - पुरुषाप्रमाणेच" ,मांडताना पुढे म्हणतात विचार स्त्रीला देखील मानवी अधिकार आहेत म्हणून कुणी कुणावर जबरदस्ती करू शकत नाही. आपल्या सर्वांच्या निर्मिकाने एकंदर सर्व सत्र- .पुरुषास एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचे मुख्य धनी केले आहेत त्यातून एखादा मानव अथवा काही मानवांची टोळी एखाद्या व्यक्तीवर जबरदस्ती करू शकत नाही व त्याचप्रमाणे न करणाऱ्यास सत्वर्तन करणारे म्हणावेत. सत्रपुरुष सर्व मानवी - अधिकारास एकसारखे पात्र असतांना स्त्रियांना एक तऱ्हेचा नियम लागू करणे व लोभी व धाडसी पुरुषांस दुसरा नियम लागू करणे हा निव्वळ पक्षपात होय. स्त्री .पुरुष समान आहेत- दोघांनाही समान मानवी अधिकार आहेत. अशावेळी पुरुष व स्त्री या दोहोंकरिता वेगवेगळे नियम लागू करणे हे मानवी स्वातंत्र्याविरुद्ध आहे. स्त्रीचे मानवी अधिकार नाकारणाऱ्या धर्मग्रंथाना त्यांनी प्रखर विरोध केला आहे. ते म्हणतात की, काही धाडसी पुरुषांनी आपल्या स्वार्थासाठी बनावट मतलबी धर्म ग्रंथात स्त्रियांविषयी असे आपमतलबी लेखन करून ठेवलेले आहे. ज्या धर्मग्रंथात स्त्रीला शुद्र लेखून तिच्यावर अनेक अमानुष निर्बंध लादले आहेत. सर्व हिंदू ग्रंथाचा त्यांनी विरोध केला. हे सर्व ग्रंथ काही लोकांनी स्वार्थासाठी लिहिले, सर्व धर्मग्रंथांनी स्त्रीचे मानवी हक्क नाकारले आहेत, असे त्यांनी वारंवार सांगितले आहे.

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे तत्वज्ञान मानवाच्या नैसर्गिक अधिकारांच्या आधारावर केंद्रित झाले आहे. सत्यशोधक समाजाच्या महत्वाच्या सूत्रात समानतेच्या तत्वाचा ते स्वीकार करतात आणि म्हणतात कीस' ,्त्री- ,जातीमधील भेद-पुरुषातील भेद किंवा जाती माणसामाणसातील भेदभाव हा खोटा आहे. स्त्री आणि पुरुष एकसारखे, एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असतातअशा '. क्रांतिकारी विचारांनी त्यांनी भारतातील जुनी बुरसटलेली विचारसरणी खिळखिळी करून टाकली. मानवाचे नैसर्गिक अधिकार हा महात्मा फुले यांच्या सामाजिक विचारांचा केंद्रबिंदू आहे.डॉ) . शंकर बागडे, २०१३, पृ. १३६(

स्त्री जन्माची महत्ता:महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार प्रभावीपणे मांडला. हिंदू धर्माने व धर्मग्रंथांनी 'ढोर, गंवार,पशु , नारी सब ताडन के अधिकारी' असे म्हणून स्त्री, शुद्र यांना जनावरांच्या रांगेत उभे केले. परंतू महात्मा फुल्यांनी स्त्री कोणत्याच बाबतीत कनिष्ट नाही असे आवर्जून नमूद केले. सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथात बळवंतराव व ज्योतीराव यांचा स्त्री आणि पुरुष याबाबतचा संवाद अतिशय महत्वपूर्ण आहे. बळवंतराव जेव्हां प्रश्न विचारतात स्त्री' व पुरुष या दोघांमध्ये जास्त श्रेष्ठ कोण आहेतेव्हा '? ज्योतीराव उत्तर देतात कि दोघांमध्ये श्रेष्ठ स्त्री आहे. स्त्रीला धूर्त पुरुष मदतगार, वाटेकरी, सखा आहे ,असे बोलू तिच्याशी सलगी करतो. आर्यभटातील बडबड ब्रम्हचारी शंकराचार्यापासून तर सर्व

पुरुषांना जन्म देणारी, गर्भाचे ओझे नऊ महिने वाहणारी, त्याची काळजी घेणारी. म्हणून आबालवृद्ध म्हणतात की, सर्वांचे उपकार फिटतील परंतु आपल्या जन्मदात्या मातोश्रीचे उपकार फिटणार नाहीत. म्हणून महात्मा फुले म्हणतात की माझ्यामते पुरुषांपेक्षा स्त्री हि सर्वश्रेष्ठ आहे.

स्त्री ही आई,वडील- बहिणभाऊ यांच्यावर खूप प्रेम - ,करते निस्वार्थी प्रेम करते. तिच्या पतीसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबियासाठी ती आपले सर्वस्व वेचते. परंतु एखाद्या स्त्रीचा पती मरण पावला तर तिच्या घरचे तिला खूप छळतात ,सती जाण्यास भाग पाडतात. याउलट पुरुष विधुर झाला तर 'सती' जातो का? उलट लवकरात लवकर दुसरे लग्न करतो. स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लादूनही तिला सतत छळत असतात. एक पत्नी असूनही दोन, तीन, चार बायका करतात, त्यांच्यात द्वेष निर्माण करतात आणि स्त्रीच्या डोक्यावर खापर फोडतात. खरे तर कुटुंबात कलह निर्माण होण्यासाठी पुरुषच जबाबदार असतात, असे महात्मा फुले म्हणतात. स्त्रियांना पुनर्विवाहास बंदी घातली जाते परंतु पुरुषाला मात्र पुनर्विवाहास परवानगी असते त्यामुळे साठ वर्षाचा म्हातारा सुंदर, कोमल अशा लहान मुलींशी लग्न करतो आणि तिच्या तारुण्याची माती करतो. बालविधवाना पुनर्विवाह करता येत नाही. पवित्रतेची पोकळ थाप मारणारे त्यांच्याच कुटुंबातील अतिनिर्लज्ज आर्य, आपल्यातील अबला व पंगु भावजया ,सुना यांना वाईट मार्गाला लावतात. त्या गर्भवती झाल्या कि अब्रू करिता नाईलाजाने गर्भपात करतात व बालहत्या करतात, असे विचार महात्मा फुले स्पष्टपणे मांडतात.

विधवा पुनर्विवाहाचे विचार तर तत्कालीन बरेच समाजसुधारक मांडत होते पण महात्मा फुल्यांनी केवळ विचारच मांडले नाहीत तर त्यांना कृतीत सुद्धा उतरविले. ८ मार्च १८६० रोजी पुण्यात त्यांनी पुनर्विवाह घडवून आणला. विधवा, परित्यक्ता जेव्हां गर्भवती राहायच्या तेंव्हा त्या एकतर आत्महत्या करायच्या किंवा बालहत्या करायच्या. या समस्येवर उपाय म्हणून महात्मा ज्योतीराव फुले व सावित्रीबाई फुल्यांनी बालहत्या' प्रतिबंधक गृह' ची स्थापना केली .त्याची माहिती देणारी पत्रके पुणे शहरात घरांघरावर लावण्यात आली. त्यात लिहिले होते ,विधवांनो'इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपले मुल न्यावे किंवा इथे ठेवावे, हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहील. मुलांची काळजी हे अनाथालय घेईल'.

पुण्यातील काशीबाई नावाच्या विधवा ब्राह्मण स्त्रीचे बाळंतपण सावित्रीबाईंनी केले आणि तिच्या मुलाला दत्तक घेतले. हा मुलगाच पुढे डॉ. यशवंत फुले म्हणून प्रसिद्ध झाला. म्हणजेच ज्योतीरावानी केवळ स्त्री स्वातंत्र्याचे विचारच मांडले नाहीत तर प्रत्यक्ष कार्यही केले होते.

स्त्रियांच्या वाईट परिस्थितीस हिंदू धर्म व धर्मग्रंथ जबाबदार: भारतात स्त्रियांच्या वाईट अवस्थेस हिंदू धर्म कारणीभूत आहे. हिंदू धर्मातील धर्मग्रंथामध्ये स्त्री जातीला नीच म्हणविणारे अनेक विचार धूर्त व कावेबाज ऋषी,मुनींनी- संहिता, ऋचा, स्मृती यामध्ये मांडलेले आहेत. त्यामुळे स्त्रियांना दुबळे बनविण्याची प्रथा पूर्वापार चालत आलेली आहे. स्त्रियांना मानवी हक्कापासून दूर ठेवणे गरजेचे होते आणि त्यासाठी ती नाकर्ती आहे, तिला सतत गुलाम बनवून ठेवा असा पवित्रा हिंदू धर्माने अंगिकारला. भारत हा हिंदुबहुल देश असल्यामुळे त्यांची री इतर धर्मानी ओढली आणि स्त्रियांना भोग्य वस्तू आणि पुरुषांची गुलाम ठेवले. निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व मानव स्त्री- पुरुषास धार्मिक स्वातंत्र्य दिले आहे. या संदर्भात ज्योतीराव फुल्यांनी अत्यंत क्रांतिकारक विचार मांडले आहेतकोणत्याही" . एका मानव स्त्रीने बौद्ध धर्माचे पुस्तक वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास तिने तो धर्म स्वीकारावा व त्याच कुटुंबातील तिच्या पतीने जुना व नवा करार वाचून त्यांच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास त्याने ख्रिचन धर्म स्वीकारावा व त्याच कुटुंबातील त्यांच्या कन्येने कुराण वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास तिने मुस्लीम धर्मीय व्हावे आणि त्या कुटुंबातील त्यांच्या पुत्राने सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक वाचून त्याच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास त्याने सार्वजनिक सत्यधर्मी व्हावे आणि या सर मतपित्य-ासह कन्यापुत्रांनी - आपला प्रपंच करीत असता प्रत्येकाने कोणी कोणाच्या धर्माचा महात्मा ".करून द्वेष करू नये हेवा ज्योतीराव फुल्यांचे हे विचार अत्यंत क्रांतिकारक आहेत. भारतात स्त्रियांवर पतीचा धर्म लादला जातो. पतीच्या धर्माचे पालन करणे, व्रतवैकल्ये - प्रामाणिकपणे पाळणे असे कठोर बंधन स्त्रियांवर लादले आहे. त्यामुळे तिची इच्छा असो व नसो तिला तो धर्म स्वीकारावाच लागतो. अशा परिस्थितीत स्त्रीने धर्मग्रंथ वाचून तिच्या मर्जीनुसार तो धर्म स्वीकारावा असे विचार महात्मा ज्योतीराव फुले मांडतात. धर्म ही वैयक्तिक बाब आहे. परंतु धर्म परिवर्तनाचा अधिकार जोवर स्त्रियांना मिळणार नाही तोवर त्या धार्मिक गुलाम राहतील. स्त्रियांनी धर्म परिवर्तन करतांना डोळसपणे करावे. स्त्री चळवळीच्या तत्वज्ञानामध्ये देखील धर्म परिवर्तनाचे स्वातंत्र्य असावे हा विचार मांडलेला नसतांना महत्तम ज्योतीराव फुले हा विचार मांडतात म्हणजेच स्त्री चळवळीतील इतर विचारवंतापेक्षा ते कितीतरी पुढारलेला विचार करतात.

स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याआड येणाऱ्या अनेक गोष्टींचा महात्मा फुल्यांनी कडाडून विरोध केला होता. ज्या गोष्टी स्त्रीला मानव म्हणून हक्क नाकारते त्यांचा धिक्कार करा आणि स्त्री स्वातंत्र्याच्या गोष्टींचा पुरस्कार करा असा सल्ला ते समाजाला देतात. स्त्रीला गुलाम बनविणारी पुरुषसत्ताक पद्धती, हिंदू धर्मातील स्त्रियांना अन्यायकारक बंधने, केशवपन, बालविवाह, स्त्रीफ.स्त्रीशिक्षण यावर त्यांनी सडेतोड मते मांडली; विवाहप्रसंगी हिंदू धर्मातील संस्कृत मंत्र म्हणण्याऐवजी वधू- ,वरांमधील प्रेम सहकार्य, चारित्र्य यांची महती असणारी आणि सर्वांना समजणारी मंगलगीते त्यांनी प्रचारात आणली. कुटुंबातील पुरुषसत्ताक पद्धती म्हणजे हुकुमशाही होय, स्त्रियांची गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी प्रथम कुटुंबाचा आधार केवळ पुरुष नसून स्त्री देखील आहे, असे विचार पेरले पाहिजेत. गुलामगिरीचा मूळ आधार पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धती नष्ट केल्याशिवाय स्त्री पुरुष समता येणार नाही असे लक्षात येवून- स्त्रीपुरुष समतादर्शक- मंगलगीते फुले यांनी तयार केली व त्यानुसार सत्यशोधक समाजाच्या मुलामुलींचे विवाह - .लावायला सुरुवात केली

महात्मा ज्योतीराव फुल्यांचे विचार स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आहेत. स्त्रियांना मानव म्हणून समानतेचा

अधिकार मिळावा यासाठी महात्मा ज्योतीराव फुले केवळ विचार मांडूनच थांबले नाही तर आपल्या कार्यानेसुद्धा स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करीत राहिले. मुलींच्या शाळेत शिकविण्याकरिता पुरुष शिक्षकांना स्वत: प्रयत्नपूर्वक तयार करणे असो किंवा केशवपणासारखी प्रथा बंद व्हावी म्हणून नाव्ही बंधूना हाक देऊन, एकत्र करून त्यांना संप करण्यास भाग पाडणे, इंग्रज सरकारला पत्र लिहून स्त्री, शुद्रतीशुद्राना शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करणे असो ,महात्मा फुल्यांनी त्यांच्या कार्य कर्तुत्वाने स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी अथक प्रयत्न केले. आज भारतीय स्त्री मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेत आहे, मोठमोठ्या -.पदावर कार्य करीत आहे पंतप्रधान व राष्ट्रपती होत आहे. हे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या कष्टांचेच फळ आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. *आगलावे प्रदीप, आगलावे सरोज, भारतीय समाजातील प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१७.*

२. *ठाकूर रवींद्र, महात्मा ज्योतीराव फुले यांची चरितकहाणी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस,पुणे , २००४.*

३. *बागडे शंकर, महात्मा ज्योतीराव फुले साहित्य आणि कर्तुत्व, स्वच्छंद प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१३.*

४. *कीर, धनंजय, संपामहात्मा ,. फुले समग्र वांगमय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सुधारित तिसरी आवृत्ती, १९८०.*

५. *फडके य. दीमहात्मा ,.संपा ,. फुले समग्र वांगमय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, सुधारित चतुर्थावृत्ती , .१९९१*

६. *ओम्व्हेट,गेल , ज्योतिबा फुले आणि स्त्रीमुक्तीचा विचार, लोक वाडमय: गृह,मुंबई , १९९०.*

७. *जोशी, महेश, सत्यशोधक समाजाचा इतिहास, प्रस्तावना खंड, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८७.*

८. *ठोंबरे, तानाजी, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य, लोक वाडमय: गृह, मुंबई, १९९१.*

९. *देशमुख, मा. ममहात्मा ,. फुले यांचे सामाजिक प्रबोधनाचे प्रयत्न, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९८५.*

१०. *भोळे, भा. लज्योतीरावांची ,. समता संकल्पना, लोक वाडमय: गृह, मुंबई, १९९०.*

११. *मंगुडकर, मा. पमहात्मा ,. फुले आणि सत्यशोधक चळवळ, रघुवंशी प्रकाशन, पुणे, १९९०.*

१२. *वैद्य, प्रभाकर, महात्मा फुले आणि स्त्रीमुक्ती आंदोलन, लोक वाङ:मय गृह, मुंबई, १९८१.*

भारतातील स्त्रियांच्या समस्या व कायद्याची भूमिका

डॉ. संजय बबनराव चौधरी, *सावित्रीबाई फुले महीला महाविद्यालय, वाशिम* 9970714269

प्रस्तावना: स्त्री ही जगाची निर्माती आहे. प्रत्येक देशाच्या उभारणीमध्ये पुरूषांइतकाच स्त्रीचा वाटा महत्त्वाचा आहे. इतिहासाकडे बघितले असता अनेक कर्तुत्वान स्त्रियांचे दाखले आपल्याला सापडतील. भारतीय स्त्री ही प्राचीन काळापासून दुय्यम स्थानी होती. हा समज रूढ आहे, वास्तविक पाहता इतिहासातील एक कालखंड निश्चितच स्त्रियांना मानाचे स्थान देणारा होता, तो म्हणजे आदिवासी समुदायामधला मातृसत्ताक कालखंड होय. मानवी अपत्य निर्मितीमधील प्राथमिक टप्प्यावर स्त्रियांची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. कारण अपत्य निर्मितीमधील पुरूषाचा सहभाग पुरूषाला माहित नव्हता. नवनिर्मितीची क्षमता फक्त पृथ्वी आणि स्त्री यांच्यातच आहे, अशी पुरूषांची भावना होती. त्यामुळेच या कालखंडातील देवता स्त्री प्रतिमेद्वारे चित्रीत करण्यात आलेल्या दिसतात. मात्र काळाच्या ओघात नांगराच्या शेतीच्या उदयानंतर तसेच अपत्य निर्मितीमधील पुरूषाचे स्थान स्पष्ट झाल्यानंतर स्त्रियांचे स्थान गौण ठरविण्यात आले. त्यानंतर वेगवेगळया कालखंडात स्त्रियांच्या शोषणाचे अनेक पुरावे सापडतात. एकोणिसाव्या शतकापर्यंत स्त्रियांचा दर्जा प्रचंड खालावलेला होता. भारतात स्त्रीयांच्या बाबतीत पुर्वीपासून दुय्यमतेची वर्तणूक ठेवण्यात आली आहे.

आपल्या देशात सुधारकांचीही एक महान परंपरा निर्माण झाली, आगरकर, फुले, रानडे, कर्वे, आंबेडकर यांनी स्त्री सक्षमीकरनासाठी मोलाची भुमीका बजावली. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीला समान दर्जा मिळाला पाहीजे असा आग्रह गोपाळ गणेश आगरकरांनी धरला. तसेच ज्योतीबा फुल्यांसारखे महान समाज सुधारक आपल्या आचार विचार उच्चाराने स्त्रीमुक्तीचे आद्य प्रवर्तक ठरले. त्यांनी आपल्या पत्नीला सावित्रिबाईंना आधी शिक्षीत केले व मग स्त्री शिक्षणाचा पाया रोवला. तर डॉ. बाबासाहेबांनी महात्मा फुल्यांना आपले गुरु मानून स्त्रीमुक्तीचा विचार आपल्या जीवात अखेरचा श्वास असेपर्यंत या देशातील तमाम स्त्रियांचे जीवन सुखमय व्हावे यासाठी लढा दिला. मात्र हे शतक स्त्रियांच्या जीवनात नवी पहाट घेऊन उगवले. स्त्रियांची स्थिती बदलणारी परिस्थिती निर्माण झाली व स्त्री सक्षमीकरणासाठी विविध कायद्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे, ज्यामुळे आजची स्त्री सक्षम झाली आहे.

स्त्रीवादी अध्ययनाची पार्श्वभूमी : अमेरिकेमध्ये १९ व्या शतकात स्त्री अभ्यासाची ची सुरूवात झाली. १९७५ नंतर या अध्ययनाला जोरदार चालना मिळाली. जगभरातील स्त्रिया या नात्याने जवळ आल्या व त्यातूनच अनेक देशात स्त्री चळवळी उदयास आल्या. भारतामध्ये देखिल स्त्रियांच्या उध्दारासाठी अनेक समाजसुधारकांनी पुढाकार घेतला. भारतामध्ये स्त्रियांच्या विविध समस्या होत्या. ज्यामध्ये कुटुंबातील निम्न दर्जा ,जातीव्यवस्थेची बंधने, सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी ,स्त्रीभृण हत्या ,केशवपण ,हिंसाचार ,शोषण ,हुंड्यासाठी मारणे इत्यादी विविध समस्यांच्या जाळयात भारतीय स्त्री गुरफटलेली होती. चुल आणि मूल हेच स्त्रीचे कार्यक्षेत्र होते. स्त्री म्हणजे एक भोगवस्तू हा सामाजिक दृष्टीकोन

रूढ झाला होता. पुरूषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीला पूर्णतः परावलंबी बनवले होते. लहानपणी वडीलांच्या, लग्न झाल्यावर पतीच्या तर वृध्दापकाळात स्त्रीने मुलाच्या आधारे जीवन व्यतीत करावे ही मानसिकता समाजामध्ये दिसून येत होती. त्याचप्रमाणे व्रतवैकल्ये, नवस, पोषाख, अलंकार, सौंदर्य प्रसाधने यासर्वांनी स्त्रीला बंदिस्त करण्यात आले होते

संशोधनाची उद्दीष्टे: १ .भारतातील स्त्रियांच्या समस्यांचे अध्ययन करणे. २ .वर्तमान काळात स्त्रियांच्या परिस्थितीचे अध्ययन करणे .३ .भारतीय संविधानातील स्त्रियांसाठी करण्यात आलेल्या तरतुदी अभ्यासणे. ४ .स्त्री सक्षमीकरणासाठी कायद्याची भूमिका लक्षात घेणे.

भारतीय स्त्रीचा समाजातील दर्जा: एखाद्या देशातील स्त्रीचा दर्जा बघून त्या देशाचा दर्जा लक्षात येतो. पूर्व प्रधानमंत्री पंडीत नेहरु म्हणाले होते 'आई सर्वात जास्त आपल्या मुलांवर प्रेम करते. ती कितीही गरीब, शोषीत, पिडीत, कमजोर असली तरी ती आपल्या मुलांवर अपरंपार प्रेम करते. भारतीय स्त्री जी पर्यावरणासाठी लढते ती पीडीत व्यक्तीसारखी बोलत नाही तर ती स्वातंत्र्य व तिच्या परिस्थितीच्या बदलाबाबत बोलते. ती पितृसत्ताक कुटूंबपध्दतीमुळे खुंटलेल्या विकासाबाबत बोलते. परमिता शास्त्रीने १९९८ मध्ये आऊटलुकच्या एक्झीक्युटीव्ह समरी मध्ये म्हटले आहे, 'भारतात कित्येक वर्षापासून भूक आणि गरीबीची समस्या दृढतेने वसली आहे. ज्यामुळे साऱ्या जगात स्त्रीचे दमन होत आहे. भारतात स्त्रियांच्या बाबतीत पुर्वीपासून दुय्यमतेची वर्तणूक ठेवण्यात आली आहे. स्त्री कुटूंब चालविण्यासाठी दिवसरात्र मेहनत करते परंतू स्वतः मात्र अन्याय, अत्याचार सहन करते. स्त्रियांच्या बाबतीत खालील अन्याय केले जातात.

१) **कुपोषण:** संपूर्ण जगात भारतच एक असा देश आहे ज्यात सर्वात जास्त कुपोषित मुले आढळतात. याचे कारण स्त्रियांना गर्भावस्थेत योग्य प्रमाणात पौष्टीक आहार मिळत नाही, त्यामुळे ती कुपोषीत बालकांना जन्म देते.

२) **खालावलेले आरोग्य:** स्त्रियांना आरोग्याच्या सुविधा पुरुषांच्या तुलनेत कमी व येत नाही. स्वतःहून ती डॉक्टरकडे जावू शकत नाही. त्यामुळे देशात स्त्रीयांच्या आरोग्यविषयक समस्या आढळतात.

३) **शिक्षणाचा अभाव:** पुर्वीपासून स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. त्यामुळे अशिक्षीतपणामुळे अनेक वेळा स्त्रीयांचे शोषण केले जाते. शिकून तीला नवऱ्याच्याच घरी जायचे आहे त्यामुळे तिचे शिक्षण आपल्या उपयोगाचे नाही असाही विचार केला जातो.

४) **कामाचे ओझे:** स्त्री ही पुरुषापेक्षा जास्त तास काम करते. परंतू तिचे कामाचे मुल्यांकन मात्र होत नाही. घरात स्वयंपाक, कपडे धुणे, भांडी घासणे, स्वच्छता करणे, मुलांची, पतीची सेवा करणे इ. कामे रोज करावीच लागतात.

५) **दुर्व्यवहार:** स्त्रियांवर होणारे अत्याचार दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. ज्यात बलात्कार, मोठ्या प्रमाणात घडत आहेत. ज्यामुळे सामाजिक दर्जा घसरतो.

६) **भुक:** भारतात दररोज हजारो स्त्रीया व मुले भुकेचे बळी ठरतात. परंपरागत स्त्री कुटुंबाची भुक भागविण्यासाठी स्वतः मात्र भुकेला बळी पडते. हे चक्र सातत्याने सुरु आहे.

७) **शक्तिहिनता:** भारतीय संविधानाने स्त्री पुरुषांना समान अधिकार प्रदान केले आहेत. पण कायद्याच्या संरक्षणाचे परंपरागत पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीवर काहीच परिणाम होत नाही. स्त्रीयांना समाजव्यवस्थेने शक्तिहिन बनवले आहे.

८) **घटस्फोट:** भारतात विवाह एक पवित्र संस्कार मानला जातो. पती-पत्नी यांना समाजमान्य पध्दतीने विवाहसंबंध समाप्त करण्यासाठी घटस्फोट या संज्ञेचा वापर केला जातो. १९५५ च्या हिंदू विवाह कायद्यात घटस्फोटाच्या तरतुदी नमूद केल्या आहेत. घटस्फोटामुळे स्त्रीयांना अनेक समस्यांना सामोर जावे लागते.

थोडक्यात भारतीय स्त्रीच्या सामाजीक दर्जाचा विचार केला असता तो पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये निम्न ठरविण्यात आला आहे. स्त्री-पुरुषांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विषमता असून त्यामधून स्त्रीयांचे शोषणच होतांना दिसते व त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

स्त्रियांच्या समस्यांचे विवेचन: एकोणिसाव्या शतकात स्त्री विषयक अध्ययनाची गरज अभ्यासकांना वाटू लागली. भारताच्या इतिहासात प्रथम प्रयत्न झाला तो, महंमद तुघलकाकडून, परंतु त्याच्या प्रयत्नांमुळे त्याला ढोंगी शास्त्री पंडितांनी वेडा ठरविले. त्यानंतर ब्रिटीशांनी काही सुधारणा घडवून आणल्या. तसेच आगरकर, रानडे, राजाराम मोहनरॉय, महर्षी कर्वे, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री विषयक सुधारणांचा पुरस्कार केला. सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, घटस्फोट यासारख्या स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडण्याचे काम या समाजसुधारकांनी केले. त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्यासाठी स्त्रियांच्या समस्यांचे अध्ययन करणे आवश्यक ठरते.

१. आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या: आदिवासी स्त्री अशिक्षित असली तरी ती धर्मभोळी, अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा आदींना चिकटलेली नाही. ती इतर स्त्रियांपेक्षा मुक्त आहे. मातृसत्ताक कुटुंबामध्ये स्त्री ही पुरूषांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. तसेच मुलीला हुंडा देण्याची गरज नाही, तर उलट मुलगाच हुंडा देतो असे असले तरी आदिवासी स्त्रियांमध्ये देखिल अनेक समस्या जाणवल्या, ज्यामध्ये त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्यविषयक समस्यांचा समावेश आहे.

२. दलित ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या: ग्रामीण स्त्री हे जातीव्यवस्थेच्या बंधनात बांधल्या गेलेली आहे. जातीव्यवस्थेने निर्माण केलेली अस्पृश्यता ही आपल्या समाजाला लागलेली किड आहे. यामध्ये मुले, स्त्रिया हे सर्वच घटक भरडले जातात. दारिद्र्य, अज्ञान,

जातिव्यवस्था सामाजिक रूढींचा पगडा या सर्वांमुळे दलित स्त्रियांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. सफाई कामगार, रोजगार, मजूर, तंबाखु, विड्या कामगार स्त्रियांचे आर्थिक व शारीरिक शोषण केले जाते. बऱ्याचदा त्यांना अनेक अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात येते.

३. **शहरी स्त्रियांच्या समस्या:**आदिवासी व ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेत नागरी समुदायांमध्ये स्त्रियांचे प्रश्न अधिक गंभीर आहेत. बलात्कार, विनयभंग, वेश्याव्यवसाय कौटुंबिक व कुटुंबाबाहेरील हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक शोषण यासारख्या अनेक प्रसंगांना स्त्रियांना सामोरे जावे लागते. तसेच नव्या विचारांच्या पिढीमध्ये स्त्रियांच्या अश्लिलतेचे चित्रण अधिक प्रमाणात समाजात दिसून येते.

भारतीय स्त्रियांची वर्तमान स्थिती:आज समाज बदलतो आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण, खासगीकरण, पाश्चिमात्यकरण, इत्यादी मधून महिलांसाठी अनेक प्रकारच्या संधी, नवनवीन क्षेत्रे निर्माण होत आहेत. स्त्री आज सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये पुरूषांच्या बरोबरीने काम करते आहे. त्यासाठी स्त्रियांना सुरक्षित घर सोडून रात्री-अपरात्री कामाच्या ठिकाणी जावे लागते. कामाच्या ठिकाणी सुरक्षीत वातावरण असलेच असे नाही पुरूषप्रधान संस्कृतीचा प्रभाव जागोजागी स्त्रियांना कमी लेखण्याचा प्रयत्न करतो. एकीकडे देवी म्हणून तिची पुजा करायची तर, दुसरीकडे तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करून मुस्कटदाबीही करायची हीच पुरूष मानसिकता आहे. भारतीय समाजात अनेक समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे प्रयत्न केले. तरी समाजाची मानसिकता पाहिजे त्या प्रमाणात बदलेली दिसत नाही. परंतु तरी देखील आजच्या काळात स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात यशस्वी सहभाग घेत आहेत. उदा. संरक्षण दल, विमानसेवा, रेल्वे सेवा, पोलीस दल, गिर्यारोहन, संशोधन, अवकाश यात्रा यासारख्या अनेक पुरूषी क्षेत्र म्हणून मानल्या जाणाऱ्या क्षेत्रात स्त्रियां काम करीत आहेत.

आज २१ व्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, उद्योग, व्यवसाय, आर्थिक व्यवस्थापन अशा नव्या क्षेत्रात स्त्रिया आत्मविश्वासाने काम करीत आहेत. एकढेच नव्हे तर शिक्षण क्षेत्राचा विचार केला तर दरवर्षी १० वी १२ वीच्या निकालात गुणवत्तेमध्ये मुलांपेक्षा मुलीचे प्रमाण जास्त दिसते. राजकीय क्षेत्राचा विचार केला तर, राजकारणात कर्तुत्वान स्त्रियांची मोठी यादी आज आपणासमोर मांडता येईल. उदा. प्रतिभाताई पाटील, सोनिया गांधी, जयललीता, सुषमा स्वराज, स्मृती इराणी, ह्यांनी आपल्या कर्तुत्वाने स्त्री गौरव वाढविला आहे. तसेच आय.ए.एस. किंवा त्यासारख्या शासकीय सेवेत स्त्रिया अधिकारपदाच्या जबाबदाऱ्या मोठ्या संख्येने पार पाडताना दिसतात. मनीषा म्हैसकर, किरण बेदी, मीरा बोरवणकर, स्वाती साठे, निला सत्यनारायण अशा कर्तुत्वान नावांना जागा पुरणार नाही. आज स्त्री अध्ययनाचे अनेक प्रयत्न सर्वच स्तरातून होत आहेत ही उल्लेखनिय बाब आहे. वेगवेगळया चर्चासत्र, परिसंवाद, स्त्रीवादावर मंथन करीत आहेत. तसेच साहित्य क्षेत्रामध्ये स्त्री संरक्षण किंवा स्त्री सुधारणा यासारख्या मुद्यांवर लेखन होताना दिसते. ही स्त्री स्वातंत्र्याची नांदिच म्हणावी लागेल.

भारतीय स्त्रियांसाठीचे कायदे:स्वातंत्र्य, समता व बंधूता यावर आधारीत भारतीय राज्यघटना स्त्रियांच्या हक्कासाठी महत्त्वाची ठरली. भारतीय संविधानामध्ये स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी अनेक तरतुदी केल्या आहेत. तसेच विविध कायद्यांची निर्मिती सुध्दा करण्यात आली आहे.

१. **हिंदू विवाह कायदा:** सन १९५५ चा हिंदू विवाह कायदा स्त्रियांच्या वैवाहिक दर्जात परिवर्तन घडवून आणणारा ठरला. हिंदू, बौध्द, जैन, शिख, लिंगायत, ब्राम्होसमाज, प्रार्थना समाज, आर्यसमाज अशा सर्वच धर्मातील स्त्रियांना या कायद्याचा लाभ झाला. या कायद्याअंतर्गत प्रथम पत्नीशी कायदेशिररित्या घटस्फोट घेतल्याशिवाय पुरूषाने दुसरा विवाह करणे बेकायदेशीर मानले गेले. त्यामुळे स्त्रियांचा कौटुंबिक दर्जा सुधारण्यात मदत झाली.

३) **वारसा हक्क कायदा:** आर्थिक स्वावलंबन हे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी आवश्यक बाब आहे. १९५६ च्या वारसाहक्क कायद्याने मात्र पत्नी, कन्या, माता अशा नात्याने तिला वारसा हक्क प्रदान करण्यात आला. स्त्रीला संपत्तीत वाटा मिळाल्यामुळे तिचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यास मदत झाली. या कायद्या प्रमाणेच १९५६ मध्ये दत्तक कायदा व पोटगीचा कायदा अशा कायद्यांच्या माध्यमातून स्त्री स्वातंत्र्याची सुरूवात झाल्याचे दिसते.

४) **गर्भपात कायदा:** १ एप्रिल १९७२ पासून झालेल्या गर्भपाताच्या कायद्यानुसार विशिष्ट परिस्थितीत गर्भपात घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. या कायद्यामुळे स्त्रियांवर जबरदस्ती मातृत्व लागदण्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली.

५. **हुंडा प्रतिबंधक कायदा:**हुंड्यासाठी सामाजिक कुप्रथेला आळा घालण्यासाठी हा कायदा पास करण्यात आला. कायद्याने हुंडा देणे आणि घेणे दोन्ही गुन्हा मानण्यात आले आहे. परंतु या कायद्याची अयशस्वीता म्हणजे आज सर्वत्र सुरू असलेली हुंड्याचे चलन होय.

६. **सतीबंदी कायदा:**१६ डिसेंबर १९८७ रोजी सतीप्रथा निवारण कायदा सरकारने संमत केला. त्यानुसार सती जाण्यास भाग पाडणे, प्रोत्साहन देणे, जबरदस्ती करणे, सतीचे गौरवीकरण करणे, सतीचे स्मारक तयार करणे अशा कृती गुन्हा मानून त्यास कठोर शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.

७. **कौटुंबिक हिंसाचार कायदा:** कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षक करण्यासाठी २६ ऑक्टोंबर २००६ पासून या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी सुरू झाली. या कायद्यामुळे स्त्रीला पत्नी,

विधवा, बहिण, माता, भावजय, मुलगी, मैत्रीण, सहकारी अशा विविध रूपात संरक्षण प्राप्त झालो या कायद्याने प्रत्येक महिलेस शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आर्थिक व सामाजिक अशा सर्वच दृष्टीने कुटुंबातच संरक्षण प्राप्त झाले. याशिवाय महिलांच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे निर्माण करण्यात आली आहे.

समारोप:आज एकविसाव्या शतकात भारतातील स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये आमुलाग्र परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. हे परिवर्तन सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही दिशांनी झाल्याचे आढळते. स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार आणि स्त्री पुरुष समानतेचे तत्व समाजात रुजतांना दिसत आहे. तर दुसरीकडे बलात्कार, स्त्रीहिंसाचार, हुंडाबळी, घटस्फोट इत्यादीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आज स्त्रियांचा शिक्षणात व रोजगार क्षेत्रात सहभाग वाढतांना दिसत आहे. परंतू त्याचबरोबरीने कुटूंबाच्या बाहेर घडणाऱ्या हिंसाचाराचे स्वरुप भिषण होत आहे. स्त्रीवर होणाऱ्या बलात्कार, अत्याचार, अवहेलना, अपमान या साऱ्यांचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. ते संपूर्णपणे निर्मूलन होईल, थांबेल अशी आशा बाळगणे भाबडेपणाचे ठरेल. शासनातर्फे वेळोवेळी होणारे प्रतिबंधक कायदे, पुरुषांचे सातत्याने प्रबोधन, प्रसारमाध्यमांचा दबाव व वातावरणनिर्मिती ह्या सर्वांचा सामुहीक परिणाम म्हणजे त्या प्रमाणात होणारी घट ह्या सर्व अत्याचारापासून मुक्त असा समाज निर्माण करणे हे अंतिम ध्येय आहे. त्यासाठी समता, स्वातंत्र्य आणि बंधूतेची मुल्ये रुजविणे आवश्यक आहे. फुले आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती चळवळीचा विचार करताना आजची स्त्री खरेच मुक्त आहे का ? तिला सामाजिक आर्थिक व राजकिय स्वातंत्र्य मिळाले असेल किंवा ज्ञानाच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये ती आत्मविश्वासाने वावरत असली तरी परंपरागत मुल्यांच्या व संस्काराच्या दडपणाखाली ती जगते आहे हे नाकारुन चालत नाही. स्त्रीमुक्ती म्हणजे मानवमुक्ती. स्त्रियांचा विकास झाल्याशिवाय मानवी समाजाचा विकास होवू शकत नाही. त्यासाठी स्त्रियांना पुरुषाइतकाच प्रत्येक क्षेत्रात समतेचा, स्वातंत्र्याचा आणि बंधूतेचा न्याय मिळणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१. *सोवनी सौ. सुनिता, हिंदुत्वाच्या प्रकाशात, स्त्री चिंतन भारतीय विचार साधना, पुणे, प्रकाशन २००७*
२. *रानडे प्रतिभा, स्त्री प्रश्नांची चर्चा एकोणिसावे शतक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५*
३. *डॉ. वैध सुमन, डॉ. कोठकर, शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००४*
४. *बोर्डे प्रा. सुनिता, खडसे प्रा. सतोष, ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लीकेशन, २०१०.*
५. *Ambedkar, Dr. B.R., Dr. Babasaheb Ambedkar writings and speeches, Vol., १४, Govt. of Maharashtra, १९९५.*
६. *सिमोन द बोव्हुआर, द सेकंट सेक्स, (मराठी अनुवाद, करूणा गोखाले), पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे,*
७. *सोवनी सौ. सुनिता, हिंदुत्वाच्या प्रकाशात, स्त्री चिंतन भारतीय विचार साधना, पुणे, प्रकाशन*
८. *रानडे प्रतिभा, स्त्री प्रश्नांची चर्चा एकोणिसावे शतक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५*
९. *आंबेडकर, डॉ. बी. आर., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे आणि विचार खंड १, संकेत प्रकशन, नागपूर*
१०. *आंबेडकर, डॉ. बी. आर., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लेखण व भाषणे खंड १८ वा, भाग ३, संकेत प्रकशन, नागपूर*
११. *कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण, अधिनियम २००५-०६, शिवांस प्रकाशन,*
१२. *स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, डॉ. सुनंदा अहिरे, डॉ. उषा साळुके, अर्थव पब्लीकेशन, धुळे, २०१२*

भारतातील पर्यावरणविषयक चळवळीः एक सामाजिक दृष्टीकोन

डॉ. रामु हिरामणजी उईके, समाजशास्त्र विभाग, शरदचंद्र कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बुटीबोरी जि. नागपूर.

प्रस्तावना :मानवाच्या सर्वांगिण विकासाकरिता पर्यावरणाचा मोठया प्रमाणावर महत्वाचा सहभाग असून मानवाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने पर्यावरण लाभदायक घटक आहेपर्यावरण म्हणजे सभोवतालची परिस्थिती यात . ,हवामानपृथ्वी ,नद्या ,वातावरण ,जैव विविधता यांचा समावेश होतोया पर्यावरणातील नैसर्गिक संसाधनाचा योग्य . वापर करून आर्थिक विकास साधला जाऊशकतो परंतु असे होत नाहीनैसर्गिक संसाधना .चा अतिरेकी व अयोग्य वापर करण्यात येतो त्यामुळे जीवीत हानीचा धोका निर्माण झाला आहे .अर्थात हवा प्रदुषण ,जल प्रदुषण ,ध्वनी प्रदुषण इत्यादी समस्यांना तोंड द्यावे लागते .युध्द ही मानवनिर्मित समस्या आहे त्यामुळे हवामान बदलतो .जंगलतोड यामुळे ग्लोबल वार्मिंग निर्माण होते आणि असंख्य जीवीत हानी होते. व्यक्तीचे आर्युमान कमी होते. मानवाच्या कृतीमुळे आज पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. त्यामुळे रासायनिक आम्लवृष्टी ,ढग फुटी , त्सुनामी वादळे ,कोरडा दुष्काळ ,ओला दुष्काळ इत्यादी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

पर्यावरण ही सर्वव्यापी संकल्पना आहे या सृष्टीवर सर्व जीवांचा समान हक्क आहे. पृथ्वीवरील सर्वच सजीव व निर्जीवांचे अस्तित्व असले तरी मानव हा सृष्टीचा केंद्रबिंदु ठरून त्याने सर्व गोष्टीवर आपले अधिराज्य प्रस्थापित केले आहे . नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या अवैध व अमर्याद वापरामुळे मानवानेच आज पृथ्वीवर महाभंयकर संकट उभे केले आहे. ग्लोबल वार्मिंग,अतिवृष्टी , अवर्षण ,चक्रीवादळे ,भूकंप, ज्वालामुखीचा उद्रेक, जलवायू, ध्वनीप्रदुषण ,ओझोन अवक्षयण ,जैवविविधतेचा नयनाट इभयावह परिस्थिती आज . .दिसून येते

डॉ. सत्यप्रकाश यांनी म्हटले आहे कीसृष्टी , आमची देवी आहे. तिच्या प्रदूषित होण्यामुळे मन आणि बौध्दीक चिंतन देखील प्रदूषित होतात. आम्हाला सृष्टीच्या रक्षणाखाली पर्यावरणाचे रक्षण करावयास पाहिजे. मानव ,परिसर , व निसर्गातील सर्व घटक याच्या परस्पर संबंधाचा विचार म्हणजे पर्यावरण होय. पर्यावरणातील जैविक व अजैविक घटकांचे परस्पर संबंध फार महत्वपूर्ण असतात .मानव हा आप, तेज, वायू, पृथ्वी व आकाश या सारख्या पंचमहाभूतांनी बनलेला आहे. मानव व निसर्ग यांचे जन्मोजन्मांतरीचे अतूट नाते आहे. संत तुकाराम, संत नामदेव यासारख्या अनेक संतानी पर्यावरणाचे महत्व आपल्या अभंगामधून विषद करून समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे काम केले आहे.

पर्यावरणामध्ये कमालीचे सौंदर्य ,शांतता ,औदार्य , सौदार्य व बुध्दीवृध्दीचे यशस्वी गमक दडलेले आहे. जगाला मानवतेचे तत्वज्ञान सांगणा ,या-विज्ञानवादी दृष्टीकोनातून जगाचे सामर्थ्य प्रकट करणा ,या-दुःखावर उपाय शोधून काढणा या तथागत गौतम बुध्दाला जीवनाचे-शास्वत सत्य पर्यावरणाच्या सान्निध्यात उमगले. पर्यावरण आहे म्हणून मानव व इतर जीवसृष्टी आहे.

चळवळीची व्याख्याः मानवशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांनी चळवळीची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे.

१ (हर्बर्ट ब्लुमरचे मते" ,सामाजिक जीवनाची एक नवीन व्यवस्था किंवा घडी निर्माण करण्यासाठी करण्यात येणारे सामुहिक प्रयत्न म्हणजे चळवळ होय".

२(पॉल विल्किन्सन च्या मते" ,विचारपुर्वक सामुहिक प्रयत्नाद्वारे कोणत्याही दिशेने आणि हिंसा बेकायदेशीर कृत्य , क्रांती यापैकी कोणत्याही साधनांव्दारे परिवर्तनास प्रोत्साहन देणे म्हणजे सामाजिक चळवळ होय."

३ (टर्नर आणि किलीन यांच्या मते" ,समाजात किंवा समाजाचा घटक असलेल्या एखाद्या समुहाच्या बाबतीत बदल करण्यासाठी किंवा बदलाचा विरोध करण्यास सातत्याने करण्यात आलेले सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय."

४(जॉकी स्मिथच्या मते" ,पर्यावरण म्हणजे सजीवाने अनुभवलेली एकूण प्राकृतिक रासायनिक व जैविक परिस्थिती होय."

५ (ब्रिटानिका विश्वकोशानुसार" ,प्राण्यांच्या सभोवतालच्या निसर्गातील सर्व प्रकारच्या ज्या प्राकृतिक व जैविक बाहयशक्ती सजीवांवर परिणाम करतात ते पर्यावरण होय."

पर्यावरणाचे प्रकार: संपूर्ण सृष्टीचे अवलोकन केले असता पर्यावरणाचे नैसर्गिक पर्यावरण व मानवनिर्मित पर्यावरण असे प्रमुख दोन प्रकार पडतात.

१ (**नैसर्गिक पर्यावरण**आपल्या सभोवती जो निसर्ग : .पसरलेला आहे त्याला नैसर्गिक पर्यावरण म्हणतात. नैसर्गिक पर्यावरण अत्यंत क्रियाशील आहे. ते स्थिर कधीच राहत नसते. त्यात अव्याहत घडामोडी घडत असतात. त्यामुळे पर्यावरणात बदल घडून येतो. हे बदल काळानुसार असतात. तसेच स्थळानुरूपही असतात. म्हणून नैसर्गिक पर्यावरण सर्वत्र सारखे नसते. नैसर्गिक पर्यावरणात कालपरत्वे जे बदल होतात ते बरेचदा चक्राकार असतात. जसे उन्हाळा, पावसाळा आणि हिवाळा असे बदल होत असतात. तसेच नैसर्गिक पर्यावरणात अजैवीक घटक म्हणजे मृदावरण ,जलावरण व वातावरण या घटकांचा समावेश होतो .

२ (**मानवनिर्मित पर्यावरण**निसर्गा :शिवाय मानवाने निर्माण केलेल्या ज्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांना मानवनिर्मित पर्यावरण असे म्हणतात. मानवाने आपल्या बुध्दीमत्तेने व कौशल्याने नैसर्गिक घटकांपासून नवीन निर्मिती केली. ही निर्मिती इतकी लक्षणीय आहे की तिने नैसर्गिक पर्यावरणाचा बराच भाग व्यापून टाकला आहे की तिचा सांस्कृतिक पर्यावरण असा वेगळा उल्लेख करावा लागतो. त्यात होणारे बदल

काळानुरूप व स्थळानुरूप होतात. हे बदल मानवच घडवून आणतो. नैसर्गिक पर्यावरण हे मुलभूत सर्वव्यापी व जीवनाचा आधार आहेत्यात मानवाने वि .ष कालविले आणि नैसर्गिक पर्यावरणाचा ऱ्हास होत चालला आहे. म्हणून तो चिंतेचा विषय बनला आहे.

भारतातील पर्यावरण विषयक चळवळी :पर्यावरण विषयक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी भारतातील अनेक क्षेत्रात चळवळी करण्यात आल्या आहेत. त्या चळवळींचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे.

१ (**चिपको चळवळ**चिपको चळवळ ही जगातील : अतिशय नावाजलेली व भारतातील पहिली पर्यावरणाच्या सर्वंधनाबाबतची चळवळ आहे. दासोली ग्राम स्वरैया मंडळाने ही चळवळ सुरू केली. सुंदरलाल बहुगुणा यांनी १९८१ ला सुरू केलेली ही चळवळ काश्मीर ते नागालँड ची राजधानी कोहीमा पर्यंत पदयात्रा काढून लोकांना वृक्षतोडीचे दुष्परिणाम समजावून देऊन जागृती निर्माण केली .

२ (**उत्तराखंड संघर्षवाहीणीः** १९८४ साली उत्तराखंड संघर्षवाहीणीने उत्तराखंड विभागात ९०० कि .मीपदयात्रा . .काढली या पदयात्रेदरम्यान त्यांनी जाहीर सभा घेतल्या व पर्यावरण जागृती कार्यक्रम आयोजित केला.

३ (**भाईंदर महिला चळवळ** :व्हॅली ऑफ फ्लावर्स च्या जवळच हिमाचल प्रदेशात भाईंदर महिला चळवळ महिलांनी सुरू केली. तेथील वनखात्याने लाकुड तोडायचा ठेका एका कंपनीला दिला .कंपनीचे हे लोक जेव्हा लाकुड तोडायला भाईंदर दरीत आले तेव्हा लाकुडतोडयांच्या कुऱ्हाडी महिलांनी लपवुन ठेवल्या. त्यामुळे झाडे तोडणारे लोक निघुन गेले .

४ (**डुंगारीपैटोई महिला चळवळः-** डुंगारीपैटोई - खेडयातील जंगल तोडून तेथे बटाटयाच्याशेतीचा विकास करण्याचा निर्णय सरकारने घेतला. या निर्णयामुळे आपल्याला रोजगार मिळेल व आपल्या भागाचा विकास होईल .यामुळे गावातील पुरूष खुष होते पण महिलांना पूर्ण जाणीव होती की जंगलतोड केल्यास पाणी व इंधनाची टंचाई भविष्यात तिव्रतेने जाणवेल. म्हणून त्यांनी जंगल तोडून बटाटयाची शेती करण्याचा सरकारच्या निर्णयाला पूर्ण विरोध केला आणि शेवटी महिला मंडळाला यश आले .

५ (**सायलेंट व्हॅली चळवळ** :सायलेंट व्हॅली चळवळ ही केरळ मध्ये सुरू झाली .केरळ शस्त्र साहित्य परिषद (केएसएसआर)या अशासकीय संस्थेतर्फे गेली तीन दशके केरळमधील लोकांमध्ये पर्यावरणाबद्दल जागृती करण्याचे काम चालु आहे१९७८ . मध्ये या संस्थेनेच सायलेंट व्हॅली जलविद्युत प्रकल्पाविरूध्द आवाज उठविला होताआणि त्याविरूध्द . .चळवळ उभी केली या चळवळीमुळेच सायलेंट व्हॅली विभागातील परिसंस्थेचे संवर्धन होण्यास मदत होत आहे .

६ (**नर्मदा बचाव आंदोलनः** नर्मदा नदीवर ७० धरणे बांधण्याचा निर्णय सरकारने १९७० साली घेतला होता. तेव्हा पर्यावरणवाद्यानी धरणाच्या बांधकामामुळे होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केलाअभ .्यासाअंती त्यांना बरेच दोष दिसून आले .त्यामुळे बाबा आमटे यांनी नर्मदा बचाव आंदोलनाची सुरूवात केली .गुजरात मधील सरदार सरोवर प्रोजेक्ट विरूध्द व मध्यप्रदेशातील इंदीरा सागर प्रोजेक्ट विरूध्द न्यायालयात दावा दाखल करून केली. त्यानंतर मेघा पाटकर यांनी हे आंदोलन पुढे चालु ठेवले .

उपनिषदात ही पर्यावरणाचे महत्व :वनात भवति पर्जन्य। पर्जन्यात अन्न संभवः।। .....तस्मात सृष्ट नियमन एत सर्वसांध्य ! .....ही वृक्षसंवर्धन विना।।या प्रमाणे उध्दृत केले आहे. रूसोचे तत्वज्ञान ही आपल्याला निसर्गाकडे चला असा संदेश देते. वृक्ष ही पृथ्वीवरील पुनरूत्पादन करणारी सर्वात मोठी संपत्ती आहे. महाभारतात म्हटले आहे की, धरति विश्व इति धर्म, म्हणजे जो विश्वाला सुरक्षित ठेवतो तो धर्म आहे. जैन धर्मात सांगितले आहे की, जीवन खखन धम्मो. अर्थात जीवांच रक्षण करणे धर्म आहे. आपल्या पूर्वजांनी म्हणजेच पर्यावरण संतुलित ठेवण्यासाठी मानवी जीवन पध्दती निर्माण केली. ज्या लोकजीवनात सर्व संस्कार अनुष्ठान ,सण ,व्रत वैकल्ये ,नृत्य ,गीत ,क्रियाकर्म , पुजा ,मंगल आचरण असे पर्यावरण विज्ञानाला पूरक आहे . पर्यावरण ही स्वयंचलित यंत्रणा आहे. ती सुनियोजिक निरंतर प्रक्रिया आहे ती एक अखंड साखळी आहे.

महाराष्ट्र राज्यात अत्यंत सौंदर्याने ,नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या श्रीमंतीने नटलेला विदर्भ हा प्रदेश आहे. निसर्गाने आपल्या दोन्ही हाताने उदारतेने या प्रदेशाला भरभरून दान दिलेले आहे .पर्यावरण अत्यंत समृध्द असतांना मात्र विदर्भाची झोळी विकासाच्या नावाने फाटकीच राहिली आहे व विविध गोष्टीसाठी विदर्भात आंदोलने करावी लागत आहे .वनसंपदा, वन्यजीव, प्राणी, जलसंपदा, भूमी वाचवा म्हणून अनेक प्रकारच्या चळवळी उभारल्या जात आहे. विदर्भातील पर्यावरण विषयक चळवळीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश: १ (पर्यावरणाची संकल्पना व व्याप्ती अभ्यासणे. २ (पर्यावरण चळवळीची गरज व गती तपासणे. ३ (विदर्भातील पर्यावरण चळवळीचा सखोल आढावा घेणे. ४ (पर्यावरण चळवळीत सर्वसामान्यांचा समावेश करणे.

संशोधन गृहितकृत्ये: १ (भारतातील पर्यावरणाची झपाट्याने हानी होत आहे (२ .पर्यावरण चळवळींची व्याप्ती , गती मर्यादित आहे (३ .पर्यावरण चळवळी मोठया प्रमाणावर निर्माण करणे आवश्यक आहे. ४ (पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

संशोधन विषयाची पार्श्वभूमी :जागतिक पर्यावरण चळवळीमध्ये अमेरिकन महिला शास्त्रज्ञ रॅचेल कार्सन यांनी १९६२ मध्ये लिहिलेले हे पुस्तक मैलाचा 'द सायलेंट स्प्रिंग' .दगड ठरले आहे अमेरिकेससारख्या देशाला पर्यावरणाची जाग आणण्याचं व देशपातळीवर त्यासाठी उपाययोजना करण्यास भाग पाडण्याच काम या पुस्तकाने केलेले आहेपृथ्वीवर .चा १२ टक्के भूभाग माणसाच्या आततायीपणा पासून संरक्षित ठेवायला भाग पाडून नव्या सृष्टीला जिवंत ठेवणारी चळवळ यामुळे मोठया प्रमाणात उभारल्या गेलेली आहेभारतातील निसर्ग . चळवळीची वाटचाल यशस्वी व व्यापक प्रमाणात न होता उदासीनतेत बदललेली आहेएकीकडे विकास व दुसरीकडे .

पर्यावरण याकचाट्यात देश सापडलेला आहे७८० . दशलक्ष हेक्टर इतक्या धारण क्षमतेच्या २५ टक्के आहे .

महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाल्यावर लोककल्याणकारी अनेक योजना आखल्या गेल्या .परंतु दोषपूर्ण अंमलबजावणीमुळे अनेक योजनांबाबत सर्व करंटेच ठरले . समाजात अनेक सामाजिक संस्था संघटना अस्तित्वात आल्या . अनेक चळवळी उभारण्यात गेल्यात .यात विकास , व्यवस्थापन ,जीविका ,पर्यावरण असे जिव्हाळयाचे विषय होते. परंतु राजकारणाच्या शिरकाव्यामुळे अनेक चळवळी नेस्तनाबुत झाल्यात .नोकरी ,रोजगार ,स्वतःचे भवितव्य यामध्ये जनता आत्मकेंद्री असल्यावरही विकासाच्या नावावर विदर्भ इतर महाराष्ट्राच्या तुलनेत मागासलेला राहिलेला आहे ,राजकारण . नफा केंद्रित व्यवसाय ,उद्योग यामुळे विदर्भाचे पर्यावरण ढवळून निघालेलं आहे१९७८ . साली स्थापन झालेली विदर्भ निसर्ग संवर्धन संस्था ,वन्यप्राणी पक्षी सरंक्षणासाठी कार्यरत आहे .नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाला ती समर्पित आहे .पुर्व विदर्भातल्या ४०खेडयांसाठी विविध उपक्रम याव्दारे ०००, राबविल्या जातात. मेळघाट व गडचिरोली सारख प्रदेशात पर्यावरण चळवळी नेटाने उभ्या राहून समर्थपणे कार्य करीत आहेत.

भारतातील पर्यावरणाच्या असमतोल वाढीसाठी कारणीभूत घटकः १ (मानवाची विकृत प्रवृत्तीला आळा घालणे (२ .वाढती लोकसंख्या (३ .वेगाने होणारे शहरीकरण . (४जलभूमी ,वायू ,ध्वनी ,प्रकाश आणि वातावरणातील वाढते प्रदूषण ,नैसर्गिंक साधनसंपत्ती ,खनिजे आणि तेलाचा वाढता अमर्याद वापर (५ .औद्योगिकरण (६ .वाढता चंगळवाद (७ . पर्यावरणाबाबत लोकशिक्षणाचा अभाव (८ .अंधश्रध्दा (९ . लोकप्रतिनिधींची उदासिनता (१० .सामाजिक बांधिलकीची उणीवयासारख्या . विविध कारणांमुळे पर्यावरणाचा तोल संपूर्णपणे ढासळला आहे आणि म्हणूनच पर्यावरण विषयक चळवळींचे अनन्यसाधारण महत्व आहे.

भारतातील पर्यावरणविषयक चळवळी पुढील आव्हाने: १ (वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी शहरी तसेच ग्रामीण भागात जनजागरण मोहिम राबविणे. २ (खेडयाकडे , पर्यायाने निसर्गाकडे चला हा संदेश जनमानसात रूजविणे , जेणेकरून वाढत्या शहरीकरणाच्या वेगाला आळा बसू शकेल. ३ (नैसर्गिक सांधनसंपत्तीचा अमर्याद वापर व चंगळवाद रोखणे. ४ (वातावरणातील प्रदुषण कमी करण्यासाठी लोकसहभाग प्राप्त करणे. ५ (पर्यावरणाबाबत लोकशिक्षणाची व्याप्ती व गती वाढविणे. ६ (अंधश्रध्दा निर्मूलन कार्यक्रम जोमाने चालविणे. ७ (लोकप्रतिनिधींना चळवळीत सामावून घेऊन त्यांच्याकडून ठोस कार्यासाठी सहाय्य घेणे. ८ (पर्यावरणाची काळजी हे सामाजिक दायित्व आहे याची जाणीव जनमाणसात निर्माण करणे व त्याच्या अंमलबजावणी साठी प्रयत्नरत असणे . (९बेबंद उत्खनन ,वाळूचा उपसा ,सिंचनाचा गैरवापर , नफाकेंद्रित पर्यावरणाचा ऱ्हास करणारे उद्योग, याला आळा घालणे.

१९७८ मध्ये वन्यजीव सरंक्षण कायदा स्थापन झालेला आहे .१९७८ मध्ये राष्ट्रीय पर्यावरण शिक्षण जागृतीसाठी म्युझियमची स्थापना नवी दिल्ली येथे झालीराष्ट्रीय . उद्याने , वन्यजीव रक्षण ,पर्यावरण मोहिम कार्यक्षमतेने राबविण्यासाठी ,महाराष्ट्र शासनाचा सामाजिक वनिकरण विभाग कार्यरत आहे .१ एप्रिल १९७३ मध्ये टायगर प्रोजेक्ट स्थापन झालेला आहे .गडचिरोली जिल्हयात विदर्भ निसर्ग संवर्धन संस्था कार्यरत असून अनेक उपक्रम ग्रामीण भागात राबवित आहे .श्री .किशोर रिठे विदर्भात पर्यावरण विषयक अनेक उपक्रम मेळघाटसारख्या भागात राबवून वन्यजीवन व जनजागृतीसाठी सातत्याने प्रयत्नरत आहेत.

उपाययोजना :१ (भारताने पर्यावरणाच्या उधळपट्टीचे प्रमाण कमी करून निसर्गकेंद्रीत धोरणे सरकारी पातळीवर प्रभावीपणे राबविणे गरजेचे आहे. २ (सर्वसामान्याचा निसर्गविषयक शहाणपणा ,निसर्गाशी जवळीक या बाबतची उदासिनता दुर होणे गरजेचे आहे. ३ (जनसहभाग असलेली मोठमोठी आंदोलने ,खरीखुरी निसर्ग चळवळ व्यापक प्रमाणात राबविणे गरजेचे आहे. ४ (बहुराष्ट्रीय कंपन्यानी नफाकेंद्रित धोरणे आखण्याबरोबरच पर्यावरणाशी बांधिलीकी जोपासत सृष्टीप्रेमी धोरणे आखावीत व त्याची कटाक्षाने अंमलबजावणी करावी. ५ (भारतीय शासनाने मनुष्यकेंद्रित भांडवली विकासाची धोरणे रेटत राहण्यापेक्षा शास्वत विकासावर योग्य तो भर द्यावा. ६ (भारतीय प्रसारमाध्यमांनी निसर्ग पर्यावरण विषयक बातम्या नागरिकांपर्यंत सातत्याने पोहचवून जनजागृती करावी. ७ (भारतीय संस्कृतीतील अनेक परंपरा , व्रतवैकल्ये ,सणवार ,हे पर्यावरण संरक्षणसंवर्धन यांच्या-शी निगडीत आहेत. याची पुन्हा एकदा भारतीय समाजाला जाणीव करून देणे गरजेचे आहे. ८(शालेय स्तरापासूनच पर्यावरण शिक्षण संवर्धनाचे धडे गिरविण्याची व जैवविविधता जोपासण्याची गरज आहे. ९ (भारतातील पर्यावरणविषयक चळवळींमध्ये नव्याने प्राण ओतण्याची गरज आहेविदर्भातील . नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अवैध व अमर्याद वापर यावर आळा घालणे अत्यंत गरजेचे असून त्यासाठी कृती आराखडा करणे आवश्यक आहे. १० (जंगलतोड ,वन्यप्राण्याची शिकार ,जल , वायू ,ध्वनी प्रदुषण यासंबंधी अत्यंत कडक कायद्याच्या निर्मितीची व प्रभावी अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे.

भारतात विकासाचे प्रतिमान ठरवून निसर्ग चळवळीची वाटचाल भारतीय धाटणीच्या पर्यावरणावादाकडे होण्याची आवश्यकता आहे .आपले हे सामाजिक दायित्व आहे . राज्यघटनेच्या कलम ५१ 'क 'नुसार पर्यावरण संतुलित ठेवून त्याचे संरक्षण करणे प्रत्येक नागरिकांचे आद्य कर्तव्य आहे . पर्यावरण माझा सखासोबती अनंत उपकार तयाचे मानववावरती व ।। वृक्षवल्लरी आम्हा सोयरी वनचरे।। या उक्तीचे स्मरण मानवाने सदैव केले पाहिजे.

समारोपः पर्यावरण म्हणजे मानवाच्या सभोवतीची परिस्थिती ही स्थिती बदलुन पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहेत्याचे विपरित परिणाम म्हणजे मानवी आरोग्य बिघडते . तसेच मानवाला अनेक समस्यांना तोडद्यावे लागते. या सर्व

कृत्यांकरिता केवळ मानवच जबाबदार आहेमानव जातीकडून . निसर्गाचे प्रचंड शोषण होत असल्यामुळे जंगले ,पहाड ,यांची हानी होते जंगलतोडीमुळे जमिनीची धुप होवुन पाण्याचा ओलावा नाहीसा होत आहेकारखान्यातील धुरामुळे . रासायनिक आम्लवृष्टी होत आहेजंगलावर अतिक्रमण . केल्यामुळे पशुपक्षांच्या जाती नष्ट होत आहेत .इत्यादी करणांमुळेच पर्यावरणविषयक चळवळी निर्माण करणे हे संपूर्ण मानवजातीची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची-:

१. भांडारकर, पर्यावरण शिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे, १९९८.

२. S. Subbarao ,Ethics of Ecology and Environment'- Rajat Publication New Delhi 2001.

३. Pathan, G. C., Environment awareness among teacher, AIU, New Delhi 1995.

४. पाटील, गजानन ,पर्यावरण शिक्षण ,निराली प्रकाशन, पुणे.

५. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ,ग्रामगीता ,दहावी आवृत्ती.१९९१ ,

६. भारतीय संस्कृती कोश ,भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ ,पुणे.

७. राज्यस्तरीय पर्यावरण शिक्षण परिषद, शोधनिबंध पुस्तिका , .२००४

८. परूळेकर गोदावरी ,जेव्हा माणूस जागा होतो ,मौज प्रकाशन , गिरगाव.

९. नाडगोंडे गुरूनाथ ,सामाजिक आंदोलनेकों ,न्टीनेटल प्रकाशन ,पुणे

१०. आगलावे ,प्रदिप ,समाजशास्त्र ,श्री साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर.

११. राऊत गणेश ,राऊत ज्योतीमहाराष्ट्रातील , परिवर्तनाचा इतिहास, डायमन्ड प्रकाशन ,पुणे

१२. बापट ,सुरेखा ,पर्यावरण शास्त्र ,साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर , .२००९

१३. सांगडे शैलजा ,ताटके नीलम ,पर्यावरण आणि समाज ,डायमंड पब्लिकेशन ,पुणे२०११ ,

सदानंद मोरे यांचे वैचारिक साहित्य

डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे, मराठी विभागप्रमुख, लोकनेते डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील पद्मभूषण उपाधिने) सन्मानित(प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

***गोषवारा** :सदानंद मोरे मराठी साहित्यातील अत्यंत महत्वाचे आणि अभ्यासू व्यक्तिमत्व आहेत .संतसाहित्य, इतिहास आणि संस्कृती या विषयांचा सखोल आणि चिंतनशील विचार करून साहित्याची आंतरविद्याशाखीय मांडणी केली आहे की ,जी मांडणी समकालीन अभ्यासकांना आपलीशी वाटते. त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होणारी मूल्ये ही समाज बांधणीसाठी महत्वाची ठरत आहेत. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय यांसारख्या सांविधानिक मूल्यांचा पुरस्कार ते आपल्या लिखाणात करतात. त्यांच्या लिखाणातून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि प्रबोधनात्मक दृष्टी मिळते की, जी समाजस्वास्थ्यासाठी महत्वाची मानली जाते. इतिहासातील अनेक अन्वयार्थ लावून कोणत्याही वादात न पडता चिकित्सकपणे मांडणी करतात. पारंपारिकता आणि आधुनिकता समन्वय साधून नवी दृष्टी प्रदान करतात. डॉ. सदानंद मोरे हे संत तुकाराम महाराजांचे वंशज असल्याने त्यांनी तुकाराम केंद्रित संतसाहित्याची मांडणी करताना वारकरी संप्रदायाशी सर्वांगाने अभ्यासपूर्ण मांडणी करतात. जी इतर समकालीन लेखकांच्या तुलनेत वेगळी ठरते. चौफेर वाचन, लिखाण आणि बहुविद्याशाखीय व्यासंगातून त्यांच्यातील संशोधक आकार घेत गेला. सदानंद मोरे यांच्या अभ्यासपूर्ण, व्यासंगी आणि साक्षेपी संशोधकीवृत्तीतून महाराष्ट्राच्या लोकव्यवहाराचा सक्षम विचारवंत, अभ्यासक नावारूपास आला आहे.*

***बीजशब्द** :महाराष्ट्र चतुष्टय, संतसाहित्य, बहुविद्याशाखीय व्यासंग, सक्षम विचारवंत, नवभाष्यकार, लोकयात्रा.*

प्रस्तावना: सदानंद मोरे यांनी इतिहास, तत्वज्ञान, साहित्य यासारख्या एकमेकांशी संबंधित विषयांमध्ये जाणीवपूर्वक लिखाण करून महाराष्ट्राचे वैचारिक भरणपोषण केले आहे. महाराष्ट्रातील महत्वाच्या वैचारिक लेखकांमध्ये सदानंद मोरे यांचा अग्रक्रम असल्याचा आपल्याला लक्षात येईल. प्रा. डॉ .राजा दीक्षित साहित्य (घुमान) संमेलनाच्या निमित्ताने लिहिलेल्या लेखात सांगतात की" ,सदानंद मोरे यांच्याशी माझी मैत्री किमान पंचवीस-तीस वर्षाची तरी आहे. हा कालखंड प्रचंड भौतिक व वैचारिक बदलांचा आहे, त्यांचे पडसाद साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासक्षेत्रात सुद्धा उमटलेले आहेत. हे बदल झेलताना त्यांचे आकलनच नव्हे तर समीक्षणसुद्धा करून पुढे जाणाऱ्या समकालीन मित्र मंडळीमध्ये मोरे यांचे स्थान खूपच वरचे आहे."[१] सदानंद मोरे यांच्या वैचारिक जडणघडणीला त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी जितकी पोषक होती तितकीच सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती कारणीभूत ठरली आहे" .डॉ .मोरे यांच्यातील संशोधक हा संस्कृतीच्या अभ्यासाच्या गरजेतून निर्माण झाला आहे. पूर्वकालीन व समकालीन अभ्यासकांची अपुरी कुवत, कुवत असणाऱ्यांची पूर्वग्रहबाधित दृष्टी, विशिष्ट अभ्यासकांनी आपल्या लहरीनुसार मळलेल्या वाटेला राजरस्ता समजून अंधानुकरण करणाऱ्या इतर संशोधकांची अनुकरणशीलता, अभ्यासाच्या क्षेत्रातही अभ्यासेत्तर गौण मुद्यांना प्राप्त झालेले प्राधान्य वगैरे गोष्टींमुळे संस्कृतीचे अभ्यासक्षेत्र प्रदूषित होण्याची भिती डॉ. मोरे यांना वाटली व या प्रदूषणाला रोखणे व प्रदूषित क्षेत्राला शुद्ध करणे हे आपले संबंधित क्षेत्राचा अभ्यासक म्हणून उत्तरदायित्व आहे या भावनेने ते संशुद्धिच्या उद्योगाला लागले."[२] असे डॉ .दिलीप धोंडगे यांनी संत साहित्याचा समर्थ नवभाष्यकार या लेखात म्हटले आहे.

सदानंद मोरे यांच्या वैचारिक साहित्याचा विचार करताना त्यांच्या 'महाराष्ट्र चतुष्टय' अर्थातच तुकारामदर्शन,

लोकमान्य ते महात्मा- खंड १ आणि २, महाराष्ट्राची लोकयात्रा, गर्जा महाराष्ट्र या ग्रंथाचा विचार करावा लागतो. हे चारही ग्रंथ महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय घडामोडींचे द्योतक आहेत. या ग्रंथामध्ये महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसतात. "समाज, संस्कृती, धर्म, इतिहास, तर्कशास्त्र, साहित्य, राजकारण यांची चिकित्सा करणे हे विचारवंताचे कार्य आहे. एकापरीने विचारवंत नव्या समाजाचे स्वप्न साकारत असतो. प्रस्थापित मूल्यांना धक्का देण्याचे कार्य तो अविरत करीत असतो. बुद्धिप्रामाण्यवाद ही त्याची अंत:शक्ती असते, याच शक्तीच्या बळावर तो नव्या मुल्यांची उभारणी करु पाहतो."[३] सदानंद मोरे यांच्या वैचारिक जडणघडणीला त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी जितकी पोषक होती तितकीच सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती कारणीभूत ठरली आहे.

अभ्यास पद्धती :साहित्य क्षेत्रामध्ये संशोधन करण्यासाठी समाजशास्त्रीय, ऐतिहासिक, मानसशास्त्रीय अशा विविध संशोधन पद्धतीचा वापर होतो. या शोधलेखासाठी समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

वैचारिक साहित्य :संकल्पना आणि स्वरूप :कविता, कथा, कादंबरी, नाटक या ललित वाङ्मयातून लालित्याचा अविष्कार होतो तर ललितेतर वाङ्मयात वस्तुनिष्ठता, वैचारिकता, वर्णनात्मकता या गोष्टी प्रत्ययास येतात. वैचारिक वाङ्मयाची रचना ही तर्कानुमानाधिष्ठीत, बुद्धिनिष्ठ आणि तर्कशुद्धतेकडे झुकलेली असते. निबंध, लेख, शोधनिबंध, टीकालेख, लघुशोधनिबंध, प्रबंध यांमधून वैचारिकतेचा दिसून येते.

वैचारिक साहित्य म्हणजे काय? - फ्रेंच तत्वज्ञ रेने देकार्त यांनी विचार करण्याची शक्ती हीच मनुष्याच्या अस्तित्वाची खूण मानली आहे. थॉट (Thought) या इंग्रजी शब्दाला मराठीत विचार असा शब्द वापरला जातो. Thought म्हणजे the act of process of thinking. थिंक म्हणजे विचार करणे आणि थिंकर म्हणजे विचार करणारा. विचार एक प्रक्रिया असून मानवी मनात ती अखंड सुरु असते. चिंतन, मनन, निरीक्षण, वाचन केल्याने आपले विचार प्रगल्भ होतात. त्यातून नवकल्पना तसेच नवसर्जनशिलतेचा जन्म होतो. The New Encyclopaedia Britannica मध्ये मानसशास्त्रीयदृष्ट्या Thinking आणि Thought चा अर्थ - "Thinking is intellectual aimed at finding an answer to the question or a means of the achieving a desirable practical goal thought is simply behaviour verbal and non verbal, covert thought process are inner (private of covert) activities of people that may be elicited by simute -orising intrinsic ally or extrinsically "[४] तर The Oxford Dictionary English मध्ये Thoughtful शब्दाचा अर्थ "Thought if I that food engaged in or given to meditation giving signs of serious thought"[५] म्हणजेच विचारीपणा, विचारपूर्वक, गंभीरपणे, चिंतनात्मक केलेले लिखाण म्हणजे विचारशील होय.

तर्कशुद्ध, साधार विवेचन करत एका अंतिम निष्कर्षापर्यंत घेऊन जाणारे साहित्य हे प्रामुख्याने वैचारिक साहित्य मानले जाते. यशवंत मनोहर विचारासंदर्भात मत मांडताना अनुभवांना प्राधान्य देताना म्हणतात, "विचार हा कोणत्याही संस्कृतीच्या खोलीचा आणि उंचीचा मापदंड असतो. त्या संस्कृतीमधील भावनात्मक व्यवहार ही अधिक अर्थपूर्ण व सर्वस्पर्शी, अधिक उपकारक व प्रकाशतत्व स्पर्शी होण्यासाठी विचाराच्या कक्षा अधिकाधिक विस्तृत होणे आवश्यक असते. विचार हा मुळातच अनुभव असतो, अनुभवातून निष्कर्ष निर्माण होतात. हेच विचार होत. ते माणसाच्या विवेकशक्तीचा विकास करतात".[६] विचार हा वैचारिक साहित्याचा आधार असून वाचकांच्या बुद्धीला सतत आवाहन करणारे आणि सप्रमाण संदर्भातील विषय मांडणारे लेखन म्हणजे वैचारिक लिखाण होय.

शाश्वत मूल्यांवर आधारित समाजाची मांडणी तसेच प्रत्येक समाजघटकांना विचारप्रवृत्त करण्याचे कार्य वैचारिक साहित्याच्या माध्यमातून घडत असते. विचारवंत हा समाजासमोरील प्रश्न, समस्या, शास्त्रशुद्धपणे मांडत असतो. ह. श्री. शेणोलीकर म्हणतात, "व्यक्ती आणि समाज यांच्या सांस्कृतिक अंगाचा विचार वैचारिक पातळीवरून ज्या साहित्यात केला असेल ते वैचारिक साहित्य होय".[७] वैचारिक साहित्याची निर्मिती किंबहूना कोणतेही वाङ्मय समाज जीवनाशिवाय निर्माण होत नाही. वैचारिक वाङ्मयाची निर्मिती देखील समाजमन घडविण्यासाठी म्हणजेच प्रबोधनाचे साधन म्हणून झाल्याचे दिसून येते. या वाङ्मयाच्या केंद्रस्थानी मुख्यत्वे विचार असल्याने लालित्यपूर्ण वर्णने तसेच काल्पनिक कथा, गोष्टी यांना वैचारिक वाङ्मयात स्थान नसते. वास्तवाच्या आधारे वैचारिक वाङ्मय आकारास येत असते. वैचारिक साहित्यात सखोल, सप्रमाण, मुद्देसूद विश्लेषण, तार्किक युक्तिवाद तसेच वस्तुनिष्ठपणे मूलभूत चिंतन गरजेचे असते. त्यासाठी विचारवंताची भूमिका महत्वाची ठरते.

विचारवंत हा शब्द Intellectual या इंग्रजी शब्दाला मराठी प्रतिशब्द म्हणून वापरला जातो. बौद्धिक आणि वैचारिक क्षेत्रात उच्च दर्जाची तत्वचिंतनात्मक मांडणी करणाऱ्या बुद्धिवादी व्यक्तीस विचारवंत म्हणतात. विचारवंत समाजातील जीवनव्यवहार, व्यक्ती आणि समाज, समाज आणि संस्कृती यांच्यांतील सहसंबंध समग्रपणे समजावून घेतो. त्यासाठी विचारवंत हा चिकित्सक, अभ्यासू, व्यासंगी आणि चौफेर वाचन करणारा, तटस्थ असणे गरजेचे आहे. बौद्धिक क्षेत्रात चिकित्सेला महत्त्व आहे. परंतु ही चिकित्सा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन बाजूला ठेवून केले तर विचारांची गुंफण साक्षेपी होते. विचारवंतांचे समाजातील स्थान दीपस्तंभाप्रमाणे आहे. विचारवंत समाजाचे डोळे असतो, त्याने समाजाला नवी दृष्टी द्यायची असते. समाजाच्या बौद्धिकतेचा गुणात्मक विकास करणे, बौद्धिक कसोटी ढासळू न देता पुराव्यानिशी निष्पक्षपाती आणि निर्भयपणे सत्यान्वेषण करणे हे विचारवंतांचे महत्वाचे कार्य असते. प्रस्थापित व्यवस्थेच्या दावणीला न बांधता

कोणत्याही प्रलोभने, दबाव, मोह, पूर्वग्रह यांना दूर ठेऊन समाजप्रबोधनाचे अविरत कार्य करावे. अविकसित समाजातील रूढीप्रियता, अंधश्रद्धा, भेदभाव, शोषण इ. गोष्टी लोकांच्या प्रगतीच्या मार्गातील अडथळे दूर करून समाजाला नवी दिशा देण्याचे कार्य विचारवंताला करावे लागते. त्यासाठी त्यांना वैचारिक साहित्याचा आधार घ्यावा लागतो.

वैचारिक साहित्याचे स्वरूप: मतपरिवर्तन हा वैचारिक वाङ्मयाचा हेतू असतो. वैचारिक साहित्यात दुसऱ्याला पटविणे हा एक महत्वाचा हेतू असल्यामुळे त्याचे आवाहन बुद्धिला अधिक असते. वैचारिक साहित्य विचारप्रधान असल्यामुळे ललित साहित्यापेक्षा वेगळे आहेत. वैचारिक साहित्य मानवी समस्या, परिवर्तन आणि प्रबोधन यावर आधारित असल्याने विज्ञानापेक्षा वेगळे ठरते. वैचारिक साहित्यातील निष्कर्ष हे तर्कशुद्ध विचार करून पुराव्यानिशी सिद्ध करून मांडले जातात. वैचारिक साहित्याचे स्वरूप विज्ञान, धार्मिक लेखन, न्यायालयीन लेखन तसेच ललित साहित्यापेक्षा वेगळे आहे. वैचारिक साहित्य गद्यप्रकार असून शब्दांचा वस्तुनिष्ठपणे वापर करणे आवश्यक असते. विचारवंत एखाद्या घटनेवर किंवा त्याच्या भावविश्वातून स्फुरलेल्या विषयावर मूलभूत चिंतन करून भाष्य करतो. प्रामुख्याने विचार प्रतिपादन करणे हे विचारवंतांचे प्रमुख कार्य असते. धर्म, समाज, भाषा, साहित्य, कला, संस्कृती, शिक्षण, इतिहास, भूगोल, विज्ञान, न्याय, नीती, अर्थशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि पर्यावरण यासारख्या विषयांवर विचारवंत सखोल, सप्रमाण आणि मुद्देसूद विश्लेषण करत असतो. विचारवंतांच्या अभ्यास, व्यासंग, संशोधन, अनुभव, चिंतन, निरीक्षण आणि दृष्टीकोन यांमधून वैचारिक साहित्याची निर्मिती होते. विचार हा वैचारिक साहित्याचा गाभा असून विचारप्रतिपादन हा मुख्य उद्देश असतो.

विचारवंतांचा जीवनविषयीचा दृष्टीकोन आणि त्याचे सांस्कृतिक वातावरणानुसार वैचारिक साहित्याची दिशा ठरते आणि विचारवंत आपल्या कुवतीनुसार साहित्याचे मापदंड ठरवतो. वैचारिक साहित्यात प्रश्नांची उकल करण्यासाठी सभोवतालच्या सांस्कृतिक पर्यावरणाचे निरीक्षण, चर्चा, संदर्भाच्या आधारे मांडणी करत विशिष्ट निष्कर्षापर्यंत जावे लागते. त्यासाठी विषयाची क्रमबद्धता सुसूत्रपणा, तर्काधिष्ठीत आणि एकमेकांशी विचाराने बांधलेले असतात. वैचारिक वाङ्मयात विवेकशील, वस्तुनिष्ठ, तटस्थ आणि तर्काधिष्ठीत दृष्टीकोन अपेक्षित असतो. विशिष्ट विचार अथवा विषय तर्कशुद्ध प्रतिपादन करणारे आणि वाचकांच्या बुद्धीला आवाहन करणारी आणि साधार, सप्रमाण, संदर्भासह विषय मांडणारी विचारप्रधान रचना म्हणजेच वैचारिक वाङ्मय होय.

वैचारिक साहित्याची व्याप्ती: वैचारिक साहित्याची व्याप्ती ही केवळ साहित्यापुरती मर्यादित नसून जीवनाच्या सर्व अभ्यासशाखांना स्पर्श करणारी साहित्यचळवळ आहे. त्यामुळे वैचारिक साहित्यातून होणारे प्रबोधन हे धार्मिक, व्यक्तीपरत्वे आणि आधुनिक काळात मूल्यांसाठी होत असते. धर्म, समाज, भाषा, साहित्य, कला, संस्कृती, शिक्षण, इतिहास, भूगोल, विज्ञान, न्याय, नीती, अर्थशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि पर्यावरण या मानवी जीवनाला व्यापून टाकणाऱ्या विषयामध्ये वैचारिक साहित्याची निर्मिती होते. म्हणजेच वैचारिक साहित्य सर्वव्यापी आणि आंतरविद्याशाखीय आहे. वैचारिक साहित्यिकाला फक्त एका बाजूचा विचार करून चालत नाही तर आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोनातून साहित्याकडे बघावे लागते. परंतु विज्ञान, कायदा आणि धार्मिक बाबींची चिकित्सा करता येते. विज्ञान आणि वैचारिक साहित्य हे परस्परविरोधी नसले तरी परस्परांना पूरक नाही. विज्ञानात प्रामुख्याने वैज्ञानिक तथ्यांच्या आधारे प्रयोगानंतर निष्कर्ष काढले जातात. त्यामुळे त्यांना वैचारिक साहित्य म्हणता येत नाही, असे असले तरी विज्ञान हे भाषेत तयार होत असते. विचारवंत एखाद्या मुद्दा पटवून देण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून विचार करत असतो. सत्य-असत्य तपासून बघून सत्यशोधनाचे कार्य वैचारिक साहित्यात होत असल्याने विज्ञान वैचारिक साहित्याला पुरक ठरते. न्यायालयीन युक्तीवादात कायद्याचा आधार घेऊन आपले म्हणणे न्यायाधीशासमोर मांडले जातात पण त्याला वैचारिक साहित्य म्हणता येत नाही. धर्म आणि वैचारिक साहित्याचा तर घनिष्ठ संबंध मानला जातो. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकातही धर्मचिकित्सा मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. वैचारिक साहित्य हे पूर्णपणे धर्मविरोधी नास्तिकतेचा पुरस्कार करणारे हवे असे नाही तर धर्माचा सर्व बाजूंनी विचार करून त्याचे योग्य मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

सामाजिकशास्त्रे ही तर वैचारिक साहित्याची महत्वाची अंगे आहेत. वैचारिक साहित्याची मांडणी समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, भाषाशास्त्रीय, अर्थशास्त्रीय, तत्त्वज्ञात्मक, इतिहास, भूगोल, विज्ञान, कला, संस्कृती या परिपेक्ष्यातून होत असते. किंबहूना वैचारिक साहित्याचे पायाभूत घटक आहे. या दृष्टीकोनांचा विचार वैचारिक साहित्यात झाला नाही तर वैचारिक साहित्याला परिपूर्णता येणार नाही. वैचारिक साहित्य प्रगल्भ आणि परिपूर्ण होण्यासाठी संविधानिक मूल्ये आणि नीतीमूल्यांचा विचार होणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, भगिनीभाव, न्याय, नैतिकता, सहिष्णूता ही वैचारिक साहित्याची महत्वाची मूल्ये आहेत.

वैचारिक साहित्याची प्रेरणा: वैचारिक साहित्यात विचारशीलतेला प्राधान्य असून आपल्या विचारातून इतरांचे मतपरिवर्तन घडविणे हे महत्वाचे कार्य असते. हा संपूर्ण बौद्धिक पातळीवरचा व्यवहार असल्याने आपल्या विचारधारेचे स्पष्टीकरण करत इतरांना आपला विचार पटवून देताना अनुकूल मतपरिवर्तन होत असते. वैचारिक साहित्याचा शास्त्रशुद्धपणे संशोधन करून मांडणी करत असतो. वैचारिक साहित्याच्या मुख्य प्रेरणा - १) शाश्वत मूल्यांवर समाजाची रचना किंवा बांधणी करणे. २) प्रत्येक समाजघटकाचा विचारव्यूह विकसित करणे. ३) आपल्या विचारसरणीचे स्पष्टीकरण आणि करत ती इतरांना पटवून देत मतपरिवर्तन करणे. ४) विशिष्ट मूल्यांच्या, विचारांच्या अनुरोधाने दुसऱ्याचे मतपरिवर्तन करून त्यांना कृतीप्रवण करणे.

विचारवंत समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, परंपरा यांना नाकारून नवसमाजनिर्मितीसाठी प्रयत्न करत असतो. समाजात

अमूलाग्र परिवर्तन घडावे यासाठी विचारवंत साक्षेपी भूमिका घेऊन समाजातील अन्यायग्रस्त, अत्याचारग्रस्त लोकांच्या समस्यांशी भिडत असतो. त्यांच्या वैचारिक बैठकीतून याचे प्रतिबिंब पडते. वैचारिक साहित्याचा पाया विचार असल्याने विचारातून प्रबोधन होणे स्वभाविक आहे. किंबहूना प्रबोधन हे वैचारिक साहित्याचे महत्वाचे अंग मानायला हवे. वैचारिक साहित्याची भाषा विश्लेषक स्वरूपाची आणि स्पष्ट अर्थ विषद करणारी असल्याने त्यात संदिग्धता नसते. विचाराच्या समर्थनार्थ खंडण-मंडण करण्यासाठी पुराव्यांचा आधार आवश्यक ठरते. त्यासाठी इतरांच्या मताचा आढावा घेऊन योग्य तो निष्कर्ष काढल्यास मतपरिवर्तन होणे शक्य आहे. वैचारिक साहित्याचा अभ्यास प्रामुख्याने सामाजिक, सांस्कृतिक घटकांचा असल्याने त्यातून लोकांच्या जगण्याशी निगडित गोष्टींवर भाष्य केलेले असते.

तर्कशुद्ध, विज्ञाननिष्ठ साहित्याची मांडणी करून आपल्या मताबरोबरच इतरांचे परिवर्तन घडवून आणणे आणि त्यांना कृती करायला भाग पाडणे ही वैचारिक साहित्याची प्रेरणा आहे. त्यासाठी प्रबोधनाचे कार्याची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. वैचारिक साहित्यात विचाराला तर ललित साहित्यात भावनेला प्राधान्य असते. उदा. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना हा निबंध लिहून समानतेचा पुरस्कार केला. त्यांचे विचार त्या काळातील स्त्रीयांची स्थितीगती दाखवतात.

१) **समाजप्रबोधनाचे साधन**: प्रबोध आणि प्रबोधक म्हणजे अनुक्रमे जागृती व ज्ञान देणारा. प्रबोधन म्हणजे जागृत करणे किंवा शिकवणे. वैचारिक साहित्यातून प्रबोधन केले जाते. वैचारिक साहित्याची मूळ प्रेरणा ही विचार सांगून लोकांना माहिती देऊन त्यांच्यामध्ये प्रबोधन करणे तो वैचारिक साहित्याचा महत्वाचा विशेष बनतो.

२) **व्यक्तीवाद**: विचारवंत कुटूंब, व्यक्ती आणि समाज या त्रिस्तरीय पातळीवर विचार करत असतो. व्यक्तीच्या भावभावना, सुख दुःख, समस्यांशी एकरुप होऊन त्याचे अविष्करण आपल्या वैचारिक मांडणीत करण्याचे कार्य विचारवंत करत असतो. व्यक्ती म्हणून आलेले अनुभव वैचारिक मंथनात मांडला जातो. व्यक्तीच्या भावभावना आणि सुख दुःखाची मांडणी करणे ही वैचारिक साहित्याची आणि विचारवंताची प्रेरणा ठरते.

३) **विवेकवाद**: विवेक म्हणजे सारासार विचार होय. सत्य-असत्य, खरे खोटे तपासून भूमिका घेणे हे विवेकवादाचे वैशिष्टे आहेत. वैचारिक साहित्यात विवेकवादाला महत्वाचे स्थान आहे. विचारवंतांने आपली भूमिका मांडताना समतोल न ढासळता विवेकवादी भूमिका घ्यायला हवी. विवेकवाद हा तर्कशुद्ध आणि बुद्धीवादावर आधारलेला असल्याने विवेकशीलवृत्ती समाजात निर्माण करणे हे वैचारिक साहित्याची प्रेरणा मानावी लागते. विवेक हा नेहमीच मनुष्यहिताचा, सत्याचा आणि चांगुलपणाचा विचार करतो. विवेकवाद हे तत्व मानवी जीवनाच्या सुखाचा विचार करते.

४) **इहवाद**: इह म्हणजे येथे. आपला ज्या ठिकाणी जन्म होतो, वाढतो आणि मृत्यू होतो ती पृथ्वी. इह वरून ऐहिक शब्द तयार झाला. ऐहिक शब्दाचा अर्थ इहलोक होय. इहलोक म्हणजे प्रत्यक्ष दिसणारा, बोलणारा, जगणारा, वागणारा आणि मरणारा व्यक्ती. वैचारिक वाङ्मयीन लेखन हे इहवादी घटकांना केंद्रवर्ती मानून त्याच्या लौकिक आणि अलौकिक जीवनासंबंधी केले जाते. अलौकिक अंधश्रद्धा, पाप-पुण्य समजुतींमुळे इहवादाला शह मिळतो. मानवाच्या सुख दुःखासाठी अन्य कोणीही जबाबदार नसून तो स्वःत जबाबदार असतो. या मानवाच्या सुखदुःखाचे समीक्षण वैचारिक साहित्यात होत असते.

५) **विज्ञाननिष्ठता**: विज्ञान हे शास्त्र असल्याने प्रत्यक्ष वास्तवात आहे ते प्रयोगाच्या आधारे सिद्ध करता येते. वैचारिक साहित्यात विज्ञानावर विश्वास ठेऊन त्यानुसार लेखन केले जाते त्याला विज्ञाननिष्ठता असे म्हटले जाते. वैज्ञानिक दृष्टीकोन हा व्यक्तीला सभोतालच्या घडामोडीमागील कारणीमिमांसा समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते. परंपरेने आलेल्या अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, प्रथा, समजूती यावर विश्वास न ठेवता कार्यकारणभावाचा शोध घेतला जातो. विज्ञाननिष्ठता ही मानवाला बुद्धिप्रामाण्यवादी बनवते. म्हणून ती वैचारिक साहित्याची प्रेरणा ठरते. ही वैचारिक साहित्याची तत्वे ही प्रेरणा ठरतात. त्याचबरोबर बुद्धिप्रामाण्यवाद, सामाजिकता, वास्तवता ही तत्वे देखील वैचारिक साहित्याचे महत्वाचे घटक आहेत. स्वातंत्र्य, समता आणि समानता, बंधुता, न्याय, नीती, सहिष्णूता, करुणा या मुल्यांची प्रस्थापना करणे वैचारिक साहित्याची प्रेरणा आहे.

निष्कर्ष: सदानंद मोरे यांच्या इतिहास, तत्वज्ञान, साहित्यातील योगदानाचा वैचारिक परिपेक्ष्यातून विचार केला तर त्याची विभागणी पुढीलप्रमाणे करता येते - १) संत साहित्यातून व्यक्त होणारा वैचारिक दृष्टीकोन. २) ललित साहित्यातून प्रकट होणारा वैचारिक दृष्टीकोन. ३) इतिहासविषयक मांडणीत जाणवणारा वैचारिक दृष्टीकोन. आणि ४) संपादकीय तसेच इतर वृत्तपत्रीय लेखनातून व्यक्त होणारे वैचारिक मंथन.

याबरोबरच सदानंद मोरे यांच्या लिखाणातील सामाजिक सुधारणावादी दृष्टीकोन, प्रबोधनात्मक दृष्टीकोन तसेच वैचारिक मंथन या सगळया मुद्द्यांचा परामर्श घेतला आहे. तसेच विचारवंताने मांडलेली वैचारिक भूमिका काळाच्या कसोटीवर टिकणारी आणि समाजमूल्यांची प्रस्थापना करणारी असते. एकाअर्थाने सक्षम समाजमन घडविण्याचे महत्वपूर्ण भूमिका विचारवंत करत असतात. एखाद्या विषयाच्या मुळापर्यंत जाण्याची एक बौद्धिक विचारयात्रा म्हणजे वैचारिक साहित्य होय. वैचारिक साहित्य विशिष्ट काळात परिस्थितीनुरूप आकार घेत असले तरी तो पिढ्यानंपिढ्यांचा दस्तावेज असतो. इतिहासातील अनेक अनुत्तरीत प्रश्नांचे उत्तर वैचारिक मंथनात आढळतात.

संदर्भ:

1) *दीक्षित राजा, साहित्य संमेलनाच्या (घुमान) निमित्ताने, संपा. त्रिभुवन शैलेश, सक्षम समीक्षा त्रैमासिक, अंक- पहिला, वर्ष- तेरावे, शब्दाली*

प्रकाशन पुणे, पृ. क्र. १९.

२) *धोंडगे दिलीप, संत साहित्याचा समर्थ नवभाष्यकार: डॉ. सदानंद मोरे, संपादक- ह. ल. निपुणगे, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, अंक-२८५, एप्रिल-मे-जून, १९९८, पृ. क्र. २१,२२.*

३) *पानतावणे गंगाधर, दलित वैचारिक वाङ्मय, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती-१९९५, पृ. क्र. १*

४) *Betom William, the Encyclopaedia of Britannica vol. 14, Publisher USA, 1967, Page number-352.*

५) *The Oxford Dictionary, Page Number- 1625,1626*

६) *मनोहर यशवंत, निबंधकार डॉ. आंबेडकर, नागपूर, १९८८ पृ. क्र. २*

७) *शेणोलीकर ह. श्री., वैचारिक वाङ्मय (संपा.), गो. म. कुलकर्णी व इतर, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड- सहावा,१९८८, पृ. क्र. १०६.*

बाल कामगार आणि मानवाधिकार एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ .संतोष मेंढेकर ,समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, रेणूका कॉलेज ,बेसा, नागपूर.

प्रस्तावना :आजच्या आधुनिक समाजात गरीबश्रीमंत - गरीबांची संख्या जास्त असून ती .अरे दोन वर्ग दिसून येतात गरीब कुटुंबाना दैनंदिन गरजा पूर्ण .दिवसेंदिवस वाढतच आहे पुरुष-करण्याकरीता आपल्या कुटुंबातील स्त्री, बालविकासाला प्राधान्य दिले जाते कारण राष्ट्राचे संपूर्ण भवितव्य बालकांवर अवलबून असतेते राष्ट्राचे भावी .ते राश्ट्राची खरी संपत्ती आहे . म्हणून देशात बालविकासाकडे लख देणे .आधार स्तंभं आहेत भारताला स्वातंत्र्य मिळून .अत्यंत आवश्यक आहे६८ वर्षे पूर्ण झालीतभ .ारताने औद्योगिक, आर्थिक व सामाजिक या सर्व क्षेत्रामध्ये चांबलह प्रगती करुन जगात आपले वेगळे स्थान प्राप्त केलेले आहे .भारत उद्याचे महासत्ता बनन्याचे स्वप्न पाहत आहे . मात्र आतही भारतात औद्योगीक व इतर क्षेत्रात बालश्रमीकांची आपल्या पो .समस्या गंभीरपणे उभी आहेटाची खळगी भरण्यासाठी लहान मुलांना शारीरिक कष्टाची कामे करावी लागणे हा सुसंसकृत समाजावरील फार मोठा कलंक आहे . लहान मुलांचे वय शिक्षणाचे असते, बालपणाचे क्षण आनंदाचे क्षण असतात बालपणाच्या गोड आठवणी जाग्या झाल्यावर . असे आपण परमेश्वराकडे मागणं 'बालपण देगा देवा' करतो . खेळण्याचे-बालपणाचे दिवस हे हसण्या, बागडण्याचे, मौजमस्ती करण्याचे असता परंतू काही दुददैवी मुलांना बालपणाचा आनंद घेण्याऐवजी पोटासाठी काबाडकष्ट करावे लागतात आणि यातूनच बालश्रमीकाची समस्या निर्माण समस्या होते.

संशोधन पध्दती :प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला असूत त्यात प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके इसंकलीत माहितीच्या .चा वापर करण्यात आला आहे . आधारे शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात .आली आहे

संशोधनाचे उद्देश: १ (मानवाधिकार अर्थ अभ्यासणे. २ (बालश्रमिक संकल्पनेचे अध्ययन करणे. ३ (भारतात बालश्रमिक निर्माण होण्याची कारणे अभ्यासणे. ४ (बालश्रमिकाला प्रतिबंध करण्यासाठी भारत सरकारने केलेल्या प्रयत्नांचे अध्ययन करणे. ५ (बालश्रमिक समस्येवर उपाययोजना सुचविणे,

संशोधन अभ्यासाची गृहितके: १ (भारतात बालश्रमिक समस्येचे मुख्य कारण गरीबी आहे. २ (भारतात बालश्रमिकांची समस्या गंभीर आहे. ३ (भारत सरकार बालश्रमिक समस्येवर फारसे गंभीर नाही. ४ (बालश्रमिकाला प्रतिबंध करण्याकरीता बनविलेल्या कायद्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात येत नाही.

मानवाधिकार म्हणजे काय?मानव अधिकार म्हणजे '' - मानवाचे सर्वअसे अधिकार, जे प्रत्येक व्यक्तीला तो केवळ मानव आहे या आधारावरच प्राप्त होतात व या अधिकाराशिवाय तो माणूस जगू शकत नाही''

मानव अधिकार मनुश्याला जनमतःच प्राप्त होतात . मानवाला मानवासारखे जगण्यासाठी आवष्यक असनारे अधिकार किंवा हक्क म्हणजे मानवाधिकार किंवा मानवीहक्क होयह्या अधिकारामुळे मनुष्याला स्वतःची प्रगती व . हे अधिकार मनुष्याला .व्यक्तीमत्व विकास करता येते .सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक आहेत

बालश्रमिक किंवा बालमजूर म्हणजे काय? - मानवी जीवनाच्या काही अवस्था आहेतसाधारणपणे मुलांच्या . वयाच्या चैदा वर्षापर्यंतचा काळ हा बालपणाचा काळ मानला जातो म्हणून .चौदा वर्षाखालील मुले जेव्हा आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शारिरीक कष्टाची कामे करतात तेव्हा अशा मुलांना बालश्रमिक किंवा बालमजूर असे म्हणतातभारतीय . राज्यघटनेत मुलभूत हक्कात चैदा वर्शाखालील मुलाना कारखाने, खाणी किंवा जोखीमीच्या अन्य ठिकाणी कामावर ठेवण्यासकरण्यात आली आहे सन .१९४८ च्या कारखानाविषयक कायद्यातही चौदा वर्षाखालील मुलांना कारखान्यात कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे . यावरुनचौदावर्षाखालील मुले शारीरिक कष्टाच्या कामाला लावली जात असतील तर त्यांना बालश्रमिक किंवा बालमजूर असे म्हणता येईल .

मानवाधिकार आणि बालश्रमिक :एकविसाव्या शतकात मानवाधिकारांना अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे . आंतरराष्ट्रीय षांतता प्रस्थापित करण्याचा विधायक व प्रत्येक व्यक्ती .सनदशीर मार्ग म्हणजे मानवाधिकार होय स्वतंत्र असून ती समान हक्काची भागीदार आहेहे हक्क तिला . जात, धर्म, वंश, राष्ट्र, भाषा असा कोणताही भेदभाव न करता मिळाले पाहिजेत अशी धारणा मानवी हक्कामागे आहेप्रत्येक . व्यक्तीला सन्मानाने, प्रतिष्ठेने जगता आले पहिजे अशी भावना मानवाधिकारामध्ये आहेबालविकास आणि मानवाधिकार . यांचा अतिशय जवळचा सबंध आहेप्रत्येक देशात . ते .लहानमुलांच्या विकासाला सर्वाधिक प्राधान्य दिले जाते उद्याचे आदर्श नागरिक आहेत, राष्ट्राचे आधारस्तंभ आहेत म्हणून त्यांच्या शारीरिक, मानसिक व बौध्दीक विकासाकडे लक्ष देणे आवश्यक असतेबालकांना त्यांचे हक्क . मिळाल्याशिवाय त्यांचा सर्वागिण विकास होणे शक्य नाही . परंतु आज बालश्रमिकांच्या संदर्भात बघितले असता लहानमुले मानवी हक्कांपासून वंचित आहेत असे दिसून येते तर बालश्रमिकांच्या बाबतीत मानवाधिकारांचे उल्लंघन होत आहे, असे आपणांस पाहावयास मिळते आणि ही एक प्रमुख समस्या निर्माण झालेली असून ती राष्ट्र विकासात बाधा निर्माण करीत आहेम्हणून बालकांचे हक्क कसे सुरक्षित राहतील याचा विचार . .करणे आवश्यक आहे

बालश्रमिक निर्माण होण्याची कारणे:

१ (**दारिद्रय / गरीबी**भारतात गरीबी हे बालश्रमिकांचे : भारतात गरीब कुटुंब किंवा दारिद्रय .मुख्य कारण आहे रेषेखाली कुटुंबांची संख्या जास्त आहेया गरीब कुटुंबातील . कुटुंबप्रमुखास आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतांना आपले उत्पन्न कमी पडते तेव्हा कुटुंबातील लहान मुलांना .मोलमजुरीची कामे करावी लागतात

२ (**महागाई** .भारतात महागाई दिवसेंदिवस वाढत आहे : वाढत्या महागाईमुळेगरीब कुटुंबांना आपला उदरनिर्वाह करणे कठीण झाले असुन त्यांना त्यांच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्याकरीता आपल्या कुटुंबातील लहान मुलांना मोलमजुरी करण्यासाठी पाठवावे लागते.

३ (**व्यसनाधिनतायाच** गरीब कुटुंबातील -ब : कुटुंबप्रमुखास दारु, गांजा, जुगार या सारखे व्यसन असतेया . व्यसनामुळे कुटुंबप्रमुखाचा उत्पन्नातील बराच पैसा या अशावेळी कुटुंबाचा चरीतार्थ .व्यसनातच संपून जातो परिणामी त्यांच्या कुटुंबातील लहान .चालविणे अवघड होते मुलांना निरनिराळी कष्टाची कामे करुन उत्पन्नवाढीत हातभार .लावावा लागतो

४ (**मोठे कुटुंब**कुटुंब नियो :जनाचे महत्व अजुन लोकांना समजलेले नाहीआपल्या देशाची लोकसंख्या वाढीची समस्या . पाच पेक्षा -एकाच कुटुंबात चार .दिवसेंदिवस वाढतच आहे जास्त मुले असणे हे दृश्य सर्वत्रच दिसते आणि ते े कुटुंब गरीब असेल तर कुटुंबप्रमुख इतक्या मोठ्या कुटुंबाचे पालन पोषण करु शकत नाही, अशावेळी कुटुंबातील लहान मुलांना काम करुन कुटुंबाच्या उत्पन्नात हातभार लावाला लागतो.

५ (**कर्जबाजारीपणा**गरीबीत जीवन जगणा :Úया लोकांवर कर्जबाजारी होण्याची वेळ येतेकुटुंबातील एखाद्या . सदस्याचे मोठे आजारपण, गुलीचे लग्न या सारख्या कारणांकरीता खाजगी सावकारांकडून कर्ज काढल्याशिवाय पर्याय नसतो.

६ (**अनाथपण**काही दुर्दैवी मुलांना लहान वयातच : .त्यामुळे ही मुले निराधार बनतात .अनाथ होण्याची वेळ येते अनाथ व निराधार झालेल्या लहान मुलांना आपले पोट .भरण्यासाठी शारीरिक कष्टाची कामे करावी लागतात

भारतातील बालश्रमिकांचे स्वरुप: १(भारतात ग्रामीण भागात बालश्रमिक मोठ्या प्रमाणात आढळतातग्रामीण . भागात कुक्कुटपालन, गुरे चारणे, शेतमजुरी, शेतीच्या कामात वडीलांना मदत करणे असे हंगामी बालश्रमिक आढळतात. २ (भारतात शहरी भागात हॉटेल, खानावळ, मालाची नेआण - करणे, बुटपॉलीश, फेरीवाले, घरगुती काम, सायकल-स्कुटर-मोटर दुरुस्ती, कचरा उचलणे, वर्तमानपत्र विकणे या क्षेत्रात बालश्रमिक दिसून येतात. ३ (तामिळनाडूत शिवकाशी येथे फटाके व आगपेट्या बनविण्याच्या फॅक्टरीमध्ये, फिरोदाबाद येथे काचेच्या कारखान्यात तर सुरत शहरात हिरे व्यवसायात बालश्रमिक कामात सहभागी दिसतात .४ (भारतात बालश्रमिक मात्र .तास काम करतांना दिसतात 13 ते 11 काही .त्यांना या कामाचा मोबदला फार कमी मिळतो उद्योगामध्ये बालश्रमिक वेठबिगार म्हणूनच काम करतांना .दिसून येतात५ (बालश्रमिक ज्या जागेत व वातावरणात काम करतात ती जागा व त्या ठिकाणचे वातावरण अयोग्य असते . काचेच्या कारखान्यात अतिशय उष्ण वातावरणात बालश्रमिक काम करतात तर फटाकांच्या कारखान्यात स्फोट होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.६ (बालश्रमिकांना श्रम करावयाचे वय नसतांनाही त्यांच्या क्षमतेबाहेर काम करावे लागते . त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर त्याचा वाईट परिणाम होतो. ७ (बालश्रमिकांचे मालक वर्गाकडून मानसिक शोषण करण्यात येतेजसे मुलांना मारणे ., त्यांच्याशी अर्वाच्य शब्दात बोलणे, त्यांना खाण्यास न देणे, काम करतांना नुकसान झाल्यास त्यांच्या वेतनातून कपात करणे, कामावरुन हाकलून लावणे इ.

बालश्रमिकांला प्रतिबंध करण्यासाठी भारत सरकारचे प्रयत्नबालश्रमिकांना प्रतिबंध करण्यासाठी पुढील कायदे : .तयार करण्यात आलेले आहेत - १(१९४९ चा कारखाना कायदा तयार करुन या नुसार १४ वर्षाखालील मुलांना कारखान्यात काम करण्यास बंदी घातली आहे. २ (खाण कायदा, १९५२ नुसार बालकांना साडेचार तासांपेक्षा जास्त वेळ काम करता येणार नाही .३(१९४४ ला बालअधिनियम तयार करुन त्यात बालमजुरी नष्ट करण्याचे उदिदष्टे निश्चित करण्यात आले. ४ (सन १९७९ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय बालक वर्श' त्या निमित्ताने .म्हणून साजरे करण्यात आले१९७९ पासून बालकल्याणासाठी, राष्ट्रीय पुरस्कर महत्वपूर्ण योगदान केलेल्या तीन व्यक्ती आणि पाच संस्थांना दरवर्षी हे पुरस्कार देण्यात येतात. ५ (बालमजूर प्रतिबंधक व नियमन कायदा संमत 1986 करून या कायद्यानुसार अत्यंत धोकादायक१३ व्यवसाय आणि ५७ प्रक्रिया यामध्ये लहान मुलांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे. ६ (डिसेंबर १९९६ चे सुप्रीम कोर्टाचे आदेश पुढीलप्रमाणे -अ (८ ते १४ वर्षापर्यंतच्या मुलांना धोकादायक उद्योगात काम करण्यास बंदी आणावीलहान (ब . मुलांच्या विकासासाठी बाल कल्याण पुर्नवसन कल्याण निधी .उभारावा

निष्कर्ष :१ (बालश्रमिक आपल्या मुलभूत हक्कांपासून वंचित आहेत. २ (भारतात गरीबी हे बालश्रमिकांचे मुख्य कारण आहे. ३ (बालश्रमिकांच्या बाबतीत मानवाधिकाराचे उल्लंघन होत आहे. ४ (वाढत्या महागाईमुळे दारिद्रय रेशेखालील कुटुंबातील लहान मुलांना आपला उदरनिर्वाह चांगला व्हावा म्हणून कामावर जावे लागते. ५ (बालश्रमिकांच्या शोशणाला व्यसनानिधता कारणीभूत दिसून येते.

बालश्रमिक समस्येवर उपाययोजना: १ (भारत सरकारने दारिद्य निर्मुर्लनासाठी प्रयत्न करावे. २ (देशातील गरीबीचे उच्चाटन करणे आवश्यक आहेयाकरीता तयार केलेल्या योजना . गरीब जनतेपर्यंत पोहोचविणे व त्यांची प्रभावीअंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. ३ (बालश्रमिंकांच्या अशिक्षित आईवडिलांना प्रौढ शिक्षण देण्यात यावे. ४ (बालश्रमिकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक शोषणाबाबत त्यांना योग्य मार्गदर्शन करण्यात यावे. ५ (बालश्रमिक समस्येचे समुळ उच्चाटन करण्याकरीता समाजातील सर्वच घटकांनी समोर येऊन त्या संबंधी लढा द्यायला पाहिजे. ६ (समाजातील स्वयंसेवी संस्था व संघटना यांनी सक्रिय होऊन जनजागृती करण्यासाठी प्रयत्न करावे (७ .बालश्रमिकांच्या पुर्नवसनाकडे शासनाने लक्ष द्यावे.

अशाप्रकारे बालश्रमिकांबाबतच्या नियमांची सरकारने प्रभावीपणे अंमलबजावणी केल्यास आणि समाजाने व सेवायोजकांनी आत्मीयता पूर्ण आपली जबाबदारी ओळखून कार्य केल्यास बालश्रमिकांच्या समस्येचे उच्चाटन निश्चितपणे होईल यात शंका नाही.

संदर्भसूची:

१. पाटील .बी .व्ही .प्रा 'मानवी हक्क', के, सागर पब्लीकेशन्स पूणे 2009
२. मानव अधिक :समग्र मानवी हक्क'ार एवं भारतीय लोकतंत्र', पूनीत कुमार कैलास पूस्तक, सदन, भोपाल 2008
३. 'मूलभूत मानवाधिकार अंमजबजावणी', डॉमनोज कुमार सिन्हा . पेशवे .एम.व्ही .अनुवादक डॉ, प्रामंदाकिमी पेशवे मानक .सौ . पब्लीकेशन्स
४. 'मानवी हक्क व समाज', नंदकुमार भारंबे निराली प्रकाषन
५. भारतातील'आजच्या सामाजिक समस्या', एकोंडेकर फडके प्रकाषन .वाय . कोल्हापूर
६. 'श्रम अर्थशास्त्र', डाॅ. सुधीर बोधनकर, साईप्रकाषन पुणे

स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचार

डॉ. जयमाला पुं. लाडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, मिलिंद महाविद्यालय, मुळावा जि. यवतमाळ

***सारांश:** प्रस्तुत निबंधात विषयाला अनुसरून स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचार, हिंसाचाराचे स्वरुप व हिंसाचाराची तीव्रता कमी करण्याकरिता ऊपाय योजनांची चर्चा केली आहेमहिलांवरील हिंसाचार म्हणजे कोणत्याही वयोगटातील कोणत्याही जातीच्या ., वर्गाच्या किंवा धर्माच्या महिलांवरील अपराध होयभारतात कमी .नुसार दंड करणारे कृत्य म्हणजे अपराध होय .सी.पी.आय . अगदी) वयातील मुलींपासून२ वर्षाची सुद्धातर वृद्धावस्थेतील स्त्रियांवर लैंगिक अत्याचार होतांना दिसून येत आहेत (, नौकरी करणाया स्त्रिया-, शाळेत जाणाया मुली-, काम करणाया स्त्रिया-, घरात राहणाया स्त्रियांवर -या स्त्रीया ह्या प्रत्येक ठिकाणी राहणा-कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे, अत्याचार घडून आल्याचे पाहत आहोतइंटरनेट च्या क्षेत्रात सुध्दा महिलांकरिता अपवाद राहिला . या सायबर गुन्हांत ल-स्त्रियांवर होणा .नाहीक्षणीय वाढ झाली आहे .ही अतिशय चिंताजनक बाब आहे.*

***मुख्य शब्द:** स्त्रियाविरुद्ध हिंसाचार, स्त्री अत्याचार, लैंगिक गुन्हे, हिंसाचार, कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार, दामिनी पथक, सायबर क्राइम, फास्ट ट्रॅक कोर्ट, श्रद्धाअंधश्रद्धा- इ.*

संशोधनाची उदिष्ट्ये :१ (स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचार म्हणजे काय हे अभ्यासणे. २ (स्त्रियांविरुद्ध होणा / या हिंसेची-गुन्हाची स्वरुप अभ्यासणे. ३ (स्त्रियांविरुद्ध होणाया अत्याचाराची - .तिव्रता कमी करण्यासाठी उपाययोजनेची चर्चा करणे

संशोधन पद्धती :प्रस्तुत शोध निबंधांत दुय्यम स्त्रोताचा आधार घेतला आहे जसे कि संदर्भग्रंथ -, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट्स इत्यादि.

प्रस्तावना :आजच्या काळात सामाजिक संशोधक, केंद्र आणि राज्य सरकार, योजना आयोग (नीती आयोग), सामाजिक सुधारक, धोरणकर्ते ह्या सर्वांचा महत्त्वाचा अध्ययनाचा विषय म्हणजे स्त्रियांविरुद्ध होणारे अत्याचार .होय (हिंसा) जसे कि .या हिंसा ही अनेक प्रकारची असते-स्त्रियांविरुद्ध होणा बलात्कार - .लैंगिक हिंसाचार उदा -, अपहरण, हत्या . कौटुंबिक हिंसाचार जसे हुंडा, मारहाण, लैंगिक दुव्यवहार, विधवा आणि वृद्ध महिलांसोबत होणारी मारहाण .सामाजिक हिंसा जसे की स्त्री भ्रूण हत्या, महिलांसोबत छेडछाड, स्त्रियांना संपत्तीमध्ये अधिकार न देणे, हुंडा घेणे, सती जाण्यास प्रवृत्त करणे इत्यादि 'स्त्री' जगातील कोणत्याही देशातील स्त्रियांना . लोकसंख्येच्या दृष्टिने विचार केला .म्हणून वेगळे समजले जाते तर जवळपास ५० टक्के लोकसंख्या स्त्रियांची असतेही स्थिती . नैसर्गिक दृष्ट्या स्त्रीला मिळालेला .नैसर्गिक आणि जैविक आहे हा अर्पित दर्जा मानवी व तांत्रिक नियमनांनी .दर्जा स्पष्ट आहे त्यामुळे (अपवादात्मक लिंगपरिवर्तन) बदलता येत नाही नैसर्गिकदृष्टया स्त्रिया पुरुषांपेक्षा भिन्न असतातमात्र त्याचा . अर्थ असा होत नाही कि, स्त्रियांना गौणत्व प्रदान करावेअनेक . एवढेच .धर्मामध्ये सुद्धा स्त्रिचा दर्जा गौण मानल्या गेला आहे नाही तर स्त्रीला माणूस म्हणून समान दर्जा नव्हता तर स्त्री ही पुरुषांसाठीच निर्माण झाली आहे असे धर्मगुरुंनी आणि पुरोहितांनी धार्मिक ग्रंथाचे वेगवेगळे आधार देऊन सांगितले . "ती अर्धांगिनी आहे" हिंदू धर्मात - जसे कि. तर ख्रिश्चन धर्मियात सुख दुःखात पुरुषाची इच्छा तीच तुझी इच्छा असेल", पुरुष स्त्रीवर राज्य करीलस्त्रीचे स्थान " तर कुराणामध्ये .असे मानते " असे अनेक बंधने स्त्रीवर लादून स्पष्टपणे मांडलेले "गौण असेल .होते/आहे

थोडक्यात पारंपारिक विचारधारांनुसार जगातील सर्वच देशांमधील स्त्री ही भेदभाव नितीची शिकार होतीत्याचाच . पायगंडा म्हणून की काय आजही२१ व्या शतकातील आधुनिक संगणकाच्या काळात तिला अनेक भोग भोगावे लागत आहेत मग ते कौटुंबिक हिंसाचाराची बळी होत असेल किंवा तिच्यावर बलात्कार ह्यासारखे हिन हिंसाचार असेल किंवा श्रद्धा - ह्याच .अंधश्रद्धा ह्याच्या विळख्यात अडकलेली दिसून येते या अनेक -स्त्रियांविरुद्ध होणा' आधारावर प्रस्तुत शोधनिबंधात अत्याचाराचा/प्रकारच्या हिंसा उल्लेख केलेला आहे .

जागतिक स्तरावर स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या तुलनेत ५० टक्के असुन सुद्धा स्त्रियांना दुय्यम दर्जा दिलेला आहे . महिलांवरील होणारा हिंसाचार ह्यावरूनच दिसून येते की समाजात .महिलांचे स्थान किती दुय्यम गणल्या गेले आहे स्त्रियांचा स्थान किंवा दर्जा पाहत असतांना तिला प्रत्यक्ष वागणूक कशी मिळते हे पाहिले जाते.

महिलांवरील हिंसाचार म्हणजे सामान्यतः कोणत्याही वयोगटातील, कोणत्याही जातीच्या आणि धर्माच्या महिलांवरील अपराध, गुन्हे होयहे अपराध कोणत्याही . प्रामुख्याने त्यात खून .प्रकारचे असू शकतात, अत्याचार, विनयभंग, बलात्कार, मारहाण, अपमान, कौटुंबिक हिंसाचार व इतर अनेक प्रकारच्या गुन्हयाचा समावेश आहेदरवर्षी . भारतात स्त्रियांविरुद्ध होत असलेले हिंसाचार वाढतानाच .दिसून येत आहे

म्हणजे लिंग आधारीत 'महिलांविरुद्ध हिंसा' हिंसाचाराची कोणतीही कृती ज्याचापरिणाम किंवा परिणामी स्त्रियांना शारिरिक, लैंगिक, किंवा मानसिक हानी किंवा त्रास होण्याची शक्यता असते, ज्यामध्ये अशा कृत्यांच्या धमक्या, बळजबरी किंवा स्वातंत्र्याचा खाजगी जीवनात उपयोग करू न देणे म्हणजे जाणूनबुजून त्यांना वंचित ठेवणे (बंधने), जवळ जवळ सर्वच समाजामध्ये स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचार अस्तित्वात आहेत्याचे मूळ शतकानुशतके चालत आलेल्या पितृसत्ताक . स्त्रियांवरिल हिंसाचार हे पुरुष आणि .पद्धतीमध्ये आहे स्त्रियामधील असलेली ऐतिहासिकदृष्ट्याा असलेली असमानता ज्यामुळे समाज आणि पुरुषांव्दारे स्त्रियांवर वर् .होयचस्व

निर्माण झालात्यामुळे स्त्रियांच्या पूर्ण प्रगतीला प्रतिबंध . हेने महिलांवरील होणारी हिंसा ही एक -अशात .निर्माण झालेत अशी सामाजिक यंत्रणा निर्माण झाली की ज्याव्दारे स्त्रियांना आणी .दर्जा प्राप्त झाला/पुरुषांच्या तुलनेत गौण स्थिती त्यातूनच स्त्री भ्रूणहत्या, मानवी तस्करी, वेश्याव्यवसाय, लैंगिक शोषण, लैंगिक छळ, आत्महत्या, पॉर्नोग्राफी ह्यासारख्या अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्यात.

स्त्रियांविरुद्ध होणा :या गुन्ह्यांचे स्वरूप- .महिलांविरुद्ध हिंसा ही समस्या काही नविन नाही आहे भारतीय समाजातदिर्घकाळापासून स्त्रीयांना अपमानित केले गेले आहे ह्याचे ऐतिहासिक दाखले आहेतआज मात्र काही . प्रमाणात स्त्रीयांना पुरुषांच्या जीवनात महत्वपूर्ण, प्रभावशाली आणि अर्थपूर्ण सहयोगी मानल्या जात आहेस्वातंत्र्यानंतर . आपल्या समाजात महिलांकरिता असलेल्या संविधानीक तरतूदी, कायदे, महिलांचे शिक्षणाचे वाढते प्रमाण, महिलांमध्ये निर्माण होत असलेली आर्थिक स्वतंत्रता हे सर्व असतांना असंख्य स्त्रीयां हिंसाचाराला बळी पडत आहेतमारहाण - जसे की ., अपहरण, बलात्कार, जाळणे, हत्या, संशय, आत्महत्येस प्रवृत्त, अंधश्रद्धेच्या बळी, ह्यासारख्या असंख्य अत्याचाराला बळी पडत आहेतनॅशनल क्राइम रिकॉर्ड ब्युरो चा सुद्धा अहवाल . सांगतो कि, स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचारात वाढ होत आहे. स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचाराचे स्वरुप पाहतांना स्त्रियांसंबंधित त्यासंदर्भात काही गुन्हयाचा उल्लेख इथे .कोणते गुन्हे घडतात करता येईल भारतीय दंड अधिनीयम कलम .४० नुसार गुन्हाअपराध अशी कृती आहे ज्या कृतीला ह्या / आणि जे कृत्य .दंड दिला जातो/अधिनियमानुसार शिक्षा महिलांविरुद्ध असते ज्यामुळे महिलांचे शोषण किंवा महिला हिंसाचार /बळी पडत असेल त्या कृत्यांना स्त्रियांविरुद्ध गुन्हा असे म्हणता येईलबलात्कार ., घरगुती हिंसाचार, लैंगिक छळ, ॲसिड हल्ला, स्त्री भ्रूण हत्या, जन्माच्या पूर्वी लिंग चाचणी, सायबर हिंसा, अपहरण करणे, हुंडाबळी, पत्नीला मारहाण, ऑनर किलिंग, विधवा स्त्रियांविरुद्ध हिंसा, जबरदस्तीने लादलेले मातृत्व, नसबंदी, सक्तीचा गर्भपात, महिलांची तस्करी जबरदस्तीने वेश्याव्यवसायात ढकलणे, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे असे असंख्य हिंसाचार स्त्रियांविरुद्ध होतांना दिसून येतात.

नुकतीच एक घटना वर्तमानपत्रात वाचण्यात आली की तिरुवनंतपुरम येथील २६ वर्षीय डॉ-शहाना हिने भुल देणा . या इंजेक्शनचा ओवरडोस घेऊन आत्महत्या केलीकारण . सांगितले जाते की, ज्या डॉ .रूवैस ह्यासोबत प्रेमसंबंध होते . रूवैसचे .दोघांनी लग्नाचा निर्णय घेतल्यानंतरसुद्धा डॉ (शहाना .डॉ) कुटुंबीयांनी हुंडयाची मागणी केली त्याची पूर्तता ह्यांच्या कुटुंबाकडून होऊ न शकल्याने रूवैसच्या कुटुंबियानी लग्न मोडले ह्यामुळे मानसिक तणावाखाली तिने आत्महत्या केली असे वृत्त होतेअसे असंख्य रुहानासारख्या स्त्रिया आहेत . कि धोकाधडी, विवाहास नकार, हुंडा न देऊ शकल्यामुळे तसेच कौटुंबिक हिंसाचारामुळे आत्महत्या केलेल्या आहेत .

ह्या उदाहरणावरून एवढेच म्हणायचे आहे कि, मुलींमध्ये निर्णयक्षमता का दिसून येत नाही? हुंड्यामधून हुंडाबळी होत असतांना सुद्धा ही प्रथा हे शिकलेले का टिकवून ठेवीत (उच्च) आहेत? विवाह करणे म्हणजेच जीवन यशस्वी होते काय? विवाह बंधनकारक का आहे (मुलींकरिता)? शिक्षणातून मानसिक सक्षम का होत नाही मुलेमुली-? मुली शिक्षण घेऊन सुद्धा मानसिक दुबळया दिसून येतातया सामाजिक रूढी ., प्रथा आणखी किती स्त्रियांचे जीव घेतात? मेन्टली हेल्थ अवेअरनेस नाही? जागरुकता निर्माण करणे गरजेचे आहे .

त्याचप्रमाणे दिल्ली येथील श्रद्धा मर्डर केस ज्यामध्ये आफ़ताब ने लिव्ह इन मध्ये राहत असलेल्या श्रद्धाचे असंख्य तुकडे केले होते हयांची ओळख .बम्बल ह्या ॲप वरुन झाली होतीअशा विकृत माणसाशी मैत्री प्रत्यक्ष न भेटता ॲपद्वारे . झाली? किंवा दिल्लीची निर्भया केस असेल?

एन च्या .बी .आर .सी .२०२२ च्या अहवाला नुसार २०२२ मध्ये ४लाख केसेस महिलांविर ४५.्द्ध हिंसा बाबत नोंदल्या गेल्यात एका तासात .५१ केसेसची एफ .आर .आय . यावर्षी भारतातील महिलांवरील गुन्हयाचे प्रमाण .केल्या जाते ४ टक्के नी वाढले आहेभारतातील सर्वात सुरक्षित शहर . कोलकाता म्हणून ओळखले जात आहे असे नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरोने प्रसिद्ध केलेल्या वार्षिक अहवालात म्हटले असले तरी २०२१ च्या तुलनेत २०२२ मध्ये महिलांवरील गुन्हयांची नोंद वाढलेली आहे .२०२१ मध्ये कोलकाता येथे महिलांविरोधात १,७८३ गुन्हांची नोंद झाली तर २०२२ मध्ये ती वाढून १,८९० नोंद झाली आहेकारण .ही फार चिंताजनक बाब आहे. महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी एवढे पाऊले उचलत (योजना) .असतांना सुद्धा गुन्ह्यांत वाढ होत आहे हे खरच चिंताजनक आहे देशात सर्वात असुरक्षित शहर म्हणून देशाची राजधानी दिल्ली माहिलासाठी असुरक्षित शहर ठरले आहेमहाराष्ट्रात नागपुर . आ .सी .एन .हे महिलांसाठी सुरक्षित शहर उदयास आले आहेर . - च्या अहवालानुसार .बी२०२२ बेंगलूरू हे शहर ॲसीड अटॅक करिता पहिल्या क्रमांकावर असलेले दिसून येते .४ डिसेंबर २०२३ जो एनचा अहवाल प्रकाशित झाला तो .बी .आर .सी . असा सांगतो कि, देशात २०२१ च्या तुलनेत क्राइम रेट कमी झाला मात्र स्त्रियांविरुद्ध गुन्हात मात्र २०२१ च्या तुलनेत २०२२ मध्ये ४ टक्के नी गुन्हयाचे प्रमाण वाढलेप्रामुख्याने ह्या . गुन्हयांत३१टक्के गुन्हे हे पतीने क्रूरतापूर्ण केलेली वागणुक ४. तसेच पतीच्या जवळच्या नातेवाईकाकडून अधिक गुन्हे झालेत ह्याची नोंद झाली आहे. ह्यामध्ये क्रूरतापूर्व वागणूक, अपहरण, हल्ले आणि बलात्कार ह्यांचा समावेश आहे .बी .आर .सी .एन . २०२३ च्या अहवालानुसार २०२० मधील ३,७१,५०३ प्रकरणावरून २०२२ मध्ये ४,४५,२५६ प्रकरणे झाली आहेत. २०२१ च्या ४,२८,२७८ प्रकरणाच्या तुलनेत २०२२ च्या आकडेवारीत वाढ झाली आहे .

१५ ते ४९ वर्षे वयोगटातीला ४५ टक्के महिला आणि ४४ टक्के पुरुष ह्यांचा असा विश्वास आहे कि नॅशनल फॅमीली हेल्थ सर्व्हिस सर्वेक्षणात सूचीबद्ध केलेल्या सात कारणांपैकी कोणत्याही दोन कारणांवर आधारित पतीने पत्नीला मारहाण करणे योग्य आहे .असे मत नमूद करण्यात आले आहे .

मणिपूर मधील घटना तर खुप संतापदायक आहे.

(कुकी) पुरुषांच्या हिंसक जमावा कडून दोन आदिवासी महिलांची नग्न अवस्थेतील परेड केल्याचा व्हिडीओ सोशल महिलांवरील अशा प्रकारची क्रूरता .मिडियावर आला होता आणि मानवाची सद्सद्विवेक बुद्धी .मन सुन्न करणारी आहे त्याचप्रमाणे राजस्थान .हादरवून टाकणारी आहे मध्ये सुद्धा ३१ ऑगस्ट रोजी एका महिलेची परेडचा व्हिडीओ व्हायरल झाला होता.हा व्हिडीओ एका गर्भवती आदिवासी महिलेचा होता .

The Report of Crimes against women

अ.क्र.-	गुन्ह्याचे स्वरूप	टक्केवारी
१	पती व त्याच्या जवळच्या	३१.४
२	स्त्रियांचे अपहरण	१९.२
३	विनयभंग	१८.७
४	बलात्कार	७.१

स्त्री हिंसाचाराचा अभ्यास पाहताना काही संघटनानी केलेल्या अभ्यासाचा इथे उल्लेख करतेन्याय मिळवण्याच्या . प्रक्रियेतल्या हिंसापिडीत स्त्रियांचे अनुभव यासंदर्भात ऑक्सफर्ड विद्यापिठ, क्वीन मेरी विद्यापिठ, लंडन, आय .आय . मुंबई आणि नारी समता मंच .टी, पुणे ह्यांनी महाराष्ट्रात संशोधन केलेमहाराष्ट्रात पुणे ., छत्रपती संभाजीनगर, नाशिक, चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्हांत ६० पिडीत स्त्रियांच्या दीर्घ मुलाखती घेतल्या होत्या त्यावेळेस असे आढळून आले की ६० पैकी ५८ जणींनी शारिरीक तसेच लैंगिक, मानसिक, भावनिक आणि आर्थिक छळ झाल्याचे सांगितलेसासर हे प्रामुख्याने . वडिलांकडून -मात्र आई .हिंसेचे ठिकाण आहे असे सांगितले सुद्धा छळ झाल्याचे३ महिलांनी सांगितलेयाने -स्त्रियांनी नव . नांदवावे म्हणून मुलाचा ताबा, पोटगी, सुरक्षा यासाठी न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावलेयामध्ये कौटुंबिक हिंसा कायदा ., कौटुंबिक कायदे आणि फौजदारी कायदा)४९८- अयाचा (.वापर केला

२५ नोव्हेंबर ते १० डिसेंबर हा कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी पंधरवाडा हा स्त्रियांची कौटुंबिक स्थिती आणि स्त्रियांना न्याय मिळविण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष हे जाणून घेण्यासाठी विविध सामाजिक संघटना संशोधन करून त्यावर उपाय सांगण्याचे प्रयत्न केले जातातयाठिकाणी काही . दोन मुली झाल्या म्हणून .घटनांचा इथे उल्लेख करु इच्छिते पुरुष अशा प्रकारे /स्त्रियांना घराबाहेर काढणारे कुटुंबीय कौटुंबिक हिंसा करतांना दिसून येतातकाही वेळा स्त्रियांना . प्रत्यक्ष मारहाण, सतत टोमणे मारणे, अपमान करण, अक्कल काढण ह्या सर्व त्रासांमुळे स्त्रियांचा मानसिक ताण वाढतो तसाच त्याचा शरिरावर विपरीत परिणाम होतो मुंबईतील . मान-शारिरीक हिंसा) ही संस्था अन्यायग्रस्त 'सेहत'सिक हिंसा (याने किंवा -नव .प्रकल्प राबविते 'दिलासा' महिलांकरिता कुटुंबातील सदस्याने मारहाण केल्याने जखमी झालेल्या स्त्रियांवर उपचार करून हि शारिरीक हिंसा कौटुंबिक हिंसा आहे अशी जाणीव निर्माण करून ह्याविरुद्ध तक्रार नोंदवायला सांगतात, त्यामुळे आपल्याला आधार आहे असे स्त्रियांना वाटते त्यामुळे महिला तक्रार करायला समोर येतात .

स्त्रियांबाबत होत असलेल्या आर्थिक, लैंगिक, कौटुंबिक, सायबर अशा अनेक प्रकारच्या गुन्ह्याचा अभ्यास केला तर असे दिसून येते कि, स्त्रीयांविरुद्ध हिंसाचार रोखण्यासाठी खूप कठोरात्मक पाऊले उचलण्याची गरज आहे म्हणजेच उपाययोजनांची व त्यांची योग्य अंमलबजावणीची गरज आहे.

स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाययोजना : भारतीय संविधानाने स्त्री .पुरुष समतेचे तत्व स्विकारले आहे- त्यामुळे सर्व नागरिकांना समतेचा हक्क आणि अधिकार घटनेत समाविष्ट असल्यामुळेमानवी जीवनाच्या विभीन्न क्षेत्रातील स्त्रीपुरुष भेदभावाची तीव्रता कमी होण्यास प्रारंभ झाला आहे - .असे निश्चितच म्हणता येईल

स्त्री हिताचे रक्षण करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून निरनिराळे कायदे केले जातातजसे हुंडा प्रतिबंधक कायदा ., लैंगिक शोषण व अत्याचार विरोधी कायदा, वडिलोपार्जित संपत्तीत स्त्रियांना वारसा हक्क मिळवून देणारा कायदा, महिलांच्या सबलीकरणासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न सुरु आहेतमहिला कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करून . महिलांच्या .महिलांच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत स्वयंसेवी संस्थाही त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्नशिल आहेतमात्र सर्वात प्रभावी उपाययोजना म्हणजे स्त्रियांना . जागृती -तिच्या हक्काच्या रक्षणासाठी अधिक प्रमाणात जाणीव महाराष्ट्रात कौटुंबिक हिंसा कायद्याखाली .निर्माण करणे होय काम करण्याकरिता संरक्षण अधिकारी नियुक्त केले आहेतह्या . यांसमोर पीडित स्त्री मोकळेपणाने बोलू शकेल -संरक्षण अधिका मात्र पाहिजे तशी .हयाकरिता नियुक्ती करण्यात आली आहे प्रेस इन्फॉर्मेशन ' महाराष्ट्रात .अंमलबजावणी झालेली नाही च्या संकेतस्थळावर 'ब्युरो३,७३० संरक्षण अधिकारी आहेत असे नमूद आहेतमात्र प्रत् .यक्ष फील्डवर ह्या संरक्षण अधिका- ऑफिस .उदा .यांना काम करण्यात अनेक अडचणी आहेत यांना आवश्यक -संरक्षण अधिका .करिता जागा उपलब्ध नसते तसेच न्याय .ती सर्व संसाधने प्राप्त व्हायला हवेत मिळविण्यासाठी प्रचंड वेळ लागतो, तसेच आदेश मिळाल्यानंतर सुद्धा पुन्हा अर्ज करावा लागतो अशा काही अडचणींचा फेरविचार करणे सुद्धा गरजेचे आहेआणखी . महत्वाची गोष्ट म्हणजे या कायद्याखाली दावे कुटुंब न्यायालयात चालविता यावेत जेणेकरून कुटुंब न्यायालयात दावे चालू असतांना वेगवेगळ्या न्यायालयात खेटे घालावे लागणार नाहीत पीडितेच्या गरजेचा एकत्रित विचार करून निकाल मिळेल.

ह्यावरून असे म्हणता येईल कि, कोणताही चांगला कायदा झाला तरी त्यांच्या अंमलबजावणी साठी आवश्यक निधीची तरतूद, प्रशिक्षीत आणि संवेदनशील मनुष्यबळ, आवश्यक अन्य संसाधने आणि मुख्य म्हणजे हिंसेबाबत प्रबोधनासाठी जनजागरण मोहिमा अत्यावश्यक आहेत.

१६ डिसेंबर २०१२ मध्ये दिल्ली येथे निर्भया सामूहिक बलात्काराच्या प्रकरणानंतर समाजात जो आक्रोश निर्माण झाला होता तेंव्हा राष्ट्रीय स्तरावर महिलांवर वाढते लैंगिक अत्याचार लक्षात घेता एप्रिल २०१३ मध्ये अपराधिक कानून एवढेच नाही तर लैंगिक .पारित केला (संशोधित)

शोषणाच्या पिडित स्त्रीयांकरिता फास्ट ट्रॅक कोर्ट ची स्थापना केली जेणेकरून लवकरात लवकर न्याय मिळेल मात्र या अत्याचारांची संख्या दिवसेगणिक -स्त्रियांविरुद्ध होणा वाढत असल्याने इथे ही निराशा दिसून येतेह्यावरून केवळ . कायदेच महिलांवर होणारे अत्याचार थांबवू शकत नाही तर स्त्रियांनी सुद्धा निर्भिड होने तसेच समाजात स्त्रियांबद्दल .संकुचित मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे

२० डिसेंबर २०१८ रोजी सायबर गुन्हे नोंदणी साठी पोर्टल सुरु केले जेणेकरून सामाजिक माध्यमांवरून महिलांना त्रास देणा .याच्या विरोधात गुन्हा नोंदविणे शक्य होईल-त्याचप्रमाणे महिलांना आपातकालीन तातडीने मदत मिळाली पाहिजे ह्याकरिता११२ हा क्रमांकाची हेल्पलाइन सुरु करण्यात आलीसुद्धा 'दामिनी पथक' महाराष्ट्रात पोलीस विभागाद्वारे . पिडीत स्त्र .कार्यरत आहेतियांच्या सुरक्षेसाठी 'निर्भया निधी' .उपलब्ध करून देण्यात आला आहे

महिलांवरील हिंसाचार रोखण्यासाठी संविधानात्मक अनेक कायदे आहेतत्याचप्रमाणे केंद्र व राज्यसरकार . देशपातळीवर तसेच राज्यपातळीवर अनेक सुधारात्मक प्रयत्न करित असतात तरीपण४ डिसेंबर २०२३ ला प्रकाशित करण्यात आलेला एनचा अहवालानुसार .बी .आर .सी . .या हिंसाचारात वाढच झालेली दिसून येते-महिलांवर होणा त्यामुळे व्यक्ती, शासन, न्याय प्रणाली, कायदे, पोलीस यंत्रणा, महिला आयोग ह्यांना आणखी कठोर होण्याची आवश्यकता आहेमहिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावा व स्त्रियांचा स .र्वांगीण विकासाला चालना मिळावी ह्यासाठी राज्य महिला आयोगाची स्थापना करुन स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, हुंडाबळी, लैंगिक छळवणूक ह्या प्रकरणी लक्ष घालणे, महिला जागृती मेळावे, लोक न्यायालय, समुपदेशन, कायदेविषयक सहाय्य याद्वारे महिलांना मार्गदर्शन केले जाते .

अशाप्रकारे महिलांवर होणारे अत्याचार थांबविण्यासाठी किंवा झालेल्या अन्यायाला न्याय मिळवून देणे, अत्याचाराची तीव्रता कमी करणे ह्यासारखी उपाययोजना विवीध माध्यमातून केले जात आहेमात्र प्रश्न हा आहे कि अनेक . वर्षापासून महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी अनेक कायदे आहेत व इतर अनेक बाबी आहेत मात्र स्त्रियांबद्दल हिंसाचार का थांबत नाहीत? स्त्री हिंसाचार मुक्त कधी होईल?

निष्कर्ष :भारतीय समाजात स्त्रियांना रूढीपरंपरेच्या -गुलामगिरितून मुक्त करण्यासाठी महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी अथक प्रयत्न केलेतभारतीय . संविधानाचे निर्माते डॉबाबासाहेब आंबेडकर ह्यांना . स्त्रियांच्या हक्काची जाणिव असल्यामुळे राज्यघटनेत बाबासाहेबांनी महिलांच्या सुरक्षेकरिता व प्रगती करीता अनेक कलम .कायदे केलेत१५, कलम १६ नुसार लिंगाचा आधारावर स्त्रियांसोबत भेदाभेद करता येणार नाहीअशा अनेक तरत .ुदी असतांना सुद्धा स्त्रियांवर होणारे हिंसाचार वाढले आहे हे नुकतेच प्रकाशित झालेल्या एनच्या .बी .आर .सी . या लैंगिक -स्त्रियांवर होणा .अहवालानुसार स्पष्टपणे दिसुन येते .व कौटुंबिक अत्याचारात वाढ झाली आहे

स्त्रियांवरील हिंसाचार रोखण्यासाठी सायबर सेल असेल किंवा हेल्पलाइन सुरु करण्यात आली आहेकमी वयातील . मुलींवर जर लैंगिक अत्याचार झाले असतील तर त्यांना न्याय) मिळवून देण्यासाठी पोक्सो ॲक्ट२०१२प्रोटेक्शन ऑफ (.चिल्ड्रेन्स फ्रॉम सेक्सुअल ऑफेन्सेस ॲक्ट अंमलात आहे

ह्या संगणकीय काळात वेगवेगळे तंत्रज्ञान विकसीत होत आहेत त्यातीलच एक AI म्हणजेच Artificial Intelligence हे तंत्रज्ञान पण ह्या तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करुन ऑनलाइन म्हणजेच सायबर गुन्हे वाढत (मार्फिंग .उदा) या हिंसाचाराबाबत जाणीव जागृती -स्त्रियांवर होणा .आहे करणे, कायदेविषयक सहाय्य करणे / मार्गदर्शन करणे ही कार्ये राज्याचे महिला आयोग सुद्धा करतेतात्पर्य हे कि ., एकीकडे स्त्रियांच्या कर्तुत्वाचे क्षेत्र विकसीत होत आहेस्त्रियांचे . मुलींना शिक्षण घेता यावे म्हणून .शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे सवलती व संधी प्राप्त होत आहेतआर्थिक) स्त्रियांना सक्षम ., सामाजिक, राजकीयज्याप्रमाणे .केल्या जात आहेत (कर्तुत्वाच्या क्षेत्राचे विस्तार होत आहे त्या प्रमाणात स्त्रियांवर .उदा .या हिंसाचाराच्या प्रमाणात सुद्धा वाढ होत आहे-होणा क्रिडाक्षेत्र असो कि, राजकीय क्षेत्र असो तिच्यावर अत्याचार होत आहेतही अतिशय खेदाची बाब आहे ., खुप चिंताजनक आहे एकीकडे मातृत्वाचे थोरवे गायचे आणि दुसरीकडे स्त्रियांवर अन्याय करायचे . ही फार लाजीरवाणी गोष्ट आहे !

संदर्भ ग्रंथ:

१. *आहूजा राम)२०१८सामाजिक समस्याएँ जयपूर (, रावत पब्लिकेशन्स .*
२. *आहूजा राम, आहूजा मुकेश)२०१५विवेचनात्मक (अपराधशास्त्र, नई दिल्ली.रावत पब्लिकेशन्स .*
३. *वैदय, अनिल नि) .२०१६भारतीय महिला कायदा (, नाशिक, महाराष्ट्र लॉ.एजन्सी .*
४. *वैदय, अनिल, नि) .२०२२कायदा (, नाशिक महाराष्ट्र लॉ. .एजन्सी*
५. *करमरकर, प्रिती)९ डिसेंबर २०२३स्त्री हिंसाचारमुक्त कधी (होईल? लोकसत्ता (चतुरंग)*
६. *खान हिनाकौसर)९ डिसेंबर २०२३कौटुंबिक जखमेवरची (मलमपट्टी, लोकसत्ता (चतुरंग)*
७. *https://mr.m.wikipedia.org*
८. *www.encyclopedia.com*
९. *www.aajtak.in*
१०. *www.thehindu.com*
११. *www.newsclick.in*
१२. *www.https://ncrb.gov.in*
१३. *www.pib.gov.in*

भारतीय कृषी व आदिवासी चळवळीचा इतिहास – एक दृष्टी

डॉ. पी. आर. गौरकर, *एस. एम. के. झोटिंग पाटील कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, समुद्रपूर जि. वर्धा.*

सारांश: *स्वातंत्र्यलढ्यातील बलिदानाचे स्मरण करताना आपण अनेक शेतकरी-आदिवासी चळवळींना विसरता कामा नये, ज्यात शोषित ग्रामीण जनतेने अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला आणि जहागीरदार-जमीनदारांना भेटलेल्या वसाहतवादी राज्यकर्त्यांनाही विरोध केला. या चळवळी जवळजवळ ब्रिटीश सत्तेच्या स्थापनेपासून सुरू झाल्या. या दिवसांत गोरखपूर (१७७८-८१), रंगपूर (बंगाल, १७८३) आणि सुबादिया (बंगाल, १७९२) येथे प्रमुख भूमिकेसह काही शेतकरी आंदोलने झाली. बंगाल आणि बिहारमध्ये, १७६६-७२ मध्ये चुआड आदिवासी विद्रोह झाला, जो पुन्हा १७९५ ते १८१६ पर्यंत झाला. १८१४-१७ मध्ये अलीगढच्या तालुकदारांनी उठाव केला. गुजरातच्या कोळींनी १८२४-२५, १८२८-३९ आणि १८४९ मध्ये उठाव केला. १८२४ मध्ये, हरियाणा आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशातील जाट आणि अनेक आदिवासी विद्रोह झाले. आंध्र प्रदेशातील रामपा भागात १८४० आणि १८४५ मध्ये आदिवासी सरदारांनी बंड केले. 1855 मध्ये संथाल आदिवासींनी उठाव केला. बरासात (बंगाल) च्या टिट्टू मीरचे बंड, म्हैसूरच्या दंगलीचे बंड आणि फरीदपूरचे (बंगाल) बंड हे शेतकऱ्यांमध्ये प्रमुख भूमिका बजावणारे काही बंड होते. प्रस्तुत शोधपत्रात भारतीय कृषी व आदिवासी चळवळीचा इतिहास व त्याचे परिणाम याबाबत चर्चा करण्यात आलेली आहे.*

सूचक-शब्द: *शेतकरी आंदोलन,आदिवासी विद्रोह,जमीनदारी, स्वातंत्र्यलढा.*

उद्देश: १) भारतीय कृषी चळवळीचा इतिहास अभ्यासणे. २) भारतीय आदिवासी चळवळीचा इतिहास अभ्यासणे. ३) कृषी चळवळीचे स्वरूप व प्रकार अभ्यासणे. ४) भारतीय कृषी व आदिवासी चळवळीचा परिणाम अभ्यासणे.

प्रस्तावना: भारताचा इतिहास बघितला तर अनेक आदिवासी आणि कृषी चळवळी झालेल्या आढळतात. १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात शेतकरी, कारागीर, मजूर इत्यादींनी मोठया प्रमाणावर सहभाग घेतला आणि धनुष्यबाण, तलवार, भाला, खंजीर अशी जी काही शस्त्रे मिळाली ती घेऊन ते लढले. १८५९-६० मध्ये बंगालमध्ये नील उत्पादक शेतकऱ्यांचे मोठे आंदोलन झाले. बिहारमध्ये १८६६-६८ मध्ये दरभंगा आणि चंपारणमध्ये नीलशेतीच्या शोषणाविरुद्ध बंड झाले. १८५८,१८६१ आणि १८६२ मध्ये आंध्र प्रदेशातील गोदावरी रामपा भागातील आदिवासींनी व्याजखोरी आणि वन हक्कांच्या उल्लंघनाविरुद्ध आवाज उठवला. १८७५ मध्ये पुणे आणि अहमदनगर जिल्ह्यात ३३ ठिकाणी सावकारांविरुद्ध गावोगावी उठाव झाला. रांची आणि सिंहभूमी परिसरात बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखाली प्रसिद्ध आदिवासी विद्रोह झाला. त्या बंडाने रांचीच्या इंग्रजांमध्ये दहशत निर्माण केली होती, पण काही काळानंतर ती निर्दयपणे दडपण्यात आली. बिरसा मुंडा यांच्या मृत्यूनंतर आदिवासींचा असंतोष कमी करण्यासाठी सरकारला काही कायदे करणे भाग पडले. १८९३-९४ मध्ये, आसामच्या कामरूप आणि दरांग जिल्ह्यांमध्ये भाडेवाढीच्या विरोधात शेतकरी आंदोलने झाली. १८९६-९७ मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या समस्यांबाबत आंदोलने झाली. १८९६ ते १९०० दरम्यानच्या दुष्काळात नऊ लाखांहून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला. १९१० मध्ये बस्तर आणि १९१३ मध्ये दक्षिण आंध्र प्रदेशात आदिवासींनी वनहक्कांच्या उल्लंघनाविरोधात उठाव केला. १९१५ च्या सुमारास ओडिशातील खोंड आदिवासींचे बंड झाले, जे दडपण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने येथील अनेक गावे जाळली. दक्षिण राजस्थानमध्ये गोविंद गुरूच्या सामाजिक सुधारणांच्या प्रयत्नांनी १९१३ मध्ये सामूहिक बंडाचे रूप घेतले. मानगडच्या डोंगरावर ४००० भिल्लांनी ब्रिटीश सैन्याचा सामना केला, ज्यामध्ये १२ आदिवासी मारले गेले आणि ९०० लोकांना अटक करण्यात आली. मेवाडच्या बिजोलिया जागीरमध्ये शेतकऱ्यांना ८६ प्रकारचे कर भरावे लागत होते. याविरुद्ध सीताराम दास ऋषींच्या नेतृत्वाखाली बंड झाले. दरम्यान, दक्षिण आफ्रिकेतून परतल्यानंतर महात्मा गांधी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय झाले. १९१७ मध्ये, ते चंपारण येथे गेले, जेथे शेतकऱ्यांच्या आंदोलनामुळे सरकारला त्यांच्या समस्या कमी करण्यास भाग पाडले गेले. गुजरातच्या खेडा जिल्ह्यात, पीक अयशस्वी होऊनही भाडे वसूल करण्याच्या गांधींच्या नेतृत्वाखाली केलेल्या प्रयत्नांमुळे भाड्यात सूट मिळाली. अलवरच्या नीमचना येथे ५० टक्के भाडेवाढीविरोधात आंदोलन करणाऱ्या शेतकऱ्यांवर गोळीबार करण्यात आला, ज्यात अनेकांचा मृत्यू झाला. बारडोली येथे १९२८ मध्ये सरदार पटेलांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांनी कर न भरण्यासाठी आंदोलन सुरू केले. १९३६ मध्ये अखिल भारतीय किसान सभा नावाची पहिली राष्ट्रीय स्तरावरील शेतकरी संघटना स्थापन झाली. असे अनेक कृषी आणि आदिवासी आंदोलने भारतात झालेली आढळते.

आदिवासी आंदोलने: १७७२ मध्ये बिहारमध्ये अनेक आदिवासी बंडांना सुरुवात झाली, त्यानंतर आंध्र प्रदेश, अंदमान आणि निकोबार बेटे, अरुणाचल प्रदेश, आसाम, मिझोराम आणि नागालँडमध्ये अनेक बंडखोरी झाली. एकोणिसाव्या शतकातील बंडात सामील असलेल्या महत्त्वाच्या जमातींमध्ये मिझो (१८१०), कोल (१७९५ आणि १८३१), मुंडा (१८८९), डफलास (१८७५), खासी आणि गारो (१८२९), कचारी (१८३९), संथाल (१८५३) या होत्या. मुरिया गोंड (१८८६), नाग (१८४४ आणि १८७९), भुईया (१८६८) आणि कोंढास (१८१७), देसाई (१९७९), गफ (१९७४) आणि गुहा (१९८३) यासारख्या काही विद्वानांनी स्वातंत्र्योत्तर आदिवासी चळवळींचा उल्लेख शेतकरी आंदोलन म्हणून केला. तथापि, के.एस. सिंग (१९८५) यांनी आदिवासींच्या सामाजिक आणि राजकीय संघटनेचे स्वरूप, मुख्य प्रवाहापासून त्यांचे सापेक्ष

सामाजिक अलिप्तता, त्यांच्या नेतृत्वाची पद्धत आणि त्यांच्या राजकीय एकत्रीकरणाच्या पद्धतीमुळे अशा पद्धतीवर टीका केली आहे. आदिवासींची सामुदायिक जाणीव प्रबळ आहे. आदिवासी चळवळी केवळ कृषिप्रधान नसून जंगलावर आधारित होत्या. काही बंडखोरांचे स्वरूप जातीय होते कारण ते जमीनदार, सावकार आणि क्षुद्र सरकारी अधिकारी यांच्या विरोधात होते जे त्यांचे शोषण करणारेच नव्हते तर परके देखील होते. जेव्हा आदिवासी त्यांचे कर्ज किंवा व्याज भरण्यास असमर्थ होते, तेव्हा सावकार आणि जमीनदारांनी त्यांच्या जमिनी घेतल्या. अशा प्रकारे आदिवासी त्यांच्याच जमिनीवर मजूर बनले. पोलीस आणि महसूल अधिकाऱ्यांनी त्यांना कधीही मदत केली नाही. उलट त्यांनी आदिवासींचा वैयक्तिक आणि सरकारी कामासाठीही कोणताही मोबदला न घेता वापर केला. आदिवासी कृषी व्यवस्था आणि चालीरीतींबाबत न्यायालये अनभिज्ञ तर होतीच, शिवाय आदिवासींच्या दुरवस्थेबाबतही अनभिज्ञ होत्या. जमिनीचे पृथक्करण, व्याज, सक्तीचे मजुरी, किमान वेतन आणि जमीन बळकावणे या सर्व कारणांमुळे मुंडा, संथाल, कोल, भिल्ल, वारली इत्यादी अनेक जमातींना आसाम, ओरिसा, राजस्थान, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश यांसारख्या अनेक भागात स्थलांतरित होण्यास भाग पाडले. जंगलांच्या व्यवस्थापनाने काही जमातींना विद्रोह करण्यास प्रेरित केले, कारण काही भागात जंगले त्यांच्या उपजीविकेचे मुख्य स्त्रोत आहेत. ब्रिटिश सरकारने व्यापारी आणि कंत्राटदारांना जंगले तोडण्याची परवानगी देणारे काही कायदे आणले होते. या नियमांमुळे आदिवासींना अनेक वन उत्पादनांपासून वंचित तर ठेवलेच शिवाय वन अधिकाऱ्यांच्या छळाचेही बळी ठरले. यामुळे आदिवासींनी आंध्र प्रदेश आणि इतर काही प्रदेशात हालचाली सुरू केल्या. राघवैय्या यांनी १९७१ मध्ये १७७८ ते १९७० या काळात झालेल्या आदिवासी बंडांचे विश्लेषण करताना ७० आदिवासी बंडांची यादी केली आणि त्यांची कालगणना दिली. भारतीय मानवशास्त्रीय सर्वेक्षणाने १९७६ च्या आदिवासी चळवळींच्या सर्वेक्षणात भारतात सुरू असलेल्या ३६ आदिवासी चळवळी ओळखल्या. असे म्हटले जाते की जरी हे बंड असंख्य किंवा तीव्र स्वरूपाचे नसले तरी, मध्य किंवा पूर्व भारतात क्वचितच कोणतीही मोठी जमात असेल ज्याने आपला निषेध आणि निराशा नोंदवण्यासाठी गेल्या १५० वर्षांत आंदोलने केली असतील. स्वातंत्र्यानंतर, आदिवासी चळवळींचे तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते: १) बाहेरच्या लोकांकडून होणारे शोषण (जसे की संथाल आणि मुंडांचे) आंदोलन. २) आर्थिक वंचिततेमुळे आंदोलने (जसे मध्य प्रदेशातील गोंड आणि आंध्र प्रदेशातील महार), आणि ३) फुटीरतावादी प्रवृत्तींमुळे (जसे की नाग आणि मिझोच्या) हालचाली.

आदिवासी चळवळींना त्यांच्या अभिमुखतेच्या आधारावर चार प्रकारांमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकते: १) राजकीय स्वायत्तता आणि एकच राज्य (नागा, मिझोस, झारखंड) च्या निर्मितीसाठी चळवळ, २) कृषी चळवळी, ३) वन आधारित हालचाली, आणि ४) सामाजिक-धार्मिक किंवा सामाजिक-सांस्कृतिक चळवळी (राजस्थान आणि मध्य प्रदेशातील भिल्लांमधील भगत चळवळ, दक्षिण गुजरातमधील आदिवासींमधील चळवळ किंवा रघुनाथ मुर्मूची संथाल चळवळ.

महापात्रा (१९७२) यांनी आदिवासी चळवळींचे तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे. प्रतिगामी, पुराणमतवादी आणि क्रांतिकारी. प्रतिगामी चळवळ 'चांगले दिवस' परत आणण्याचा प्रयत्न करते तर परंपरावादी चळवळ यथास्थिती कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करते. वाईट प्रथा, समजुती किंवा संस्था काढून टाकून सांस्कृतिक किंवा सामाजिक व्यवस्थेच्या 'सुधारणा' किंवा 'शुद्धीकरण'साठी आयोजित केलेल्या क्रांतिकारी किंवा सुधारणावादी चळवळी आहेत. एल.के. महापात्रा (१९६८) यांनी त्यांच्या आदिवासी चळवळींच्या अभ्यासात काही सामान्य प्रवृत्ती लक्षात घेतल्या आहेत ज्यांचा काल-क्रम आणि त्यांच्या अस्तित्वातील उत्तेजनांचे स्वरूप खालील प्रमाणे होते. १) बहुतेक सुधारणावाद्यांच्या आदिवासी चळवळी, जरी करिश्माई नेत्यांनी सुरू केल्या, तरीही हळूहळू तर्कसंगत आणि संस्थात्मकीकरणाकडे नेले, ज्यामुळे संरचनेवर परिणाम झाला परंतु नेहमीच मूलभूत बदलांवर परिणाम होत नाही.

२) आदिवासी चळवळी, त्यांच्या लक्ष्याभिमुखतेकडे दुर्लक्ष करून, सामान्यत: संख्यात्मकदृष्ट्या मजबूत, सामान्यतः कृषीप्रधान आणि आर्थिकदृष्ट्या संपन्न जमातींमध्ये दिसून येते.

३) आदिम आणि लहान जमातींना थेट सामूहिक धर्मांतरासाठी घेतले गेले आणि त्यांच्यामध्ये फुटीरतावादी प्रवृत्ती चिन्हांकित केल्या गेल्या.

४) भौगोलिक वितरण पाहता, संपूर्ण भारतातील आदिवासी चळवळ उदयास येण्याची शक्यता नाही.

५) जमातींमधील लोकशाही राजकारणाचे तुकडे झाले आहेत ज्यामुळे नागरी सामूहिकतेचा उदय होण्यास प्रतिबंध होतो.

या आदिवासींना सरकारने पुनर्वसनाचे आश्वासन दिले होते. १९९८ मध्ये या परिसरात काही जमीन उपलब्ध झाली आणि बेटडा ग्रामसभेने ७० कुटुंबांना जमीन ताब्यात घेण्यासाठी अधिकृत केले. हे कायदेशीर होते कारण केंद्राने ग्रामसभांना जमिनीचा ताबा घेण्याचा अधिकार दिला होता. मात्र या ७० आदिवासी कुटुंबांच्या झोपड्या सुमारे २०० वनविभागाचे अधिकारी आणि पोलिसांनी जाळल्या. स्थानिक आदिवासी संघटनेने आधी धरणे आंदोलन केले आणि नंतर संबंधित अधिकाऱ्यांवर कठोर कारवाई आणि आदिवासींच्या पुनर्वसनासाठी आंदोलन केले. या सर्व गोष्टीवरून असे दिसून येते की जेव्हा कायदा आदिवासींना मदत करत नाही, जेव्हा सरकार कठोर राहते आणि पोलिस त्यांना संरक्षण देण्यात अपयशी ठरतात, त्यांना त्रास देतात तेव्हा ते त्यांच्या शोषकांच्या विरोधात हत्यार उपसतात आणि आंदोलने करतात.

कृषी आंदोलने: ग्रामीण भागातील लोकसंख्येपैकी तीन चतुर्थांश लोक अजूनही शेती आणि शेतीशी संबंधित कामांवर अवलंबून आहेत. भारतातील शेती ही मान्सूनवर अवलंबून आहे

आणि दरवर्षी देशाच्या मोठ्या भागाला दुष्काळ आणि पुराचा फटका बसतो हे सर्वानाच माहीत आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा, भारतीय जीवनाचा प्राण आहे. ब्रिटिश राजवटीत भारतीय शेतीमध्ये लक्षणीय घट झाली.भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेतीवर आधारित आहे. भारतातील बहुतेक लोक खेड्यात राहतात. शेतकरी हा समाजाचा प्रमुख असला तरी त्यांची अवस्था आजही बिकट आहे.त्याला त्याच्या मेहनतीचे फळ मिळत नाही. जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान ३० टक्के असले, तरी भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती दयनीय आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात शेतकऱ्यांचा मोठा वाटा आहे.त्या दृष्टीने भारतात अनेक कृषी चळवळी झाल्या आहेत. चंपारण चळवळ हा इंग्रजांविरुद्धचा उघड संघर्ष होता. स्वातंत्र्योत्तर जमीनदारी व्यवस्था रद्द करण्यात आली. शेतकऱ्यांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळाला. हरित कार्यक्रमही हाती घेण्यात आला आणि परिणामी अन्नधान्याची उत्पादकता वाढली, पण या हरितक्रांतीचा विशेष फायदा केवळ समृद्ध शेतकऱ्यांपुरताच मर्यादित राहिला. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या स्थितीत कोणतीही सुधारणा झाली नाही. स्वातंत्र्यानंतरही अनेक राज्यातील शेतकऱ्यांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळाला नाही, त्याविरोधात अनेक कृषी चळवळी सुरू झाल्या.

नील आंदोलन: बंगालच्या गोविंदपूर गावात ही चळवळ १८५९ मध्ये सुरू झाली. बंगालच्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात भात पिकवायचा होता, परंतु त्यांना युरोपियन नील शेतीची सक्ती केली जात होती. या स्थितीत स्थानिक नेते दिगंबर विश्वास आणि विष्णू विश्वास यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांनी उठाव केला. या आंदोलनात हिंदू आणि मुस्लिम सर्व शेतकरी सहभागी झाले होते. शेवटी सरकारला नील कारखाने बंद करावे लागले आणि १८६० मध्ये सरकारने इंडिगो आयोग स्थापन करून चौकशीचे आदेश दिले. आयोगाचा निर्णय शेतकऱ्यांच्या बाजूने होता. या चळवळीचे वर्णन दीनबंधू मित्रांनी त्यांच्या नीलदर्पण या नाटकात केले आहे.

पबना बंड: ही चळवळ १८७३-७६ मध्ये जमीनदारांकडून शेतकऱ्यांच्या शोषणाविरुद्ध सुरू झाली. यामध्ये पबना जिल्ह्यातील युसूफशाही परगणा येथे शेतकऱ्यांनी शेतकरी संघटना स्थापन केली. इशानचंद्र राय, केशवचंद्र राय हे या चळवळीचे प्रमुख नेते होते. ही चळवळ जमीनदार आणि सावकारविरोधी होती पण वसाहतविरोधी नव्हती. बकीमचंद्र चटर्जी, द्वारिकानाथ गांगुली यांसारख्या नेत्यांनी या चळवळीला पाठिंबा दिला.

दख्खन बंड: शेतकरी चळवळ केवळ उत्तर भारतापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती दक्षिणेतही पसरली कारण महाराष्ट्रातील पूना आणि अहमदनगर जिल्ह्यात सावकार शेतकऱ्यांचे शोषण करत होते.त्यासोबतच सरकारने रयतवारी पद्धतीनुसार करातही वाढ केली होती. अमेरिकेतील गृहयुद्ध संपल्यानंतरही वाढलेले कर जेव्हा युद्ध संपल्यानंतरही कमी झाले नाहीत तेव्हा शेतकऱ्यांचा संताप वाढला. त्याच वेळी डिसेंबर १८७४ मध्ये, काळूराम, एक व्याजदार, यांनी न्यायालयातून शेतकऱ्याच्या (बाबासाहेब देशमुख) विरुद्ध घराचा लिलाव करण्याचे फर्मान मिळवले. त्यावरून शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरू झाले. यामध्ये शेतकऱ्यांनी सावकाराच्या दुकानातून माल घेण्यास, त्यांच्या घरात काम करण्यास, त्यांच्या शेतात काम करण्यास नकार दिला. हे आंदोलन शांत करण्यासाठी सरकारने "डेक्कन फार्मर्स रिलीफ ऍक्ट" द्वारे शेतकऱ्यांना सावकारांपासून संरक्षण दिले. त्यानंतर हे आंदोलन शांत झाले.

चंपारण शेतकरी बंड: बिहारमधील चंपारण नावाच्या ठिकाणी टिंकाठिया पद्धतीच्या निषेधार्थ हे आंदोलन सुरू करण्यात आले. या पद्धतीत, ब्रिटीश बागायतदारांनी चंपारणच्या शेतकऱ्यांशी एक करार केला होता, ज्यानुसार शेतकऱ्यांना ३/२० व्या जमिनीवर नील लागवड करणे बंधनकारक होते. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात रासायनिक रंगांच्या शोधामुळे आणि वापरामुळे नीलची बाजारपेठ नष्ट झाली. मात्र बागायतदारांनी नील लागवड बंद करण्यासाठी शेतकऱ्यांकडून अवैध वसुली केली. या आंदोलनात स्थानिक नेत्यांनी गांधीजींना निमंत्रित केले. गांधीजींच्या आगमनानंतर ही चळवळ राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेचा विषय बनली. शासन आणि बागायतदारांना शेतकऱ्यांची बाजू ऐकून घ्यावी लागली. या आंदोलनाला शांत करण्यासाठी सरकारने एक आयोग स्थापन केला, ज्यामध्ये गांधीजींनाही सदस्य बनवण्यात आले आणि बेकायदेशीर वसुलीतील २५% रक्कम परत देण्याचे बागायतदारांना पटवून देण्यात आले.

मोपला शेतकरी बंड: हा शेतकऱ्यांचा उठाव जमीनदारांच्या विरोधात होता. पूर्वीचे मोपला शेतकरी मुस्लिम समाजाचे होते आणि जमीनदार हिंदू समाजाचे होते, त्यामुळे या आंदोलनाला जातीय रंग देण्याचा प्रयत्न वसाहतवादी सरकारने केला. सुरुवातीला हे बंड ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध होते. या आंदोलनाला महात्मा गांधी, शौकत अली, मौलाना अबुल कलाम आझाद आदी नेत्यांनी पाठिंबा दिला होता. या चळवळीचा प्रमुख नेता 'अली मुसलियार' होता. ही चळवळ असहकार आणि खिलाफत चळवळीच्या समकालीन होती.

खेडा सत्याग्रह: ही चळवळ खेडा (गुजरात) मध्ये १९१८ मध्ये सुरू झाली जेव्हा पीक अपयशी झाल्यानंतरही सरकार कर वसूल करत होते. या आंदोलनाचे नेतृत्व गांधीजी आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी केले. हे आंदोलन शांत करण्यासाठी गांधीजी म्हणाले की जे शेतकरी भाडे भरण्यास असमर्थ आहेत त्यांच्याकडून वसूल करू नये तर जे शेतकरी भाडे भरण्यास सक्षम आहेत ते स्वेच्छेने संपूर्ण भाडे भरतील.

उत्तर प्रदेशातील शेतकरी आंदोलन: होमरूल लीगच्या कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नांमुळे आणि मदन मोहन मालवीय यांच्या मार्गदर्शनामुळे फेब्रुवारी १९१८ मध्ये उत्तर प्रदेशमध्ये 'किसान सभा' स्थापन झाली. १९१९ च्या शेवटच्या दिवसात शेतकऱ्यांचे संघटित उठाव समोर आले. जवाहरलाल नेहरूजींनीही या संघटनेला नैतिक पाठिंबा दिला. उत्तर प्रदेशातील हरदोई, बहराइच आणि सीतापूर जिल्ह्यात अवधच्या शेतकऱ्यांनी महसूल वाढवण्यासाठी आणि

उत्पादनाच्या स्वरूपात भाडे वसूल करण्यासाठी 'एक शेतकरी आंदोलन' नावाची चळवळ सुरू केली.

बारडोली सत्याग्रह: भाडेवाढीमुळे हे आंदोलनही सुरू झाले. याची सुरुवात बारडोली, सुरत येथे १९२८ मध्ये झाली. यामध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल हे एक कार्यक्षम नेते म्हणून उदयास आले. यामध्ये त्यांनी भाडेवाढीवर बहिष्कार टाकला आणि भाडे भरणाऱ्या शेतकऱ्यांवर सामाजिक बहिष्कारही टाकला.

तेभागा आंदोलन: १९४६ मधील बंगालचे तेभागा आंदोलन हे शेतकरी चळवळीतील सर्वात शक्तिशाली आंदोलन होते, ज्यामध्ये 'फ्लायड कमिशन'च्या शिफारशीनुसार भाडे दर एक तृतीयांश करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी संघर्ष सुरू केला. बंगालचे 'तेभागा आंदोलन' अत्याचारित भागधारकांना दोन तृतीयांश पीक मिळावे यासाठी करण्यात आले. या आंदोलनाचे नेते केम्रान सिंग आणि भवन सिंग हे होते.

तेलंगणा आंदोलन: यावेळी तेलंगणा हा हैदराबाद संस्थानाचा एक भाग होता. हैद्राबादच्या निजामाच्या धोरणांविरुद्ध १९४६ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने याची सुरुवात केली होती. या बंडाला हिंसक वळण लागले आणि १९५१ पर्यंत ते कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात चालू राहिले.

समारोप: शेतकऱ्यांच्या चळवळींनी काही वेळा राष्ट्रीय चळवळींची पोकळी भरून काढली आहे.उदाहरण - १८५७ च्या उठावापासून ते १८८५ मध्ये काँग्रेसच्या स्थापनेपर्यंत नील बंड, पबना बंड आणि दख्खन बंड होते. शेतकरी चळवळींनी महात्मा गांधी, सरदार पटेल, राजेंद्र प्रसाद आदी नेत्यांना जननेते म्हणून प्रस्थापित केले. त्यांनी स्वातंत्र्यानंतर कृषी सुधारणांसाठी योग्य वातावरण निर्माण केले, उदाहरणार्थ, स्वातंत्र्यानंतर जमीनदारीचा नाश. या चळवळींनी शेतकरी आणि इतरांना वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध प्रेरणा दिली. वसाहतीच्या काळातही शेतकऱ्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी अनेकदा आंदोलने केली आहेत. पण स्वातंत्र्यानंतर शेतकऱ्यांच्या नावाने आंदोलने झाली किंवा त्यांची आंदोलने झाली, ती हिंसक आणि राजकारणाने प्रेरित होती.अशावेळी भारतात भारतीय जनतेने निवडून दिलेले सरकार आहे, ते वसाहतवादी शोषक प्रवृत्तीपासून दूर आहे, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रश्न लवकरच सोडवले जातील याच अपेक्षेने. स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत अनेक ठिकाणी आदिवासी आणि शेतकरी आंदोलक सक्रिय राहिले. अशा प्रकारे देश स्वतंत्र आणि प्रबळ करण्यात शेतकरी आणि आदिवासी चळवळींचाही मोठा वाटा आहे.

संदर्भ-सूची:

१. *आमवेट गेल – वसाहतिक समाजातील सांस्कृतिक बंड,सुगावा प्रकाशन,पुणे.*

२. *अनंत उमरीकर- आंदोलन, रेणुका प्रकाशन,परभणी*

३. *अ.रा.कामत – स्वतंत्र भारतातील सामाजिक बदल,मागोवाप्रकाशन,पुणे.*

४. *एकनाथ खांदवे- शेतकरी संघटना ते स्वतंत्र भारत पक्ष,कर्जत.*

५. *भास्कर चंदन शिव – भूमी आणि भूमिका,साकेत प्रकाशन औरंगाबाद*

६. *www.wikipedia*

भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाची भूमिका- एक दृष्टी

***प्रा. एस. एम. देवकर**, एस. एम. के. झोटिंग पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, समुद्रपूर जि. वर्धा.*

***सारांश:** आपल्या भारत देशाने संघराज्य शासन पद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे दुहेरी शासन प्रणाली उपलब्ध आहे. केंद्रात ज्या पद्धतीने सरकार आहे. त्याचप्रमाणे सर्व राज्यांमध्ये स्वतंत्र सरकार आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार त्यांचे अधिकार घटनेतून मिळवतात आणि केंद्र सरकार सामान्यपणे राज्य सरकारांच्या कारभारात हस्तक्षेप करू शकत नाही. केंद्राप्रमाणेच राज्याचे कार्यकारी अधिकार राज्यपालांकडे आहेत. राज्यपालांचे स्थान केंद्रातील राष्ट्रपतींसारखेच असते. प्रस्तुत शोधपत्रात भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाची भूमिका,कार्ये व अधिकार यावर सविस्तर चर्चा करण्यात आलेली आहे.*

***बीजशब्द:** राज्यपाल, संघराज्य शासन,संविधान,राजकीय.*

उद्देश्य: १) भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाची भूमिका अभ्यासणे. २) भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाचे अधिकार अभ्यासणे. ३) भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाची कर्तव्ये अभ्यासणे. ४) भारतीय राजकीय व्यवस्थेत राज्यपालाचे संवैधानिक महत्व अभ्यासणे

प्रस्तावना: आपल्या राजकीय व्यवस्थेत राज्यपाल पदाला खूप महत्त्व आहे. राज्यपाल हे केंद्र आणि राज्यांमध्ये पुलाचे काम करतात. हे सरकारी कारभाराच्या प्रमुख अंगांपैकी एक मानले जाते. संविधान सभेत राज्यपाल (गव्हर्नर) पदावर मोठ्या प्रमाणावर चर्चा झाली, ज्याने ब्रिटीश काळातील आपल्या भूमिकेत बदल करून हे पद कायम ठेवण्याचा निर्णय घेतला. भारताने सध्या स्वीकारलेल्या सरकारच्या संसदीय आणि मंत्रिमंडळ प्रणाली अंतर्गत, राज्यपाल हा राज्याचा घटनात्मक प्रमुख म्हणून पाहिला जातो. गव्हर्नरची नियुक्ती राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते. राज्यपालाची नियुक्ती पाच वर्षांसाठी केली जाते परंतु त्याचा उत्तराधिकारी पद ग्रहण करेपर्यंत ते पदावर राहतात. राज्यातील राज्यपालांचे पद जवळपास सारखेच आहे. जे केंद्रात राष्ट्रपतीचे आहे. घटनेच्या दृष्टिकोनातून, सरकारचे सर्व अधिकार राज्यपालांकडे आहेत आणि मंत्रिपरिषदेचे काम राज्यपालांना मदत करणे आणि सल्ला देणे हे आहे. ते घटनात्मक शासक आहेत आणि राज्याचे सर्व कारभार त्यांच्या नावावर चालतात. राज्यपालांना जे काही अधिकार उपलब्ध आहेत, ते राज्याच्या मंत्रिपरिषदेद्वारे वापरले जातात. राज्यपालांनी मंत्रिपरिषदेचा सल्ला स्वीकारणे आवश्यक आहे की नाही हे आपल्या घटनेत स्पष्ट केलेले नाही, परंतु राज्यांमधील संसदीय शासन पद्धतीमुळे राज्यपालांना राज्याचा कारभार मंत्रिमंडळाच्या संमतीनेच करावा लागतो. श्री.एम.बी.पिल्ले यांच्या शब्दात सांगायचे तर, जोपर्यंत राज्यपाल मंत्रिपरिषदेच्या संमतीने कार्य करतो आणि विधिमंडळाला पूर्णपणे जबाबदार असतो, तोपर्यंत मंत्रिपरिषद राज्यपालांना त्यांच्या कार्यात सल्ला देते आणि समन्वय साधते. तोपर्यंत राज्यपालांना त्यांचा सल्ला फेटाळण्याची शक्यता कमी आहे. खरे तर राज्यपालाचे पद हे घटनात्मक किंवा निरर्थक प्रशासकासारखे असते आणि राज्याची खरी सत्ता मंत्रिपरिषदेकडे असते. १९४७ पूर्वी, ब्रिटीश राजवटीत, राज्यपालाचे पद हे शक्तिशाली प्रशासकाचे होते. १९३५ च्या कायद्यानुसार, त्यांना अनेक विवेकबुद्धी आणि स्व-निर्णय घेण्याचा अधिकार होता. राज्यपालांना प्रत्येक प्रसंगी मंत्र्यांचा सल्ला पाळण्याचे बंधन नव्हते. १९३५ च्या कायद्यांतर्गत, राज्यपालांच्या विवेकाधीन क्षेत्रांचे स्पष्टपणे वर्णन केले गेले आहे, परंतु भारताचे नवीन संविधान राज्यपालांच्या अशा अधिकारांचे स्पष्टीकरण किंवा प्रवाह करत नाही. असे दिसते की सध्याच्या घटनेनुसार राज्यपालांनी त्यांचे विवेकाधिकार गमावले आहेत आणि त्यांना त्यांच्या मंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार कार्य करावे लागेल. हे फक्त मंत्रिमंडळात बहुमत होईपर्यंत आहे. राज्यपालांच्या पदाचे वर्णन करताना डॉ.आंबेडकरांनी संविधान सभेत सांगितले होते की राज्यपालांचे अधिकार अत्यंत मर्यादित असतील. तो त्याच्या इच्छेनुसार किंवा वैयक्तिक निर्णयानुसार कोणतेही काम करू शकणार नाही. सुनील कुमार बोस इत्यादी विरुद्ध पश्चिम बंगालचे मुख्य सरकार या खटल्यात निकाल देताना कोलकाता उच्च न्यायालयाने याला समर्थन दिले होते, अशा प्रकारे, सध्याच्या घटनेनुसार राज्यपाल आपल्या मंत्र्यांच्या सल्ल्याशिवाय कोणतेही काम करू शकत नाहीत. राज्यपाल हे केवळ घटनात्मक प्रमुख नसून ते अनिवासी पद देखील आहेत. राज्यघटनेच्या भाग ६ मध्ये राज्य सरकारची तरतूद आहे. राज्याची शासन व्यवस्थाही संसदीय आहे. राज्यांमध्ये राज्यपालांची नियुक्ती केली जाते आणि उपराज्यपालाची नियुक्ती केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये केली जाते. भारतात ८ केंद्रशासित प्रदेश आहेत, त्यापैकी ३ केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये नायब राज्यपाल पद आहे. उर्वरित चार केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये प्रशासक आहे, जेथे गव्हर्नरचे कोणतेही पद नाही, ते म्हणजे ५ केंद्रशासित प्रदेश चंदीगड, दमण आणि दीव/ दादरा आणि नगर हवेली, लक्ष्यदीप जम्मू-काश्मीर, लडाख. राज्याच्या कार्यकारिणीचा प्रमुख राज्यपाल असतो, जो मंत्री परिषदेच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतो. काही प्रकरणांमध्ये, राज्यपालांना विवेकबुद्धी देण्यात आली आहे, अशा परिस्थितीत ते मंत्री परिषदेच्या सल्ल्याशिवाय काम करतात.

राज्यपालांच्या नियुक्तीसंदर्भात काही तरतुदी: पहिली पद्धत अशी आहे की अशा व्यक्तीला कोणत्याही राज्यात राज्यपाल म्हणून नियुक्त केले जाते जो त्या राज्याचा रहिवासी नाही. इतकेच नाही तर उत्तरेकडील राज्यांतील लोकांना दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये आणि दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये उत्तरेकडील राज्यांमध्ये राज्यपाल केले जाते. राज्यपालांची नियुक्ती करण्यापूर्वी राष्ट्रपती यासंदर्भात संबंधित राज्याच्या

मुख्यमंत्र्यांशी सल्लामसलत करून त्यांचे मतही घेतात. यावरून हे स्पष्ट होते की, राज्यपालांच्या नियुक्तीच्या वेळी केंद्र सरकारशिवाय राज्य सरकारचाही सल्ला घेतला जातो. कलम १५७ अंतर्गत, राज्यपाल पदासाठी खाली लिहिलेली पात्रता निश्चित केली आहे. - १) तो भारताचा नागरिक असावा. २) त्याचे वय ३५ वर्षांपेक्षा कमी नसावे. ३) तो कोणत्याही राज्यातील विधिमंडळाचा सदस्य किंवा संसद सदस्य नसावा. तसे असल्यास, त्यांना राज्यपालपद स्वीकारण्यापूर्वी सदस्यत्वाचा राजीनामा द्यावा लागेल. ४) त्याने सरकारच्या अंतर्गत कोणतेही मानधनाचे पद धारण करू नये. ५) त्याला कोणत्याही न्यायालयात दिवाळखोर घोषित केले जाऊ नये.

राज्यपालांचे अधिकार: राज्यपालांना खालील अधिकार आहेत.

१) **कार्यकारी अधिकार:** राज्यपालांचे अधिकार राज्य यादीतील विषयांपुरते मर्यादित आहेत. राज्यपाल त्यांच्या सल्ल्यानुसार मुख्यमंत्री आणि इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करतात. राज्यपाल राज्यातील इतर प्रमुख अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करतात. राज्यपालांना त्यांच्या सरकारकडून राज्याची सर्व माहिती मिळवण्याचा अधिकार आहे. मंत्रिपरिषदेच्या निर्णयांची माहिती राज्यपालांना देणे हे मुख्यमंत्र्यांचे कर्तव्य आहे. राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांना कोणत्याही मंत्र्याचा वैयक्तिक निर्णय मंत्रिमंडळात विचारार्थ ठेवण्यास सांगू शकतात.

२) **विधिमंडळाचे अधिकार:** ज्याप्रमाणे राष्ट्रपती हा संसदेचा अविभाज्य भाग आहे, त्याचप्रमाणे राज्यपाल हा देखील राज्य विधानमंडळाचा एक भाग मानला जातो. राष्ट्रपतींप्रमाणेच राज्यपालही विधिमंडळात भाषण करू शकतात, निरोप पाठवू शकतात आणि विधिमंडळाची बैठक बोलावू शकतात, ती तहकूब करू शकतात आणि ती विसर्जितही करू शकतात. प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर आणि प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या अधिवेशनात राज्यपालांना द्विसदनीय विधानसभा असल्यास विधानसभेला किंवा संयुक्त अधिवेशनाला संबोधित करणे आवश्यक आहे. राज्य विधानमंडळाने पारित केलेले कोणतेही विधेयक राज्यपालांकडे त्यांच्या संमती आणि मंजुरीसाठी पाठवले जाते. राज्यपालांना हवे असल्यास ते विधेयकाला संमती देऊ शकतात आणि हवे असल्यास ते ते थांबवू शकतात आणि राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवू शकतात. ते फेरविचारासाठी विधीमंडळाकडे पैशांची बिलेही परत पाठवू शकतात. परंतु विधानसभेने हे विधेयक दुरुस्त्या न करता पुन्हा संमत केले तर राज्यपालांना त्यास संमती द्यावी लागेल. विधिमंडळाच्या सुट्टीच्या काळात अध्यादेश जारी करण्याचा अधिकार राज्यपालांना आहे.

३) **आर्थिक शक्ती:** मुद्रा विधेयके आणि आर्थिक विधेयकांच्या संदर्भात, राज्यपालांना समान अधिकार आणि जबाबदाऱ्या आहेत, जे केंद्रात राष्ट्रपतींना या संदर्भात उपलब्ध आहेत. राज्यपालांच्या परवानगीशिवाय कोणतेही धन विधेयक विधानसभेत मांडता येत नाही. प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीला राज्यपालांना मंत्र्यांनी राज्य विधिमंडळासमोर वार्षिक अर्थसंकल्प सादर केला जातो. राज्यपालांच्या परवानगीशिवाय अनुदानाची मागणी करता येणार नाही.

४) **न्यायिक अधिकार:** राज्यपाल राज्याच्या कार्यकारिणीला अधिकार असलेल्या राज्याच्या कायद्यांविरुद्ध गुन्हे करणाऱ्या व्यक्तींची शिक्षा कमी करू शकतो, निलंबित करू शकतो, बदलू शकतो आणि माफ करू शकतो.

५) **इतर अधिकार:** राज्य लोकसेवा आयोगाचा वार्षिक अहवाल पारित केल्यानंतर, राज्यपाल तो मंत्रिपरिषदेकडे पुनरावलोकनासाठी पाठवतात, ते दोन्ही कागदपत्रे विधानसभेच्या अध्यक्षांकडे पाठवतात. सभापती त्यांना विधिमंडळासमोर ठेवतात. राज्याचे उत्पन्न आणि खर्चाबाबत महालेखा परीक्षकांचा अहवालही राज्यपाल त्याच पद्धतीने निकाली काढतात.

राज्यपालांचे कार्य: १) राज्यपाल हे राज्याचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी असतात. राज्य सरकारचे सर्व कार्यकारी अधिकार त्यांच्याकडे आहेत आणि त्यांच्या नावावर निर्णय घेतले जातात. तो मुख्यमंत्री आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळाची नियुक्ती करतो. २) तो मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार मंत्रिपरिषदेच्या सदस्यांना बरखास्त करू शकतो. राज्यपाल मंत्रिपरिषदेच्या सदस्यांमध्ये पोर्टफोलिओचे वितरण करतात. ३) राज्यपाल राज्य सरकारसाठी काही महत्त्वाच्या नियुक्त्या करतात, जसे की महाधिवक्ता, राज्य लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष आणि सदस्य आणि इतर. ४) राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांकडून राज्य सरकारच्या उपक्रमांची माहिती घेऊ शकतात. राज्याच्या स्थितीबाबत तो राष्ट्रपतींना अहवाल पाठवतो. राज्यपालांच्या अहवालाच्या आधारे राष्ट्रपती कलम ३५६ अंतर्गत राज्यात आणीबाणी लागू करतात. ५) राज्यपाल हे राज्य विद्यापीठांचे कुलपती म्हणूनही काम करतात. ६) राज्यपाल हा राज्याच्या विधानमंडळाचा अविभाज्य भाग असतो, जरी तो त्याच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य नसतो. तो राज्य विधिमंडळाच्या अधिवेशनांना बोलावतो आणि पुष्टी करतो आणि विधानसभा विसर्जित करू शकतो. ७) तो विधिमंडळाच्या सदस्यांना संबोधित करतो आणि संदेश पाठवू शकतो. राज्यपालांच्या संमतीशिवाय कोणतेही विधेयक विधिमंडळात मंजूर झाल्यानंतर कायदा बनू शकत नाही. ८) राज्यपालांच्या परवानगीनेच राज्य विधानसभेत मुद्रा विधेयके मांडता येतात. विधानसभेची किंवा विधिमंडळाची दोन्ही सभागृहे (जेव्हा दोन सभागृहे असतात) अधिवेशन चालू नसतात त्या काळात राज्यपाल अध्यादेश जारी करू शकतात. ९) एखाद्या राज्यातील अँग्लो-इंडियन लोकसंख्येचे राज्य विधानमंडळात योग्य प्रतिनिधित्व नसल्यास राज्यपाल अँग्लो-इंडियन समुदायाच्या सदस्याला विधानसभेत नामनिर्देशित करू शकतात. तो विधानपरिषदेच्या १/६ व्या सदस्यांना (जेथे ते विज्ञान, साहित्य, कला, समाजसेवा आणि सहकारी चळवळ या क्षेत्रातील तज्ज्ञांपैकी असतील) नामनिर्देशित करू शकतात. १०) राज्य सरकारचा वार्षिक अर्थसंकल्प राज्यपालांच्या मान्यतेने विधिमंडळासमोर ठेवला जातो. राज्यपालांनी मुद्रा विधेयकांना संमती द्यावी. राज्याचा आकस्मिकता निधीही राज्यपालांच्या ताब्यात ठेवला जातो. ११) न्यायालयांद्वारे

दोषी ठरलेल्या किंवा बदललेल्या व्यक्तींची शिक्षा माफ करण्याचा किंवा कमी करण्याचा अधिकार राज्यपालांना आहे. १२) राज्यपालांचे अधिकार प्रत्यक्ष व्यवहारात मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील मंत्रीपरिषदेद्वारे वापरले जातात. ते भारताच्या राष्ट्रपतींसारखे केवळ नाममात्र कार्यकारिणी आहेत. राज्य मंत्रिपरिषद ही राज्यातील खरी कार्यकारिणी असते. १३) असे असले तरी, राज्यपालांना काही विवेकाधीन अधिकार आहेत ज्यांचा वापर तो स्वतंत्रपणे करू शकतो. विधानसभेने मंजूर केलेले कोणतेही विधेयक ते राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ पाठवू शकतात. कोणत्याही राजकीय पक्षाला विधानसभेत पूर्ण बहुमत न मिळाल्यास ते राज्य विधानसभेच्या कोणत्याही सदस्याला मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त करू शकतात. आणीबाणीच्या काळात राज्याचे राज्यपाल स्वतंत्रपणे आपल्या अधिकारांचा वापर करू शकतात. १४) राष्ट्रपतीकडून राज्याच्या राज्यपालाला शेजारच्या राज्यांच्या राज्यपालांची अतिरिक्त जबाबदारी दिली जाऊ शकते.

राष्ट्रपती आणि राज्यपाल यांचे संरक्षण तरतुदी: १) राष्ट्रपती किंवा एखाद्या राज्याचा राज्यपाल किंवा राज्याचा प्रमुख, त्याच्या कार्यालयातील अधिकार आणि कर्तव्ये पार पाडताना, किंवा त्याने केलेल्या किंवा केल्या गेलेल्या कोणत्याही कृतीचा वापर करू शकतो. त्यात शक्ती आणि कर्तव्ये, जबाबदार राहणार नाहीत. २) राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल यांच्या विरुद्ध त्यांच्या कार्यकाळात कोणत्याही न्यायालयात फौजदारी कारवाई सुरू केली जाणार नाही किंवा चालू ठेवता येणार नाही. ३) राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल यांना त्यांच्या कार्यकाळात अटक करण्यासाठी किंवा तुरुंगात टाकण्यासाठी कोणत्याही न्यायालयाकडून कोणतीही प्रक्रिया जारी केली जाणार नाही. ४) कोणत्याही राज्याचे राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल या नात्याने त्यांनी आपल्या पदावर प्रवेश करण्यापूर्वी किंवा नंतर त्याच्या वैयक्तिक क्षमतेने केलेल्या किंवा केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही गोष्टींबाबत कोणतीही दिवाणी कार्यवाही दाखल केली जाणार नाही.

समारोप: सध्या राज्यपालांची जबाबदारी पूर्वीपेक्षा वाढली आहे. त्याने केंद्रावर जास्त अवलंबून राहू नये, स्वतःच्या स्वतंत्र अनुभवावर आणि विवेकबुद्धीनुसार वागावे. राज्यपाल हा पक्षविरहित व्यक्ती असावा. निःपक्षपाती सल्लागार आणि उत्तम अनुभवी राजकारणी म्हणून मंत्री परिषदेला मार्गदर्शन करण्याची त्यांची दृष्टी असावी. त्यांच्या अनुभवातून ते स्वतंत्रपणे मंत्रिमंडळाला योग्य सल्ला देऊ शकले तरच त्यांच्या पदाची प्रतिष्ठा वाढेल. राज्यपालांचे काम सभासदाला प्रोत्साहन देण्यासाठी चेतावणी देणे आहे. शेवटी, असे म्हणता येईल की राज्यपालाचे स्थान घटनात्मक प्रमुख आणि वास्तविक शासक दोन्ही असते. राज्यपाल एकाच वेळी राज्याचा मुख्य कार्यकारी आणि संघराज्य सरकारचा प्रतिनिधी असतो. शांततेच्या स्थितीत, राज्यपालांना मंत्रिपरिषदेच्या संमतीने कार्य करावे लागते. संकटाच्या परिस्थितीत, राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या आदेशानुसार कारवाई करतात.

संदर्भ-सूची:

१. *शास्त्री इन्द्र चन्द्र - लोकतंत्र का लक्ष्य, सस्ता साहित्य मण्डल, दिल्ली*

२. *सिंह अजय सिंह यादव- भारतीय लोकतंत्र मुद्दे विकल्प और नीतियां, दिल्ली*

३. *वीरेन्द्र सिंह- भारतीय लोकतंत्र- समसामयिकता वास्तविकतायें, अविष्कार पब्लिशर्स.*

४. *देवीप्रिया- लोकतंत्र का सिपाही, के जे राव दिल्ली. प्रभात प्रकाशन*

५. *Neeraj - Nehru and democracy in India, Metro Politian Book company, Delhi*

ग्रामीण विकासाचा गांधीवादी दृष्टिकोन

डॉ. राजु निखाडे, *रा. सु. बिडकर महाविद्यालय, हिंगनघाट जि. वर्धा*

सारांश: *१९ व्या शतकातील जगाच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीनुसार गांधी हे शुद्ध शैक्षणिक किंवा अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते; त्यांचा जन्म आणि पालनपोषण ज्या परिस्थितीत आणि वातावरणात झाले, त्या सर्वांचा गांधींच्या विचारांवर आणि तत्त्वांवर प्रभाव पडला आहे. भारतीय खेडी वसाहती काळापूर्वी स्वयंपूर्ण आर्थिक एकके होती. ब्रिटिशपूर्व भारतात ग्रामोद्योग आणि हस्तकला यांची भरभराट झाली. त्या काळात व्यापार आणि वाणिज्य उच्च दर्जाचे होते. भारतातील ब्रिटीश राजवटीचा परिणाम म्हणून या शतकांपासून भारतात जमा झालेली भांडवल परदेशात गेली. परिणामी भारतीय गावांचे स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी आणि स्वायत्त स्वरूप पूर्णपणे नष्ट झाले. गांधींच्या काळात भारतात अस्तित्त्वात असलेल्या या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितींचाही त्यांच्या अनेक आर्थिक कल्पनांना आकार देण्यात त्यांचा प्रभाव पडला, जसे की स्वदेशी, स्वयंपूर्णता, स्वावलंबन, गाव आणि कुटीर उद्योगांवर भर देणे इत्यादी. नागरी-औद्योगिक सभ्यतेच्या निर्मितीचा संबंध प्राचीन भारतीय खेड्यांच्या जवळीकतेशी, त्यांच्या स्वावलंबी, स्वायत्त आणि समृद्ध स्वभावाशी जोडलेला आहे. आपल्या आर्थिक तत्त्वज्ञानात खादी आणि इतर ग्राम व कुटीर उद्योगांवर भर देऊन गांधींना प्राचीन भारतीय ग्रामव्यवस्थेच्या स्वयंपूर्ण स्वरूपाचे पुनरुज्जीवन करायचे होते.*

मुख्य शब्द: *ग्रामीण विकास, ग्राम स्वराज्य, सर्वोदय, स्वदेशी, इ.*

प्रस्तावना: गांधींना ग्रामीण विकासाचे काम म्हणजे मुख्यता ग्रामीण जनतेचेच काम करायचे होते. त्यांचा सहभाग त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनावर थेट, तत्काळ परिणाम करणारे कार्यक्रम आणि योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी अत्यंत संबंधित आहे. महात्मा गांधींनी १९३६ मध्ये स्थापन केलेला सेवाग्राम प्रकल्प ग्रामीण विकासाच्या सर्व समस्यांचे उत्तर आहे. 'व्यक्ती हा सर्वोच्च' या ब्रीदवाक्यासह ग्रामीण लोकांद्वारेच व्यवस्थापित केलेल्या स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशासित गाव समुदायासाठी हा प्रकल्प ग्रामीण विकासाची योजना होती. अस्पृश्यता, निरक्षरता, अस्वच्छता, आरोग्य धोक्यात आणि धार्मिक असहिष्णुता यासारख्या सर्व प्रकारच्या सामाजिक दुष्कृत्यांपासून गांधींचा आदर्श गावाचा आदर्श होता. हाच विचार अमर्त्यसेन यांच्या 'डेव्हलपमेंट ॲज फ्रीडम' या ग्रंथात दिसून येतो. ज्यात ते म्हणतात विकास म्हणजे स्वातंत्र्य, सर्व सामाजिक दुष्कृत्यांपासून मुक्ती.

जानेवारी १९५८ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषदेने मंजूर केलेल्या पंचायत राज योजनेमागील आर्थिक आणि राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची गांधींची कल्पना ही मुख्य कल्पना होती. आधुनिक काळातील स्थानिक स्वराज्य ही मूलत: ब्रिटिशांची निर्मिती आहे. पण संविधानातील कलम ४० हा गांधीवादी दृष्टिकोनाचा विजय मानला जातो. त्यात असे म्हटले आहे की "राज्य ग्रामपंचायतींचे आयोजन करण्यासाठी पावले उचलेल आणि त्यांना स्वराज्याचे एकके म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करण्यासाठी आवश्यक असे अधिकार आणि अधिकार प्रदान करेल". डिसेंबर १९९३ मध्ये पारित झालेल्या ७३व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने पंचायत राज व्यवस्थेला नवी दिशा दिली आहे. परंतु अनेक राज्यांतील पंचायत राज व्यवस्थेची कामगिरी कमकुवत आणि कुचकामी ठरली आहे. ग्रामीण विकासासाठी सध्या सुरू असलेल्या प्रयत्नांवर स्व-मदतीपेक्षा सरकारी मदतीवर जास्त अवलंबून राहिल्याबद्दल टीका केली जाते; स्वावलंबन आणि सहकार्यापेक्षा स्पून फीडिंगच्या दृष्टिकोनासाठी. बळवंतराय मेहता समितीपासून सध्याच्या ७३व्या घटनादुरुस्ती कायद्यापर्यंत प्रशासकीय नवकल्पना असूनही विकासाच्या प्रक्रियेत लोकसहभागाची खात्री देता आली नाही आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे योग्य नेतृत्व प्रदान करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे ही संपूर्ण प्रक्रिया मार्गी लागली.

गांधींसाठी ग्रामीण विकास ही एक स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि स्वयंपूर्ण गाव समुदाय आहे. स्थानिक संसाधनांचा विकासासाठी वापर करण्यावर त्यांनी भर दिला. भारत आपल्या खेड्यांमध्ये राहतो आणि खेडी हे भारताचे हृदय आहे हे गांधींना समजले. म्हणूनच ते म्हणाले, ''मी म्हणेन की गाव नष्ट झाले तर भारताचाही नाश होईल. भारत यापुढे भारत राहणार नाही. जगातील तिचे स्वतःचे मिशन हरवले जाईल.'' त्यांना असे आढळून आले की, स्वयंपूर्ण, स्वयंशासित आणि स्वावलंबी भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा नाश हेच भारतीय खेड्यांच्या ऱ्हासाचे मुख्य कारण आहे. त्यांच्यासाठी ग्रामीण पुनर्रचनेचे उद्दिष्ट ग्रामस्वराज्य प्राप्त करणे हे आहे. ग्रामस्वराज्यातूनच समाजाची सर्वोदय व्यवस्था प्राप्त करणे शक्य आहे. ग्रामीण पुनर्रचनेच्या माध्यमातून गांधी शेजारी आणि सामायिकरणावर आधारित ग्रामीण आणि कृषी संस्कृतीचा पुरस्कार करतात.

गांधी म्हणतात, 'ग्रामस्वराज्याबद्दल माझी कल्पना अशी आहे की ते एक पूर्ण प्रजासत्ताक आहे, त्याच्या स्वतःच्या गरजांसाठी शेजाऱ्यांपासून स्वतंत्र आहे आणि तरीही जिथे अवलंबित्व आवश्यक आहे तिथे एकमेकांवर अवलंबून आहे. अशा प्रकारे, प्रत्येक गावाची पहिली चिंता स्वतःची अन्न पिके आणि कापडासाठी कापूस वाढवणे असेल. त्याच्या गुरांसाठी, मनोरंजनासाठी आणि प्रौढांसाठी आणि मुलांसाठी खेळाचे मैदान हे स्वतःचे राखीव असावे. अंतिम मूलभूत अभ्यासक्रमापर्यंत शिक्षण अनिवार्य असेल. शक्यतो प्रत्येक उपक्रम सहकारी तत्त्वावर आयोजित केला जाऊ शकतो. त्यांच्या श्रेणीबद्ध अस्पृश्यतेने आज आपल्यासारखा जातीय भेदभाव होणार नाही. सत्याग्रहाच्या तंत्रासह अहिंसा आणि असहकाराला ग्रामसमाजाची मान्यता असली पाहिजे.

ग्रामीण क्षेत्रातील ग्रामस्वराजचे महत्त्व: ग्रामस्वराज या शब्दाचा अर्थ स्वराज्य आणि आत्मसंयम असा होतो. या आदर्श गावात लोक काही चुकीचे काम करत असतील किंवा बेकायदेशीर कृत्य करत असतील तर त्याला कठोर पद्धतीने वागवले जात नाही तर गुन्हेगाराच्या मानसिक वृत्तीमध्ये सुधारणा करणे हा रामबाण उपाय आहे. ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेवर जोर देताना, नजीकच्या भविष्यात शोषणरहित, अहिंसक, स्पर्धाविरहित समाज निर्माण करण्याचा गांधींचा हेतू होता. गांधींनी १९४२ मध्ये हरिजनमध्ये लिहिलेल्या लेखात 'ग्रामस्वराज्याची माझी कल्पना व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारित परिपूर्ण लोकशाहीवर अवलंबून आहे' असे अगदी स्पष्टपणे म्हटले आहे. ग्रामस्वराज्याच्या गांधीवादी संकल्पनेत समाविष्ट असलेले काही मुख्य घटक विश्वस्त, स्वदेशी, भाकरी कामगार आहेत. स्वयंपूर्णता, विकेंद्रीकरण, सहकार्य आणि समानता. स्वराज्याद्वारे मानवांना वाईट, गुलामगिरी आणि कमी मानवी प्रतिष्ठेपासून मुक्त करण्याचा त्यांचा हेतू होता.

ग्रामीण क्षेत्रातील स्वदेशीची प्रासंगिकता: गांधींनी विदेशी कपडे आणि इतर विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकण्यासाठी स्वदेशी चळवळीची घोषणा केली होती. गांधींनी स्वदेशीची व्याख्या अशी केली आहे की. 'आपल्यातील तो आत्मा जो आपल्याला आपल्या जवळच्या परिसराचा वापर आणि सेवा करण्यापर्यंत मर्यादित ठेवतो', भारतातील सर्व गावे स्वत:च्या अस्तित्वासाठी आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी पुरेशी आणि पुरेशी असावीत हा मुख्य उद्देश होता. खेड्यांमध्ये स्वदेशीचे यश हे स्थानिक पातळीवर बनवलेल्या वस्तू खरेदी करण्याच्या लोकांच्या वृत्तीवर अवलंबून असते. त्याच वेळी गांधींना परदेशी लोक किंवा त्यांच्या उत्पादनाबद्दल वाईट भावना किंवा वाईट वृत्ती ठेवणे कधीही आवडत नव्हते. सिद्धांत पूर्णपणे प्रेम आणि अहिंसेवर आधारित आत्म-कमी सेवेवर अवलंबून आहे. काही गरज भासल्यास जवळच्या गावांना जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्याची जबाबदारी गावकऱ्यांची असावी. नैतिक क्षेत्रात त्याचा भर विकेंद्रित अर्थव्यवस्था गाठण्यावर आहे जेणेकरून देशात एकाच वेळी गावाचा विकास होईल. खादी हे गांधींनी स्वदेशीचा विचार मांडण्यासाठी मांडलेले एक साधन होते. बाजारासाठी नव्हे तर वापरासाठी उत्पादन हे खादीच्या अर्थशास्त्राचे सार आहे. ब्रिटिश भारतातील दयनीय स्थितीमुळे त्यांना खादीवर भर देण्यास भाग पाडले कारण गरिबीने ग्रासलेल्या जनतेला दिलासा दिला. अशा प्रकारे त्याने आपल्या अर्थशास्त्राच्या केंद्रस्थानी चरखा ठेवला.

ग्रामीण क्षेत्रातील ब्रेड-मजुरीची प्रासंगिकता: गांधींनी रस्किन, टॉल्स्टॉय आणि न्यू टेस्टामेंट यांची पुस्तके वाचून ही संकल्पना विकसित केली होती. गांधींच्या मते जो यज्ञ न करता खातो तो चोरीचे अन्न खातो. येथे त्याग म्हणजे भाकरी श्रम. ब्रेड लेबर संकल्पना देशाच्या ग्रामीण भागात राहणाऱ्या अनेक बेरोजगारांना नवीन जोम देईल. खेड्यापाड्यात दूरवर आणि जवळच्या ठिकाणी शारीरिक श्रम करून लोक अन्न, निवारा आणि वस्त्र यासारख्या आवश्यक वस्तू मिळवू शकतात. ज्याला प्रामाणिक पैसा मिळवायचा आहे त्याच्यासाठी कोणतेही श्रम फारसे कमी नाहीत.

ग्रामीण क्षेत्रातील ट्रस्टीशिपसाठी प्रासंगिकता: गांधींनी ट्रस्टीशिपच्या संकल्पनेसाठी मांडलेल्या कल्पनेची जगभरातून प्रशंसा आणि व्यापक चर्चा झाली. "गांधींनी मालमत्तेच्या मालकांना स्वतःला संपूर्ण समाजाच्या मालकीच्या मालमत्तेचे विश्वस्त मानण्याचा सल्ला दिला आणि त्यानुसार त्यांचे व्यवस्थापन करावे, फक्त त्यांच्या स्वत: च्या देखभालीसाठी आवश्यक तेच घ्या आणि बाकीचा समाजाच्या कल्याणासाठी वापरा." या संकल्पनेनुसार ज्यांच्याकडे पुरेसा पैसा आहे त्यांनी विश्वासू म्हणून काम केले पाहिजे आणि आवश्यक कामांसाठी पैसा हुशारीने वापरला पाहिजे. समाजातील विविध सामाजिक समस्या आणि गुन्हेगारी वाढण्यामागे लोभी मन आणि पैशाच्या आहारी गेलेली जीवनशैली हेच खरे कारण होते. ही संकल्पना राबवून समाज वर्गयुद्ध आणि गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष टाळू शकतो. भारतातील अनेक ग्रामीण भागात विशेषतः दुर्गम भागात लोक जवळजवळ गुलामांसारखे जीवन जगत आहेत आणि श्रीमंत जमीनदार आपला नफा वाढवण्यासाठी या गरीबांच्या कौशल्याचा आणि मनुष्यबळाचा गैरफायदा घेत आहेत. परंतु ट्रस्टीशिप संकल्पना सांगते की जमीनदारांनी आपल्या देशात राहणाऱ्या शेकडो भूमिहीन लोकांना जास्तीची जमीन दान करावी.

ग्रामीण क्षेत्रामध्ये सर्वोदयाचा अंतर्भाव: सर्वोदयाचा अर्थ सर्वांचे कल्याण असा आहे. समाजातील शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत विकास पोहोचला पाहिजे, असे प्रतिपादन ही संकल्पना करते. सत्य आणि अहिंसा हे दोन मुख्य घटक या संकल्पनेशी जोडलेले आहेत. येथे गांधींनी विशेषत: पुनर्रचना केलेल्या सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेचा उल्लेख केला होता जो ग्रामीण लोकांसाठी अधिक सोयीस्कर आहे. सर्वोदय समाजाचे मूळ एकक म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांच्या सर्व मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता असलेले स्वयंपूर्ण गाव. सर्वोदय चळवळीचे अंतिम उद्दिष्ट दीनांचे उत्थान करणे आणि शांतता निर्माण करणे हे आहे. लोकांचा दृष्टिकोन बदलून तसेच ग्रामीण जनतेशी संबंधित योग्य विकास धोरणाद्वारे समाजात क्रांती घडवून आणली.

स्वयंपूर्ण ग्राम अर्थव्यवस्था: गांधींची इच्छा होती की प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण प्रजासत्ताक असावे, प्रत्येक गावाने स्वतःच्या वापरासाठी वस्तू वाढवाव्यात. गरिबी दूर व्हावी आणि लोक सुखी आणि स्वावलंबी व्हावेत यासाठी गावांच्या समस्या सोडवण्याला त्यांच्या योजनेत सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले. साबण बनवणे, कागद बनवणे, खादी उद्योग इत्यादी ग्रामोद्योगांच्या पुनरुज्जीवनावर त्यांनी भर दिला. गाव विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेचा एक भाग म्हणून काम करेल. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेने दोन प्रमुख उद्दिष्टे पूर्ण करणे आवश्यक आहे. पहिले, ते रहिवाशांना जास्तीत जास्त रोजगार आणि उत्पन्न प्रदान करेल आणि दुसरे, ते समानता, स्वातंत्र्य आणि न्याय निर्माण करेल. खेड्यापाड्यात ग्रामोद्योग व कुटिरोद्योग आहेत. ग्रामोद्योगांचे उत्पादन, वापर आणि वितरण त्यांच्यातच

मर्यादित आहे. गांधींचा असा विश्वास होता की मोठ्या उद्योगांमध्ये परकेपणाची भावना असते. ग्रामोद्योगांमध्ये मानवी क्षमतेचा विस्तार अहिंसक पद्धतींनी शक्य आहे.

शाश्वत आणि पर्यावरण अनुकूल विकास: गांधींनी पर्यावरणपूरक लागवड आणि उत्पादन पद्धतीची जोरदार शिफारस केली आहे. "गांधींचा असा विश्वास होता की आर्थिक उत्पादकता, पर्यावरण संरक्षण, संसाधनांची देखभाल आणि सामाजिक न्याय वाढीबरोबरच झाला पाहिजे." आंधळेपणाने अनुसरण करून जलद आर्थिक विकास मिळविण्यासाठी गांधी नैसर्गिक संसाधनांच्या अतिशोषणाच्या धोरणाच्या विरोधात होते.

ग्रामीण विकासासाठी रचनात्मक कार्यक्रम आणि त्याची प्रासंगिकता: गांधींनी रचनात्मक कार्यक्रमाची रचना केली आहे ज्यात भारतीय गावांच्या पुनर्बांधणीसाठी अठरा कार्यक्रमांचा समावेश आहे. ग्रामीण पुनर्रचनेच्या गांधीवादी चळवळींचा समावेश आहे: जातीय ऐक्य, अस्पृश्यता निर्मूलन, खादी, इतर ग्रामोद्योग, ग्राम स्वच्छता, मूलभूत शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, महिला शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छता, प्रांतीय भाषा, राष्ट्रीय भाषा, आर्थिक समानता, किसान (शेतकरी), कामगार, आदिवासी, कुष्ठरोगी इत्यादींचा विकास करण्याचे गांधीचे स्वप्न होते. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या गरीब आणि दीनदुबळयांचा विकास हे महात्मा गांधीच्या जीवनाचे लक्ष्य होते. देशाच्या यशासाठी केवळ भौतिक प्रगतीच नव्हे तर नैतिकतेची प्रगतीही अत्यंत आवश्यक आहे, असे त्यांचे ठाम मत होते. गांधींनी विशेषत: ग्रामीण लोकांच्या कल्याणासाठी अठरा बाबींचा समावेश असलेला रचनात्मक कार्यक्रम सुरू केला होता. गांधींनी नवीन समाजव्यवस्थेची कल्पना केली. सर्वोदय जी समतावादी, वर्गहीन, जातिहीन आणि उच्च आणि नीच अशी विभागणी नसलेली असेल. सर्वोदय सर्वोत्कृष्ट संख्येच्या सर्वोत्कृष्टतेच्या उपयुक्ततावादी तत्त्वज्ञानाला नाकारतो. सर्वोदय म्हणजे सर्वांचे भले आणि आनंद. येथे सर्व व्यक्तींना त्यांच्या विकासासाठी समान संधी आहेत. सर्वोदय हे सात वाईट गोष्टींपासून मुक्त आहे. तत्त्वाशिवाय राजकारण, चारित्र्यविना शिक्षण, मानवतेशिवाय विज्ञान, कामविना संपत्ती, नैतिकतेशिवाय व्यापार, त्यागविना उपासना आणि विवेकविना सुख. समाजाच्या सर्वोदय क्रमातील आर्थिक व्यवस्था नेहमीच आर्थिक प्रगती आणि नैतिक प्रगती यांच्यात समतोल राखते. म्हणूनच गांधी म्हणाले की सत्य आणि अहिंसा हे समाजाच्या सर्वोदय व्यवस्थेची कोनशिला आहे.

समारोप: गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत हा खऱ्या अर्थाने ग्रामीण भारतच होता आणि त्यासाठी त्यांनी ग्रामस्वराज्य, पंचायती राज, ग्रामोद्योग, महिला शिक्षण, गावातील स्वच्छता, गावांचे आरोग्य आणि सर्वांगीण ग्रामविकास इत्यादी गोष्टी महत्त्वाच्या मानल्या. महात्मा गांधींनी 'माझ्या स्वप्नांचा भारत' मध्ये लिहिले आहे, 'भारतातील प्रत्येक गोष्ट मला आकर्षित करते. उच्च आकांक्षा असलेल्या व्यक्तीला भारताच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व गोष्टी मिळू शकतात, हे केवळ गावांच्या विकासामुळेच शक्य होईल. आगामी काळात देशाच्या विकासात गावांना महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागेल. अलीकडेच भारताला ५० ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनवण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी खेड्यांचा विकास आवश्यक असल्याचे केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा यांनी म्हटले आहे. गुजरातस्थित ग्रामीण व्यवस्थापन संस्थेच्या ४१ व्या दीक्षांत समारंभाला संबोधित करताना शाह म्हणाले, 'माझा ठाम विश्वास आहे की देशाचा विकास गावांच्या विकासाशिवाय शक्य नाही.' 'महात्मा गांधी म्हणाले होते की, आपल्या देशाचा आत्मा खेड्यात राहतो आणि त्यावर माझा ठाम विश्वास आहे.' ते म्हणाले, 'खेडी समृद्ध, स्वावलंबी आणि चांगल्या सुविधांनी सुसज्ज असतील तर देश समृद्ध देखील होईल. यामुळे भारताला स्वावलंबी आणि पाच हजार अब्ज डॉलरची अर्थव्यवस्था बनवण्याचे स्वप्न साकार होण्यास मदत होईल." राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या विचारांना माननीय गृहमंत्री अमित शहा यांनी दिलेली मान्यता ही मोठी गोष्ट आहे. महात्मा गांधींनी त्यांच्या स्वप्नांच्या भारताची व्यापक संकल्पना मांडताना ग्रामीण विकासाच्या सर्व गरजा पूर्ण केल्या आणि ग्राम स्वराज्य, पंचायती राज, ग्रामोद्योग, महिला शिक्षण, ग्रामस्वच्छता, ग्रामस्वास्थ्य या माध्यमातून स्वावलंबी देश निर्माण केला. सर्वांगीण विकास आणि एक मजबूत देश निर्माण करण्याचा मार्ग महात्मा गांधीजीच्या विचारातूनच मिळू शकतो.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. *देशपांडे, स्वतंत्रता के बाद, भारत मे ग्राम विकास और गांधी दर्शन, मीनल प्रकाशन, दिल्ली, १९९१.*
2. *पंत, डी. सी., भारत मे ग्रामीण विकास, कॉलेज बुक डेपो. जयपूर, २०११.*
3. *गांधी, एम. के., इंडिया ऑफ माय ड्रीम, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद, १९५९.*
4. *शाह, एस. एम., रुरल डेवलप्मेंट प्लानिंग एंड रीफार्म्स, अभिनव प्रकाशन, न्यू दिल्ली, १९७७.*
5. *amshray Roy, 1984. Self and Society : A study in Gandhian Thought, New Delhi, Sage Publications, India Pvt. Ltd., p. 123*
6. *Harijan, 30 December 1939, Vol VII, p. 391.*
7. *M. L. Sharma, 1987. Gandhi and Democratic Decentralisation, New Delhi, Deep and Deep Publications, p. 48*
8. *M. K. Gandhi, 1959. Panchayati Raj, Ahamedabad, Navjivan Publishing House, p. 16*
9. *M. L. Sharma, Op. Cit., p.88*
10. *Collected Works, Vol XLVI, p. 12*
11. *Shriman Narayan Agarwal, Gandhian Constitution for Free India, (Allahabad, Kitabistan, 1946) for further details.*
12. *Harijan,28 July, 1946, Vol X, p. 236*
13. *Collected Works, May 1967, Vol XXV, p. 478.*
14. *M. K. Gandhi, Village Swaraj, (Navjivan Trust, Ahmedabad, 1962), p.71*

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्राच्या आकारमितीचे रेखिय पैलू

डॉ. अरुणा बावनकर, *भूगोल विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा*

प्रस्तावना: नदीखोरे विकास संकल्पना ही सर्वप्रथम भूसंवर्धनाच्या संकल्पनेतून निर्माण झाली व नंतर ही संकल्पना अनुभवातून हळूहळू विकसित होत गेली. या संकल्पनेच्या अनुभवातूनच नदीखो-याचा विकास करण्याकरीता पाणलोट क्षेत्र ही संकल्पना पुढे आली. सुरवातीच्या काळात पाणलोट क्षेत्र विकास करणे म्हणजे वाहत येणा-या पाण्याला बांध घालून पाणी अडविणे, जमिनीची धूप थांबविणे, पाणी मुरविणे इत्यादी, परंतु अलीकडे या संकल्पनेत बदल होऊन मोठ्या नदीखो-याला लहान-लहान भागात विभागून त्यांच्या सर्वांगिण दृष्टिकोनातून विकास करणे ही संकल्पना पुढे आली व त्यातुनच पाणलोट विकास व त्यांचे व्यवस्थापन कसे कराव हे विचार पुढे आले.

प्रस्तुत लघुशोध निबंधात भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्राच्या आकारमितीचे रेखिय पैलू अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या अभ्यासाअंतर्गत प्रवाह प्रणाली, प्रवाहक्रम किंवा श्रेणी, प्रवाहसंख्या द्विशाखण गुणोत्तर, प्रवाह लांबी, प्रवाह लांबी गुणोत्तर, भूपृष्ठीय प्रवाहाची लांबी, वकृता सुचकांक इत्यादींचा रेखिय पैलुमध्ये अभ्यास केला जातो. (सिंह, सविन्ड, २००३, पृ.३४८(

आकारमिती ही प्रदेशाची, नदी खो-याची अभ्यासली जाते. प्रस्तुत अध्ययनात वैनगंगा नदी खो-याच्या आकारमितीय अभ्यासाकरीता प्रथम 'आकारमिती')Morphology) समजून घेणे महत्वाचे आहे. "आकारमिती म्हणजे, आकाराचे मापन तसेच प्रदेशाच नैसर्गिक आकार, वनस्पती, प्राणी, भूसंरचना यांचे भूमितीय मापन होय." (स्ट्रहलर, ए. एन. १९६९(

प्रस्तुत शोधनिबंधात वैनगंगा नदी प्रवाहप्रणालीच्या स्वरुपाचे विश्लेषण करण्याचा तसेच तिच्या उप-पाणलोट क्षेत्राच्या भुआकारमितीय एककांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टये: प्रस्तुत लघुशोध निबंधाची उद्दिष्टये पुढीलप्रमाणे आहेत: १(भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व भागातील प्रवाहप्रणालीचा अभ्यास करून त्यांचे वेगवेगळया पाणलोट क्षेत्रात वर्गिकरण करणे. २(पाणलोट क्षेत्रातील विविध प्रवाहप्रणालीच्या श्रेणींचा अभ्यास करणे. ३(पाणलोट क्षेत्रांच्या विविध रेखिय पैलूचा अभ्यास व भूआकारकीय घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती व माहिती संकलन: भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदीप्रणाली व तिचे पाणलोट क्षेत्र यांचे रेखाटन हे भारतीय स्थलदर्शक नकाशाद्वारे (Indian Topographical Map) ($55\frac{0}{7}$, $65\frac{0}{10}$, $55\frac{0}{11}$, $55\frac{0}{12}$, $55\frac{0}{14}$, $55\frac{0}{15}$) पाणलोट क्षेत्राचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. प्रत्येक पाणलोट क्षेत्राच्या भूवैशिष्टयांचा अभ्यास केलेला आहे. तसेच हा अभ्यास पाणलोट क्षेत्राच्या पैलूद्वारे करण्याचा प्रयत्न केलेल आहे. संपूर्ण संशोधनात संमंकाचे संकलन, सारणीकरण, त्यांच्यावर संस्करण करुन त्यांचे नकाशाद्वारे प्रगटीकरण केले आहे.

अभ्यासक्षेत्र: प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्राची निवड करण्यात आली आहे. या पाणलोट क्षेत्राअंतर्गत भंडारा जिल्हयातील तुमसर मोहाडी व भंडारा तालुक्यांचा समावेश होता. वैनगंगा ही या प्रदेशातील महत्त्वाची नदी असून ती गोदावरी नदीची मुख्य उपनदी आहे. या अभ्यास क्षेत्राच्या उत्तरेला बावणथडी पाणलोट क्षेत्र, पूर्वेला गोंदिया जिल्हा, दक्षिणेला उर्वरित भंडारा जिल्हा तसेच पश्चिमेला भंडारा जिल्हयाचा भाग आहे.

या पाणलोट क्षेत्राचा विस्तार २१* ४' ०९' उत्तर ते २१* ३४' ४२' उत्तर अक्षांश व ७९* २७' ३१' पूर्व ते ७९* ५५' ४९' पूर्व रेखांश आहे. या पाणलोट क्षेत्राने भंडारा जिल्हयाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी (२७.६९ टक्के(११३२.०० चौ. कि. मी. क्षेत्र व्यापले आहे. या पाणलोट क्षेत्राचा आकार त्रिकोणाकृती आहे. भंडारा जिल्हयात वैनगंगा ही प्रमुख नदी आहे व हे वेनगंगा नदीचे मुख्य खोरे असून ते गोदावरी नदीचे उपखोरे आहे. वैनगंगा नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील मंडेरा (शिवनी) येथून झाला आहे. या नदीची भंडारा जिल्हयातील सुरुवात तुमसर तालुक्यातील बावनथडी पासून होते. शेवटचे टोक लाखांदूर तालुक्यातील चप्राड (सोनी) येथे आहे. जिल्हयात या नदीची लांबी सुमारे २१० कि.मी. असून सरासरी रुंदी ६०० मीटर तर खोली ८ ते १० मीटर आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्राचे भूआकारमितीय विश्लेषण (रेखिय पैलू):

१(**पाणलोट क्षेत्र**: वैनगंगा नदी ही भंडारा जिल्हयातील महत्वाची नदी असून ती गोदावरी नदीची उपनदी आहे. भंडारा जिल्हयातून जेव्हा वैनगंगा नदी वाहत जाते तेव्हा तीला चांदपूर, सूर व वाकडा नाला यासारखे लहान-लहान प्रवाह सुध्दा येऊन मिळतात. या सर्व लहान मोठ्याा प्रवाहांनी भंडारा जिल्हयाच्या उजवीकडील ऊर्ध्व भागात एक प्रकारचे प्रवाहप्रणालीचे जाळे तयार केलेले आहे. या नदीप्रणालीला उप-पाणलोट क्षेत्रात तसेच लहान प्रवाहांना लहान पाणलोट क्षेत्रात विभागून वैनगंगा नदीखो-यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तुत अभ्यास क्षेत्रात वैनगंगा नदीचे ऊर्ध्व प्रदेशात ३ प्रमुख असे उप-पाणलोट क्षेत्र आहेत. हे उप-पाणलोट क्षेत्र १०० चौ. कि. मी. पेक्षा जास्त चौ. कि. मी. क्षेत्र व्यापतात तसेच या नदीखो-यात लहान पाणलोटक्षेत्र १०-१०० चौ. कि.मी., लघु पाणलोट क्षेत्र १ ते १० चौ. कि. मी. व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र

१ चौ. कि. मी. पेक्षा कमी क्षेत्र व्यापलेल्या भागाचा यात समावेश होतो.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्रातील उप-पाणलोट क्षेत्र, लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	क्षेत्रफळ (चौ.कि.मी.(	टक्केवारी
१.	चंदपूर उप-पाणलोट	३८४	३३.९२
२.	सुर उप-पाणलोट	४७४	४१.८७
३.	वाकडा नाला उप-पाणलोट	१०१	८.९३
४.	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	१७३	१५.२८
	एकूण	११३२	१००.००
स्त्रोत: संशोधक स्वत:			

प्रवाहप्रारूप)Drainage Pattern(: एखाद्या प्रदेशातून वाहणारी नदी व तिच्या उपनद्यांना येऊन मिळणा-या सहाय्यक नद्या, या सर्वांचा वाहण्याचा एक विशिष्ट क्रम असतो, हे सर्व प्रवाह प्रदेशाच्या उतारानुसार वाहत असतात व शेवटी मोठा प्रवाह नदीला जाऊन मिळतो त्याला प्रवाहप्रणाली किंवा नदीप्रणाली असे म्हणतात.

नदीच्या विकासाच्या अंतिम अवस्थेत प्रवाहप्रणालीची निर्मिती होते. प्रवाह प्रणालीमध्ये एखाद्या प्रदेशातील कोणत्याही निर्मिती होते. प्रवाहप्रणालीमध्ये एखाद्या प्रदेशातील कोणत्याही एकाच नदी खो-याचा अभ्यासाचा समावेश होत नसून त्या प्रदेशातून वाहणा-या सर्व नद्यांच्या खो-याच्या विचार केला जातो. कोणत्याही प्रदेशातील एखाद्या नदीखो-याच्या विकासाचा परिणाम त्या प्रदेशातून वाहणा-या इतर नद्यांवर झालेला परिणाम फार महत्वाचा ठरतो. कारण त्यामुळे इतर नद्यांच्या प्रवाहाची दिशा फार बदलु शकते. यामुळे कोणत्याही प्रदेशातील सर्व नद्यांच्या प्रवाहक्रमांच्या स्वरूपाला त्या प्रदेशातील सर्व नद्यांच्या प्रवाहक्रमांच्या स्वरूपाला त्या प्रदेशाची प्रवाहप्रणाली असे म्हणतात.

नद्या ज्या प्रदेशातून वाहतात त्या प्रदेशातील भूरचनेचा परिणाम नदीखो-याच्या विकासावर होतो. तसेच भूरचनेच्या स्वरूपानुसार नदीप्रणालीचे स्वरूपही साधे असते. तर अशा प्रदेशावर निर्माण होणारी प्रवाहप्रणाली क्लिष्ट स्वरुपाची असते. कोणत्याही नदीप्रणालीचा विकास तेथील पावसाचे प्रमाण व भूरचना या दोन घटकावर अवलंबून असतात.

नद्या व तिच्या उपनद्या यांचा विकास होत असतांना अंतिम अवस्थेत नदीप्रणालीला एखाद्या झाडासारखे स्वरूप प्राप्त होते. यात मुख्य नदी झाडासारखी असून तिच्या उपनद्या व सहाय्यक नद्या ह्या झाडाच्या शाखा-उपशाखा सारख्या पसरलेल्या असतात.

ग्रॅनाईट खडकाच्या प्रदेशात या प्रकारची प्रवाह प्रणाली विस्तृत स्वरूपात दिसून येते. संरचनेचा विशेष परिणाम या प्रकारच्या वृक्षाकार प्रवाहप्रणालीवर होत नसला तरी एकाच प्रकारच्या खडकांनी आच्छादलेल्या भूपृष्ठावर वृक्षाकार प्रवाहप्रणालीचा विकास वेगाने घडून येतो.

वैनगंगा पाणलोट क्षेत्र हे प्रामुख्याने दख्खनच्या पठारावरील ग्रेनाईट खडकांनी युक्त आहे. वैनगंगा नदीच्या उजव्या तिरावर पाणलोटाच्या उत्तर भागातून चांदपूर नदी येऊन मिळते. नकाशामध्ये दिल्याप्रमाणे या पाणलोट क्षेत्रात चांदपूर नदी, अंबागड नदी, सूर नदी, वाकडा नाला, गणेशपूर नाला, जांब व चिमटा नाला या प्रमुख उपनद्या व नाले आहेत.

प्रवाहश्रेणी)Stream Orders(: "नदीखो-यातील सहाय्यक प्रवाहांच्या पदानुक्रमात एखाद्या प्रवाहाची स्थिती / स्थान मापनास प्रवाहक्रम किंवा नदीप्रवाहश्रेणी (Stream Orders) असे म्हणतात."

भूरूप तज्ञ बहुधा भूरूपिय विश्लेषणाकरीता स्ट्रॉहलर यांचीच पद्धत वापरतात कारण त्यांची पद्धत प्रवाहजाळयाच्या विविध नियमांचे स्पष्टिकरण करण्याकरिता अधिक योग्य मानली जाते.

प्रस्तुत संशोधनात स्ट्रॉहलर यांच्याच पद्धतीचा वापर केला आहे. वैनगंगा ही या पाणलोट क्षेत्रातील प्रमुख नदी आहे. प्रवाह श्रेणीकरण स्ट्राहलर यांच्या पद्धतीनुसार केले आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र प्रवाहश्रेणी (Stream Orders(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र चौ. कि. मी.	पाणलोट क्षेत्रफळ	प्रवाह श्रेणी / क्रम				
			१	२	३	४	५
१	चांदपूर उप-पाणलोट	३८४	१	२	३	४	५
२	सुर उप-पाणलोट	४७४	१	२	३	४	५
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	१०१	१	२	३	४	-
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	१७३	१	२	३	४	-
	एकूण	११३२	४	४	४	४	२
स्त्रोत: संशोधक स्वतः							

प्रस्तुत सारणीमध्ये भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदीच्या खो-यातील नदीच्या प्रवाहाची श्रेणी किंवा प्रवाहक्रम अभ्यासला असता असे आढळून येते की, चांदूपर व सुर नदीची प्रवाहश्रेणी ५ पर्यंत आहे, तर वाकडा नाला यांची तसेच लहान, लघु व लघुत्तम या पाणलोट क्षेत्राची प्रवाहश्रेणीची ४ पर्यंत आहे. ०२ (०.१७ टक्के(म्हणजे सर्वात कमी आढळून येते. तसेच प्रस्तुत नदीखो-यातील उप-पाणलोट क्षेत्र व इतर लहान पाणलोट क्षेत्रांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र उप, लहान, लघु व लघुत्तमक पाणलोट क्षेत्रातील प्रवाह श्रेणीनूसार प्रवाहाची संख्या (NU(प्रवाह श्रेणी व संख्या (Stream order and Segments(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र चौ. कि. मी.	पाणलोट क्षेत्रफळ	नदी प्रवाह व प्रवाह संख्या					एकूण प्रवाह संख्या
			१	२	३	४	५	
१	चांदपूर उप-पाणलोट	३८४	३६३	७५	१७	०४	०१	४६०
२	सुर उप-पाणलोट	४७४	३६३	८७	२०	०७	०१	४७८
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	१०१	७१	१५	०२	०१	-	८९
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	१७३	१००	२२	०५	०१	-	१२८
	एकूण	११३२	८९७	१९९	४४	१३	०२	११५५
स्त्रोत: संशोधक स्वतः								

प्रवाहलांबी)Stream Length(: प्रवाहलांबी हे आकारमितीय घटकातील महत्वपूर्ण असे परिमाण आहेत. यांच्यामुळे प्रवाह घनता काढणे सोपे जाते. प्रवाहांची लांबी ही प्रदेशाच्या रचनेवर व त्यांच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. वैनगंगा नदी खो-यातील पाणलोट क्षेत्रातील प्रवाह लांबी त्यांच्या प्रवाहक्रमानुसार काढण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या नदीखो-यातील उप-पाणलोट व लहान पाणलोट क्षेत्रातील क्रमानुसार प्रवाहाची लांबी काढण्यात आलेली आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र प्रवाहक्रमानुसार प्रवाहाची लांबी
)Stream length(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र चौ. कि. मी.	पाणलोट क्षेत्रफळ चौ. कि. मी.	प्रवाहक्रम व प्रवाहाची लांबी (कि.मी.(					एकूण लांबी
			१	२	३	४	५	
१	चांदपूर उप-पाणलोट	३८४	२५८	११७	९०	१८	२०	५०३
२	सुर उप-पाणलोट	४७४	२६४	१५७	७५	४८	२५	५६९
३	वाकडा नाला उप-	१०१	६४	२५	१७	०३	-	१०९
४	लहान, लघु व लघुत्तम	१७३	८०	३२	२६	०२	-	१४०
	एकूण	११३२	६६६	३३१	२०८	७१	४५	१३२१
			५०.४२	२५.०६	१५.७५	५.३७	३.४०	१००.००
स्त्रोत: संशोधक स्वतः								

प्रवाहलांबी गुणोत्तर)Stream Length Ratio(: सामान्यतः प्रवाह क्षेत्रात प्रथम श्रेणीच्या नदी प्रवाहांची सरासरी लांबी ही कमी असते तर वाढत्या श्रेणीनुसार ती वाढत जाते. तेव्हा प्रवाहक्षेत्रातील सर्वच लहानसहान नदीप्रवाहांचा समावेश केला जातो. तेव्हा हे शक्य होते. प्रथम श्रेणीच्या प्रवाहाची लांबी हे शक्य होते. श्रेणीच्या (द्वितीय) प्रश्नावली लांबी त्याचप्रमाणे अनुक्रमे द्वितीय व तृतीय, तृतीय व चतुर्थ व पाचव्या क्रमांकाच्या प्रवाहाच्या लांबीच्या गुणोत्तरास 'प्रवाह लांबी गुणोत्तर' असे म्हणतात. अभ्यासक्षेत्रातील वैनगंगा नदीच्या पाणलोटाचे प्रवाह लांबी गुणोत्तर जास्तीत जास्त २.९२ हे तृतीय व वतुर्थ प्रवाह श्रेणीतील असून १.१० हे प्रथम व द्वितीय प्रवाह श्रेणीचे आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र प्रवाह लांबी गुणोत्तर)Stream Length Ratio(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	प्रवाह लांबी गुणोत्तर			
		१ /२	२ /३	३ /४	४ /५
१	चांदपूर उप-पाणलोट	२.२०	१.३०	५.००	०.९०
२	सुर उप-पाणलोट	१.६८	२.०९	१.५६	१.९२
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	२.५६	१.४७	५.६६	--
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	२.५०	१.२३	१३.००	--
	संपूर्ण पाणलोट क्षेत्र	१.१०	१.५९	२.९२	१.५७
स्त्रोत: संशोधक स्वतः					

सारणीमध्ये वैनगंगा नदी खो-यातील उप-पाणलोट क्षेत्र व लहान पाणलोट क्षेत्रातील प्रवाहांचे लांबी गुणोत्तर काढले असता असे आढळून येते की, चांदपूर, वाकडा उप-पाणलोटाच्या क्षेत्रात सर्वात जास्त प्रवाह लांबी गुणोत्तर हे तृतीय व चतुर्थ प्रवाह क्रमांकाचे आढळून येते. परंतु या सर्वांमध्ये सर्वात जास्त प्रवाह लांबी गुणोत्तर हे लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्राचे (१३(एवढे आढळून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की, जसजसे प्रवाहक्रम वाढत जातात तसतसे प्रवाह लांबी गुणोत्तर सुद्धा वाढत जाते.

प्रवाह लांबी माध्य)Mean Stream Length(:

प्रवाहलांबी माध्य है परिमाण नदी प्रवाहप्रणालीच्या आकारमितीय विषयक वैशिष्ट्यांना अधिक चांगल्यारितीने स्पष्ट करणारे असून ते अत्यंत महत्वाचे माध्य आहे. वैनगंगा नदी खो-यातील प्रवाहलांबी माध्याचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, प्रवाहक्रमाबरोबर प्रवाह लांबी माध्यसुद्धा वाढत जाते असे दिसून येतो.

भंडारा जिल्ह्यातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र प्रवाह लांबी माध्य (Mean Stream Length(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	प्रवाहक्रम प्रवाह लांबी माध्य				
		१	२	३	४	५
१	चांदपूर उप-पाणलोट	०.७१	१.५६	५.२९	४.५०	२०.००
२	सुर उप-पाणलोट	०.७२	१.८०	३.७५	६.८५	२५.००
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	०.९०	१.६६	८.५०	३.००	--
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	०.८०	१.४५	५.२०	२.००	--
	एकूण टक्केवारी	०.७४	१.६६	४.७३	५.४६	२२.५०
स्त्रोत: संशोधक स्वतः						

संचयीत प्रवाहलांबी माध्य)Cumulative Mean Stream Length(: कोणत्याही नदी खो-यातील नदी प्रवाहक्रम वाढत जातात, तसतसे त्या प्रवाहाची लांबी, प्रवाह लांबी माध्य व संचयीत प्रवाहलांबी माध्य हे सुद्धा वाढत जाते.

एकंदरीत प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रातील पाणलोटाचे संचयीत प्रवाह लांबी माध्य सर्वात कमी चांदपूर उप-पाणलोट (०.७१(प्रथम श्रेणी व सर्वात जास्त सुर उप-पाणलोट (३८.१२(क्षेत्राचे आहे. यावरून असे लक्षात येते की, संचयीत प्रवाह लांबी माध्य प्रथम क्रमाच्या श्रेणीकडून पाचव्या क्रमाच्या श्रेणीकडे वाढत गेले आहे.

वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र संचयीत प्रवाह लांबी माध्य)Cumulative Mean Stream Length(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	प्रवाहक्रम व संचयीत प्रवाहलांबी माध्य				
		१	२	३	४	५
१	चांदपूर उप-पाणलोट	०.७१	२.२७	७.५६	१२.०६	३२.०६
२	सुर उप-पाणलोट	०.७२	२.५२	६.२७	१३.१२	३८.१२
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	०.९०	२.५७	११.०७	१४.०७	--
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	०.८०	२.२५	७.४५	९.४५	--
	एकूण टक्केवारी	०.७४	२.४०	७.१३	१२.५९	३५.०९
स्त्रोत: संशोधक स्वतः						

प्रवाह उतार माध्य)Mean Stream Gradient(: प्रवाहगती व उतार यांच्यावर परिणाम करणारा अतिशय महत्वपूर्ण घटक म्हणजे प्रवाह उतार माध्य होय. सारणीमध्ये दिल्याप्रमाणे प्रवाह उतार माध्य मुल्य प्रथम श्रेणीकडून शेवटच्या श्रेणीकडे क्रमशः कमी-कमी होत जाते. नदी प्रवाह लांबी व प्रवाह श्रेणी यांच्यातील संबंध सामान्यतः व्यस्त भूमितीय श्रेणी नियमाद्वारे व्यक्त केले जाते.

भंडारा जिल्ह्यातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र:

प्रवाह उतार माध्य)Mean Stream Gradient(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	प्रवाहश्रेणी व प्रवाहउतार माध्य				
		१	२	३	४	५
१	चांदपूर उप-पाणलोट	१.४०	०.६४	०.१८	०.२२	०.०५
२	सुर उप-पाणलोट	१.३७	०.५५	०.२६	०.१४	०.०४
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	१.१०	०.६०	०.११	०.३३	--
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	--	--	--	--	--
स्त्रोत: संशोधक स्वतः						

द्विशाखन गुणोत्तर)Bifurcation Ratio(: कोणतेही प्रवाहजाळे विविध श्रेण्यांच्या नदी प्रवाहमधील आंतरसंबंधाच्या अध्ययनास महत्व असते. कोणत्याही श्रेणीतील नदी प्रवाहाची संख्या व पुढील उच्च श्रेणीच्या प्रवाह श्रेणीची संख्या यांच्या गुणोत्तरास द्विशाखन गुणोत्तर (Rb) असे म्हणतात. हे पुढील सुत्राच्या सहाय्याने काढले जाते.

$$Rb = \frac{NU}{NU+1}$$

Rb = द्विशाखन गुणोत्तर

Rb = विशिष्ट प्रवाह श्रेणीतील प्रवाहांची संख्या (सिंग, सविंद्र (१९९२(पान नं. ३६१(

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र: द्विशाखन गुणोत्तर)Bifurcation Ratio(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	प्रवाहक्रम व द्विशाखन गुणोत्तर			
		१ ते २	२ ते ३	३ ते ४	४ ते ५
१	चांदपूर उप-पाणलोट	४.८४	४.४१	४.२५	४.००
२	सुर उप-पाणलोट	४.१७	४.३५	२.८६	७.००
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	४.७३	७.५०	२.००	--
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	४.५४	४.४०	५.००	--
	एकूण	४.५१	४.५२	३.३८	६.५०
स्त्रोत: संशोधक स्वतः					

द्विशाखन गुणोत्तर प्रवाहघनता, प्रवाहाच्या संगमाचा कोन, हवामान, खडकरचना, खो-याचा आकार इत्यादीद्वारे नियंत्रित होत असते. या संदर्भात अनेक परिकल्पना मांडल्या गेल्यात हॉर्टन (१९४५(यांच्या मते, "सरासरी द्विशाखन गुणोत्तर चौरस किंवा उंचसखल खो-यामध्ये २.०० च्या जवळपास तर पर्वतीय क्षेत्रामधील घर्षित खो-यांमध्ये ३ ते ४ दरम्यान असतो." आणखी एका परिकल्पनेनुसार सरासरी द्विशाखन गुणोत्तर एकसारखी भूरचना असलेल्या प्रदेशाचा स्थायीभाव दर्शवितो.

द्विशाखन गुणोत्तर भारित माध्य)Bifurcation Ratio & weighted mean(: प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रात सर्वात जास्त द्विशाखन गुणोत्तर भारित माध्य वाकडा नाला उप-पाणलोटाचे (४.७४(एवढे आलेले आहे. तर चांदपूर व सूर उप-पाणलोटाचे द्विशाखन गुणोत्तर भारित माध्य अनुक्रमे ४.३७ व ४.५९ एवढे आलेले आहे. लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोटाचे गुणोत्तर भारीत माध्य ४.५६ एवढे आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र रू द्विशाखन गुणोत्तर भारित माध्य
)Bifurcation Ratio & weighted mean(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	द्विशाखन गुणोत्तर भारीत मध्य	श्रेणी
१	चांदपूर उप-पाणलोट	४.३७	४
२	सुर उप-पाणलोट	४.५९	३
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	४.७४	१
४	लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	४.६४	२
	एकूण	४.७२	--
स्त्रोत: संशोधक स्वतः			

एकुण पाणलोट क्षेत्राचे द्विशाखन गुणोत्तर भारित माध्य ३.७२ एवढे आलेले आहे.

वक्रता सूचकांक)Sinuosity Indices(: नद्या कोणत्या-कोणत्या रुपाने वळणदार मार्गाने वाहत असतात कारण त्यांचा भूमितीय सरळ मार्ग असणे शक्यच नाही. नद्यांच्या वक्राकार मार्गाच्या विकासामध्ये संरचना, हवामान, वनस्पती, काळ इत्यादी घटकांना महत्व असते. वक्रता सुचकांकाच्या आधारे प्रवाहखो-याच्या भूरूपिकीच्या अध्ययनात थोडी मदत नक्कीच प्राप्त होते. नदीच्या वक्रता सुचकांकाकरीता अनेक गुणात्मक व मात्रात्मक पद्धतीचा आधार घेतला जातो.

नदीच्या प्रवाहमार्गाची लांबी (Channel length, CL) व नदीच्या दरीची लांबी (Valley length, VL) यांच्या गुणोत्तरास वक्रता सुचकांक असे म्हणतात. जेव्हा हे गुणोत्तर १ ते १.३ दरम्यान असते तेव्हा नदी वक्र मानली जाते व जेव्हा हे गुणोत्तर १.३ पेक्षा जास्त असते. तेव्हा नदी वळणदार / विसर्पित (Meandering) मानली जाते. नदीच्या वक्रता सूचकांक काढण्याकरीता मूलर (१९६८(यांनी पुढील सुत्राची निर्मिती केली. ज्यात नदीच्या प्रवाहमार्गाची लांबी (CL), दरीची लांबी (VL) तसेच उगमापासून संगमापर्यत किमान हवाई अंतर यांचा समावेश केला.

मुलर यांनी जलीय नियंत्रणामुळे वक्रता सुचकांक (HSI) स्थलाकृतिक वक्रता सुचकांक (TSI) तसेच प्रमाण वक्रता सूचकांक (SSI) द्वारे नदीची वक्रता जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते प्रमाण वक्रता सुचकांक १.० असेल तर नदीचा मार्ग सरळ असतो तर १.० ते १.५ दरम्यान असल्यास वक्र व १.५ पेक्षा अधिक असल्यास विसर्पित समजावा.

सुत्र: $SSI = \frac{CL}{VL}$

SSI = प्रमाण वक्रता सुचकांक

CL = नदीची लांबी

VL = नदी दरीची लांबी (सिंह, सविन्द्र, २००३, पान क्र. ३५४, ३५५(

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खो-यातील उजवीकडील ऊर्ध्व पाणलोट क्षेत्र: वक्रता सुचकांक)Sinuosity Indices(

क्र.	पाणलोट क्षेत्र	नदी प्रवाह लांबी)CL(	नदी दरीची लांबी)VL(	वक्रता सूचकांक)SSI(
१	चांदपूर उप-पाणलोट	२३.४४	२८.५१	०.८२
२	सुर उप-पाणलोट	३८.२९	२१.४५	१.७८
३	वाकडा नाला उप-पाणलोट	१९.७८	१२.९१	१.५३
स्त्रोत: संशोधक स्वतः				

सारणीमध्ये दिल्याप्रमाणे अभ्यासक्षेत्रातील संपूर्ण पाणलोटाचे वक्रता सुचकांक १.१६ आहे. यावरून अभ्यासक्षेत्रातील वैनगंगा नदी पाणलोटाचा मार्ग वक्र आहे. असे लक्षात येते. तर चांदपुर उप-पाणलोटाचे ०.८२ आहे. त्यामुळे नदीचा मार्ग सरळ असून सुर उप-पाणलोटाचे १.७८ व वाकडा नाला उप-पाणलोटाचे १.५३ एवढे आहे. यावरून या उपपाणलोटांचा मार्ग अधिक वळणदार आहे हे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष: एकंदरीत वैनगंगा नदी खो-यातील विविध पाणलोट क्षेत्राच्या रेखीय पैलूंवर अभ्यास केला असता असे आढळून येते की, या संपूर्ण नदी खो-यात नदी प्रवाहाचे वृक्षाकार प्रारूप आढळून येते. तसेच ज्या पाणलोट क्षेत्रांचे आकार मोठे आहेत, त्या पाणलोट क्षेत्रात ५ पर्यंत प्रवाहक्रम आढळून येतो. त्याच बरोबर त्यांच्या मधील प्रवाहांची संख्या व प्रवाहलांबी सुद्धा वाढलेली दिसून येते. नदीप्रवाहक्रम वाढला की प्रवाहसंख्या कमी होते. म्हणजेच प्रथम श्रेणीच्या प्रवाहांची संख्या जास्त तर वाढत्या प्रवाह श्रेणीनुसार, प्रवाहसंख्या कमी होतांना आढळते.

त्यापैकी पहिला पैलू म्हणजे रेखिय पैलू होय. यात प्रवाहप्रणाली, नदीप्रवाहक्रम, प्रवाहलांबी, प्रवाहलांबी माध्य, संचयित प्रवाहलांबी माध्य, प्रवाह उतार माध्य, द्विशाखन गुणोत्तर, वक्रता सुचकांक यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या आकारमितीय पैलुनुसार प्रस्तुत पाणलोट क्षेत्रातील नद्यांची प्रवाहप्रणाली वृक्षाकार स्वरूपाची आहे. तसेच येथे सर्वात मोठ्या प्रवाहश्रेणीचा क्रम ५ आहे. एकूण प्रवाहसंख्या ११५५ असून त्यापैकी सुर उप-पाणलोट ४७८, चांदपूर उप-पाणलोटात ४६०, वाकडा नाला उप-पाणलोट क्षेत्रात १२८ प्रवाहसंख्या आहे. क्षेत्रफळानुसार प्रवाहसंख्येत वाढ होत गेलेली दिसते. तसेच जसजशी प्रवाहक्रम वाढत गेलेला आहे. तसतशी प्रवाहक्रमानुसार प्रवाहलांबी कमी-कमी होत गेलेली आहे त्याचबरोबर येथे वाढत्या प्रवाहक्रमानुसार प्रवाहलांबी गुणोत्तर सुद्धा वाढत जाते. प्रस्तुत प्रवाह प्रणालीचे प्रवाह उतार माध्य मूल्य काढले असता ते वाढत्या श्रेणीनुसार क्रमशः कमी होत गेलेले दिसते, परंतु प्रवाह क्रमाबरोबर प्रवाहलांबी माध्य वाढत जाते. हा प्रदेश काही प्रमाणात डोंगराळ असून याचा बहुतांश भाग सपाट मैदानी आढळतो. वैनगंगा नदी पाणलोटाचा मार्ग वक्र म्हणजेच वळणदार आहे. शिवाय चांदपूर उप-पाणलोट सरळ तर सुर व वाकडा नाला यांचा मार्ग वळणदार आहे.

संदर्भ:

1. *District Census Handbook (1991 & 2001) Bhandara District, Village and Town Directory.*
2. *Gazetteer of India (1968) Maharashtra State Bhandara District Revised Edition, 1978.*
3. *Survey of India Toposheet No.* $55\frac{0}{7}$, $65\frac{0}{10}$, $55\frac{0}{11}$, $55\frac{0}{12}$, $55\frac{0}{14}$, $55\frac{0}{15}$.
4. www.census2011.co.in/census/district/344/bhandara-html
5. *सिंह, सविन्द्र (२००३(, 'भूआकृती विज्ञान', वसुन्धरा प्रकाशन, गोरखपूर, २००३, पान नं. ३४७, ३४८ ते ३७५.*
6. *नागतोडे पी. एम. आणि लांजेवार हरिष द., (२००९(, नकाशाशास्त्र व प्रात्यक्षिक व प्रात्यक्षिक भूगोलशास्त्र पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, पान क्र. २२९, २३०.*
7. *तिवारी विश्वनाथ, (१९८४(, भुआकृती विज्ञान का स्वरूप कल्याणी पब्लिशर्स, नवी दिल्ली, १९८४, पान क्र. ४५०.*
8. *दाते सु. प., (१९९५(, प्राकृतिक भूगोल, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००९, पान क्र. २२९-२३०.*

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657